

Ахмад Сылпагъар

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

наурузла, сылпакъ-эрле, тамгъала

1

на карачайбалкарском (аланхазарском) языке

2010 дж

Невиномысск шахар

**«Аланхазарское наследие:
мужчины солнца, меча и их родовые знаки»-**
(Название книги на русском языке)

Краткая аннотация книги, состоящей из 3-х частей:

Первая книга рассказывает о представителях рода Салпагаровых, оставивших заметный след в фольклоре и истории карачаево-балкарского народа.

Вторая книга о родоначальнике 14 фамилий современного Карачая и Балкарии о Наурузе, сподвижнике Карчи, восстановителе в 15 в. Алании (Барс эль Карачай). Также в этой части рассказано о родовых таврах карачайбалкарского народа, Науруза и его потомка Сылпагара, о шестиконечной звезде использовавшемся карачаевцами и тюркскими дворянскими родами России и Польши. Даны исходные значения слов "Науруз", "Карачай", "Кавказ", "Сылпагъар", "гунну", "болгар", "хазар" и т.д., доказана идентичность названий "алан" и "барс". По подобию и идентичности родо-племенных структур и символов Карачая с средневековыми тюрками Кавказа, и наличия у карачаевца также как и у их предков трёх-четырёх родовых имён одновременно (атауул, тукъум, къауум) утверждается, что кавказские аланы, болгары, куманы, хазары есть один и тот же народ- прямые предки карачайбалкар. В связи с этим помещена статья об объединении Карачая (и Балкарии) в 1942г

Третья книга состоит из пояснений (ачыкълама), комментариев и исторических карт к статьям первых двух книг.

Книга рассчитана для читателей интересующихся вопросами карачаево-балкарского языка, истории и фольклора.

ISBN 978-5-89571-184-2

БЮТЕУ БАШЛАРЫ

"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-ЧИ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ

АЛ СЕЗ	7
Китабны баш иннети	8
<u>XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле</u>	12
Китаб башламы	12
Хасаука урушну тарихине кьошакъчыкъ	17
Таулада къазауатны лагъымлары	19
Къарачайда бурунгу аскерчини ушкок кереги	20
От этиуню амалы- хазырлау къулланымы	22
Сапын этиуню амалы - хазырлау къулланымы	23
ДЖАНДАР	25
Къысха тарих билги	25
Керти джигитлик	26
Джандар джырны беш версиясы	28
Джандар (4-чю версия), Ёзденланы Абуғлалийни версиясы	31
Джандар (5-чи версия)	37
Джангылычланы тюзетиу	43
Джыр версияланы эсеблемелери эм Лабагъа джол узунлугъу	48
Джандарны джигитлик этилген джерини юсюнден ахыр ойум	50
ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ	52
Доммайчы (Джанукгу)	52
Доммайчыны джауу- Джанболат	53
Джаныбек (Габий)	56
Доммайчы бла Габийни Улоулары бла къазауатлары	58
Бийболат	61
ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ	64
Дебош	64
Гапай бла Дебошну джортоулары	67
Баракъ	69
"Баракъ" джырны эки версиясы	74
ГАПАЛАУ	77
Гапалау джырны юч версиясы	80
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ	82
Тохтар	82
Бешбаш-Зекерия	84
КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ	92
Къандауур	92
Къандауур сёзню бурун магъанасы	93

Къандауурну Акбилек-Адиюх къаласы	94
Солтанчыкъ	94
Суратны юсюнден эм Чыракъ Сыртына дери тарих	95
Чыракъ сыртында окълатыу	99
КЪОШАКЪЛА	105

"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" 2-ЧИ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ

АЛАНХАЗАР СЫРЫ: сылмакъ бычакъ-сылпакъ эр	109
Тийре	109
Сылпагъарлары Н.Г.Петрусевични* 1868-72дж. тизмесинде	111
Н.Г. Петрусевични тизмеси толу тюйюлдю	112
Сылпагъар атауулла (Темирджандан)	113
Сылпагъарладан чыкъган тукъумла	115
Атауулла тышында юзюкле эм юйдегилени саны	116
Къарнашланы типлери/сыфатлары	119
Сылпагъармы огъесе Зульфукармы? Сылпакъ эр!	121
Тилледен шагъатлыкъла бла юлгюле	123
Октябрь Инкилабха дери хаджиле	126
Зульфакар-Сылпагъар атдан къуралгъан тюрк-муслиман тукъумла	127
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала	130
1. Къартджуртда таш илкичле	130
2.Науруз, наурузла эм тамгъалары	134
2.1. Науруз-Сылпагъар тамгъаны тарихи	138
2.2. Науруз сёзню магъанасы	138
2.3. Джуртубузда тогъай тамгъаны эскертмелери	141
2.4. Гунну-гунман тамгъа Науруз тамгъаны аллы	142
3. Алтуч джулдузну къурамы-аланхазар тамгъа	144
3.1. Алтуч джулдуз- «могендавид» джулдузу	145
3.2. Европа аксюек тукъумлада алтучлу джулдузла	149
3.3.Хазарладан сакъланган къарачаймалкъар атла эм тукъумла	154
4. Къарча джулдузу эм Науруз-Сылпагъар ал тамгъасы	156
4.1.Науруз-Сылпагъар тамгъаланы тюрлениулери	160
4.2. Гунман, гуналан тамгъаланы юсюнден	161
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай	164
1. Гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай –бир тукъумлу миллет	164
1.Гунну-Куман	164
2.Алан	165

3. Барс-Барсил	169
4. Хазар	173
5. Булгъар/болгъар/болкар/малкъар	174
6. Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай	175
II. Аланхазар	181
2.1. Гуналан эм аланхазар тамгала	183
III. Бурун тюрк юйюрле къуралыуну кюзгюсю: къарачай джамагъатны атауул-тукъум-къауум къурамы	184
1. Бир джангыз къауумда бурун ата-баба тукъум атларыбыз	186
2. Малчылыкъ турмушда тюрлениуле акъырын болгъаныча адетле да акъырын тюрленедиле	188
3. Эски юйюрлени аты тукъум атдан эм адам атдан бола тургъанды	189
Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област-(КъО)	192
Унутулгъан эм таша тарих	
1. Бирлешген эсе-бирди!	192
2. Бирлешген Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа тергеуле бла билгиле	193
3. Немчала бла кетген аланланы саны	195
4. Коллаборант Къарачай Областны бир районунда ёлюм бла бошалгъан антисовет этимлери	196
5. 20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешю	197
6. Къарачай миллет комитетни ал къурамы	199
7. Нарсанада Ораза байрам	201
8. Уллу Къарачай бла Балкарияны (Гитче Къарачайны) 1942дж. бирлешиую	202
9. КъО-ны 1942дж. августда -1943дж январда тарих кюнлери (хронологиясы)	204
10. Черек трагедиясы эм геноциди	206
V. Ахыр сёз	210
"АЧЫКЪЛАМАЛА" ЮЧЮНЧЮ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ	
"АЧЫКЪЛАМАЛА"	214
1. Сыр	214
2. Манкъурт	215
3. Тарих санауну юсюнден	218
4. Орфографияны юсюнден	218
5. Уллу	222
6. Атауул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет	222
7. Къабакъ	224
"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-чи китабны ачыкъламасы	227
АЛ СЁЗ	227

XVIII-XIX ёмюрледен кыысха хапар	229
ДЖАНДАР	234
ДОММАЙЧЫ, БИЙБОЛАТ, ГАБИЙ	239
БАРАКЪ БЛА ДЕБОШ	241
ГАПАЛАУ	246
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ	247
КЪАНДАУУР УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ	248
<i>"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" 2-чи китабны ачыкъламасы</i>	253
АЛАНХАЗАР СЫРЫ: сылмакъ бычакъ- сылмакъ эр	254
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан	258
тамгъала	
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ : гунман, алан, хазар, балкъар,	260
къарачай	
Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област - (КъО)	268
Ахыр сёз	269
ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ	271
БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары)	279

Китаб тышларыны юсюнден

Китабны ал тышында фото:

Къартджуртда 1887джыл салынган таш илкич. Илкичде Сылпагъар сыр бла бирге муслиман хилал ичинде алтыучлу джулдуз.

Китабны арт тышында фотомонтаж:

Башында сол джанында Сылпагъар тукъумну кёк байракъ арасында алтын Науруз-Сылпагъар тамгъа бла аны тюбюнде эки ауузлу алтын сылмакъ бычакъ. Башында онг джанында учуланчы Сылпагъарланы тамгъалары

Байракъ бла тамгъаны эм Минги Тауну тюбюнде 18 ёмюрден сакъланган керти Сылмакъ бычакъны керти фотосу.

Фотомонтажны ортасында гербде (къалкъанда) «къызыл Кюнню аллында аланхазар - сары къанатлары бла акъ барс».

Тюбюнде: Тюркийеде, Эскишехир илинде къарачаймалкъар Гёкчеайла элде 1940-1950 джылгъы сынташла: биринде хилал ичинде алты чапракълы гюль, экинчисинде алтучлу джулдуз.

" УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..."

1-чи китаб

Ахмад Сылпагъар

Биринчи китабны Башлары:

АЛ СЕЪЗ// Китабны баш иннети//
XVIII-XIX ёмюрледен кысыха билгиле//
ДЖАНДАР//
ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ//
ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ//
ГАПАЛАУ//
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ//
КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ//
КЪОШАКЪЛА//

АЛ СЕЪЗ

7

Бу китабда басмаланган макалелени* (статьяланы) талайы 2003-04 джыллада <http://salpagarov.narod.ru> интернет сайтда (ситеде) чыкъганды. Бюгюнлюкде интернет бла орта джылда адамларыбыз хайырланмайдыла. Аны себебли, интернет макалелени джангыртыб, кёб джангы статьяла джазыб къошуб, китаб этиб басмалайма. Китаб кеси юч китабдан-бёлюкден къуралгъанды.

Биринчи бёлюк ("УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." атлы китаб):

Сылпагъар тукъумдан болуб, къарачаймалкъар фолкълорда эм тарихде атлары къалгъан джигитлени юсюнден тарих хапарла бла джырладан къуралгъанды.

Экинчи бёлюк ("АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" атлы китаб) :

Науруз* къауумну эм Науруз тамгъаны, Къарачайны (Къарчаны) алтучлу (алты учлу) джудузуну юсюнден тарих билгиледен* къуралгъанды. Экинчи китабда бу къону* (тема) бла байламлы **гунман-алан-хазар-булгъар** юйюрлени юсюнден излем-тинтиу макалеле, башха кёб тарих эм тил-тин билгиле барды.

Ючюнчю бѣлюк ("АЧЫКЪЛАМАЛА" атлы китаб):

Ал эки китаблада ангылашмасы кыйын болган эм термин сѣзлени, адам эм джерджюзю* атланы ачыклайды, белгилейди. Аллай сѣзлени башында джудузчуклары болуб, 3-чю китабха джыйылгандыла. 3-чю китабда тарих картала, миллет проблемаланы кысха билгилери да барды. Статъяланы бютеу барын, бу "Ал сѣз" статъядан башлаб, 3-чю китаб бла тенгликте (227 бетде) окъуб барырга тыйыншлыды.

Китабны баш иннети

Джууабы миллетибизни тарихи эм адети бла байламлыды. Хар бирибиз да ата-бабабыздан бизге джетген тил-тин байлыкны, ашхы адетлени, тарих айтыулары кесибизде тохтатыб кыймай, бизни ызыбыздан келген тѣлюге ѳтдюрюрге керекбиз. Ол кзуру бир тукъумну иши эм адети туююлду, ол саулай кырачаймалкыар миллетни, саулай тюрк кыаумланы бек эски заманладан бизге джетген адетиди эм халисиди. Бек кертиси уа, кзуру тюрк юйюрлени адети, халиси туююл - битеу муслиманлагы салынган борчду. Алай бла, китабны баш иннети эки затны бирикдиргенди. Биринчиси: ата-бабаны эм миллетни сырын*, адетин, тарихин билмек. Экинчиси: сырынгы билген бла джуукълукъну тутмакъ, тукъум-миллет тарих билген бла ашхы адетлени эм тил-тин байлыкны сакъламакъ, миллетни-джуртну сакъламакъ. Былайда кеси хауамы айта турмай, аллай ойюмлагы ислам динден далилле келтиреме:

I. Къур'ан (аль-Худжарат= Отоула), 49 сурасы/ 13 аяты
«Эй адамла! Биз сизни бир эркиши бла бир тишириудан джаратдыкъ, эмда сиз бир биринги таныр ючюн, сизни атаулла бла халкъла этдик...»¹

«Эй адам улу! Биз сени барынгы да бир эркиши бла тишириуден джаратдыкъ. Тюрлю-тюрлю миллетле, тукъумла да сиз бир биринги таныр ючюн этдик...»²

« Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yaratık. Ve biribinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabillere ayırdık.»³

Куран терджюмеледе* адам-улуну бир бирин таныргы (билирге) «этилген/айырылган» хар тюрлю юзюклерни атлары «**тукъумла**,

атауулла, халкъла, миллетле, кабилле» боладыла. Бу аятны юсюнден Абд ар-Рахман Саади шыйых былай джазады: "Бу аятдан келеди, хар адам кесини чыкган джерин, сырын билирге керек болгъаны, Аллах да адам-улуну миллетле бла къаумла аны ючюн этгенди»⁴.

Керти хадис: «Сырыгъызны билигиз джууукълукъну тутар ючюн, джууукълукъ тутуу джарышыулукъну, рысхыны, джашауну кёбейтеди» (Абу-Хурейрадан ат-Тирмизи джазгъанды)

Файгъамбарыбыз (АСАБ)* кесини сырын 21 тобукъга дерн, Аднан ата-бабасына дерн билгенди.⁵

Куранда (сура33 аят21) быллай борч барды: «Сизге Аллахдан да ахыр кюнден да умут этгенлеге эмда Аллахны кёб эсгергенлеге-Аллахны расулунда алапат юлгю барды»

Хадис: «Аллах Ибрахимни уланларындан Исмаилни сайлагъанды, Исмаилни уланларындан Кинананы сайлагъанды, Кинаны

уланларындан Къурайшыны сайлагъанды, Къурайшыны

уланларындан Хашимни сайлагъанды, Хашимни уланларындан да мени сайлагъанды» (Муслим, ат-Тармизи).

Файгъамбарыбыз (АСАБ) кеси Ибрахимни юзюгюнден болгъанын билгенди. Ол юзюклени ичинде къайсы юзюкле игиле эм айырмала болгъанын да билгенди. Аллаи энчиликлени-ёзелликлени* кеси тукъум тарихинден, араб къауумланы тарихинден билгенди. **Джазылгъан аятла бла хадиследен ачыкъ болуб турады- хар муслиман адам кесини сырын эм тукъум-миллет тарихин билирге керек болгъаны.**

II. Тукъум-миллет айырмагъанлада, билмегенледе болум былайды: Детдомда (сабий юйледе) атасыз-анасыз сабийле-гыбышыла ёсюб уллу болсала джюзден сегизсаны (80%) ичкичи эм наркоман болады, тюремелеге тюшеди. Бу милициягъа белгили статистикады. Ол халгъа ала аны ючюн тюшедиле - джашаугъа юретир адамы болмай, таянчагъы-дагъаны болмай, уяты намысы къалмай. Тукъум эм миллет тарихин билген адам, джууукълукъну тутарыкъды, аны юсю бла миллетин джуртун сюерикди.

III. Бир джерде ёсген эки бирча ёсюмлюкде (битимде) тамыры къайсыны терен болса, ол ёсюм (битим) къургъакълыкъны, сууукълукъну хорлайды. Къуу болмай - сау

къалады. Тамыры терен эм къалын болгъан ёсюмлюк бла тамыры сай эм джукъа болгъан ёсюмлюкню болумлары баишады. Адамла эм халкъла ёсюмлюкча-битимча Аллахны джоругъундадыла. Тамыры терен (тарихи терен!), тамыры къалын (джууугъу къалын!) болгъан адамгъа (миллетге да!) аллай шарт джашауда болушханлай, кеси да деменгили болгъанлай барады. Хар адам да тукъуму бла, хар миллет да тарихи бла байламлы-илгили болгъан джашауда кючлю онглу болады.

(Бу эки ойлашны иги ангылар ючюн «Ачыкъламала бла билгиле» Ч.Айтматовдан* джетген «манкъурт» билгини окъу).

IV. Биринчи китабда тарихлери джазылгъан Джандар, Доммайчы, Дебош, Габий, Баракъ, Гапалау, Солтан, Бешбаш къуру кеси сырларын, кеси малларын къорууламагъандыла. Ала тукъум сырларын, кеси сыйларын, намысларын, кеси мюлклерин сакълай, аны бла бютеу таулу халкъны намысын, сырын, таб мюлкюн да сакълагъандыла. Быланы халларын эски джырыбыз айтады: **"Кюреше эдик къазаутха кирише/ Башыбыз къалмасын Къарачайда къатын бедишге*..."**. Аланы хар бирини къазауаты, сермешиую, джыры таулу халкъга джакъ этгенди, джигитликге, байламсызлыкъга* юлгю болгъанды.

10

Тукъум эм миллет тарих джити бычакъча бир затды. Бычакъны тюз тутхан кесине файда табар, терс тутхан кесине джара салыр. Тарих къуру тил-тин эм миллет сакълауда хайырланмай, башха тюрлю ангылашынса, бычакъча ол заран да гюнах да келтирликди. Адам тукъумун-миллетин махтаб, гюнахлы уллу кёллююкге кирмез ючюн бу керти хадисни эде тутсун: **«Адамла ауушхан ата-бабалары бла махтанмасынла. Аллайла Аллахха тууар похну къазгъан камжакладан джийиргешлидиле. Адамланы хар бири не Аллахдан къоркъган муслиман, не кеси кесин махтагъан гюнахлы джазыкъ...»** (Абу-Дауд, Ат-Тирмизи).

V. Орус ассимиляция миллетибизде къызыудан къызыу, теренден терен болуб барады. Бу зат бизге бюгюн эм уллу джарсыуду. Миллет аллында суйелген тамадаларыбыз бу халгъа къаршчы болгъанны къой, миллетде аллай джарсыу-проблема барды деб да ойлашмайдыла. Ала ангылагъандан эки республика алан халкъны тил-тин байлыгъын сакъларгъа къурулмагъанды,

*баида суйелген эки джыйырма къарачаймалкъар
тамадачыкъны байсытыргъа къуралгъанды.*

Ассимиляция* бизге сюрюн* тенгли терсликди, артыкълыкъды. Сюрюнден адамла джуртларына къайтхандыла. Тилин тас этген миллет башха миллет болады, ансы ызына къайталмайды. Къарачаймалкъар (аланхазар) миллетни бютеу тюрк дунья бла бирикдирген ислам дин бла ана тилиди. Тилинден айырылса дини да къарыусуз болур, тюрк дуньядан да, тарихинден да, джырларындан да, несинден да айырылыр. «Манкъурт» болур, тамырсыз битимча къуу болур.

Тарихин эм тилин суйгенлеге, «бисмиЛяхи, ассаламу алейкум, Аллах буюрса..» деб сёлешиучюлеге китаб джараулу болур. Ассимиляциягъа эм терсликге къаричы болуб, тарих эм тил-тин сакълаугъа джараулу китаб болур. Быллай ойлашла бла инджуле джаздыртхандыла китабны эм аладыла баи магъанасы бла ара багъанасы аны.

Эсгертиу

I. Бу китабда джангылыч эслеген эм джангы тарих билги кьошама деген, китаб чыгъарыулада болушама деген манга бу интернет почталагъа джазсын: bulgarmen09@gmail.com, gunnallan@yahoo.com

11

Къайнакъла* :

1. Къуран, Хубийланы Абу-Хасан кёчюрген версия Ставрополь 2008дж.
2. Къуран, Эбзелени Абу-Юсуф кёчюрген версия «Ас-Алан» журнал №4 (9)
3. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI, MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
4. «Толкование Священного Корана» Абд ар-Рахман Саади перевод Э.Кулиева т.2 стр.886, Республика Беларусь г.Минск 2006г. издательство «Умма»
5. "Жизнь пророка"-Шейх Сафи Ар-рахман аль-Мубаракфури (индиялы джазар) Москва 2002дж., 11 бети

XVIII-XIX ёмюрледен кысыха билгиле

Китаб башламы

Алгъа бу статья письмогъа джууаб болуб джазылгъанды. Тюркийеден бир къарачай джаш, манга 2003 джыл е-мейл* ийген эди. Ол е-мейлинде, Тюркдеги башха къарачай алим джазгъан илму излемледен тарыгъа эди. Къабарты бийле хар къарачай таулу юйдегиден джасакъга джыл сайын бир къой алыб тургъандыла деб аны джазгъанын билдире эди. Тюркче алагъа да "kabardi prensle"- "къабарты принцле" деб джаза эди. Арабыз узакъ Тюркийени къой, кеси ичибизден хапарлары болмагъан биреуле адыг ётюрюклени къайтарыб ичибизде огъуна джаядыла.

Мен да ол электрон мактубха аллай ойум джангылыч болгъанын ангылатыргъа кюреше джазыб башлагъанем. Биз джасакъ тѐлемегенбиз, адыг-абаза къаумла кеслери толусу бла къарачаймалкъар бийлеге (эм ногъай-къумукъ бийлеге) джасакъ эм «къабакъ»* болуб тургъанларын билдириб джууаб къайтаргъанем. Аллай фикирге-ойумгъа адыг эм къарачаймалкъар сѐзлени магъанасын ачыкълай-тинте эм кавказ миллетле Россиягъа бойсунган хронологияны анализ эте келгенем. Бу китабда бурунгу Сылпагъар джигитлени юсюнден джазылгъан тарихлени кѐбюсю да адыг-абаза къаумла бла сермешиулени юсюнден болады. Аны себебли, бираздан Тюркийеге ашыргъан джууабларымы кѐбейтиб, статьячыкъ этиб 2004джыл интернетге салгъанем. Бююн ол статьяны (макале)* бизни темабыз бла байламлы болгъаны ючюн тюзетиб, билгиле кѐшуб китабха салама. Мен тезис халда джазгъан ойлашларымы, З.Б. Кипкеева фахмулу чакъдаш * алимибиз, 2006джыл бек кѐб тарих материалланы хайырладыра аламан китабында ишексиз этиб ачыкълагъанды. Мен джазгъанны азгъа, не терсге санагъанны да Зареманы китабына ашырама.*

Андан сора сермешиулени юсюнден айтханда сауут-сабаны эм къазауат бардырыуну юсюнден да айтыргъа керекди да, китабыбызны темалары бла байламлы эки-юч билгиле да кѐшама.

Мени тергеюм бла Джандар бла Татаркъан* джигитликлери 1770-1800 джыллагъа, Доммайчы, Габий, Дебош джигитликлери

1820-1840 джыллагъа тышедиле. (*Джандарны джигитлиги 1800-1820 джыллада болургъа да болур*) Тарихибизни бек къыйын заманлары. Сылпагъар сырлагъа къарай, башха тарих документле бла тенгешдире Доммайчыны, Дебошну, Габийни туугъан джыллары 1790-1795 джыллада болгъанга тергейме. Ауушхан джыллары 1855-1865 джыллада болгъанга ушайды. XIX ёмюрню ал джарымы Къарачайны (Малкъарны) байламсызлыгъына * къоркъуу-къуугъун келген заманла. Тёгерегибиз сермешуле-урушла кёб болгъан, къайгъы-къаугъа, фитна кёб джюрюген чакъла.

Крым ханлыкъ къарыусуз бола келиб, ызы бла ханлыкъ къуруйду. Сонгра къырым халкъы 1783 дж. орус патчахны иктидарына * тышеди. Андан сора Орус-Кавказ къазауат башланыб, 1864джылгъа дери барады. Къарачай да (Уллу Къарачай бла Беш Тау эли *) 1827-1828 джыллада патчах аскерлеге хорлатыб, Россиягъа тышдюк деб, аманатла береди.

Алай а Уллу Къарачай 1880 джыллагъа дери кеси тёресинде *, ёзден тау адетинде, ислам шариат адетинде джашаб келген заманладыла.

Хониу миллетледе уа болум баихарак.

*Къабарты адыгланы * бир бёлеги Россияны иктидарына 1790дж тышгенди. 1783 джылгъа дери къабартылыла эм баиха адыг-абаза юйюрле Къырым ханга бойсунуб джасакъ тёлёб тургъандыла. Къабартылыланы бир кесеги (Осман Солтанлыкъ / Осман Императорлукъ * джанлысы) 1804 джыл сермешуде хорлатыб, толусу бла дегенча Россиягъа киреди.*

Бир кесекчиги (бюгюнгю черкес-адыгланы бёлеги) да

Къарачайны джерине къачадыла, кёчеди.

Алай бла къарачаймалкъар халкъ патчахны иктидарына къабарты адыгладан * сонгра, 38 джылдан сонгра тышгенди. Патчахны генераллары къабарты адыгла тургъан тызлеге казак элле къуруб, аланы бийлерин къарачаймалкъарны джерлерин сизге беребиз деб, бизге удулаб тургъандыла. Китабда атлары айтылгъан адыг-абаза бийле- Хадагъжукълары * (Теберди эм Инджик бойнунда), Абуклады * (Гитче Къарачайда), Улоулары * (Гум ёзенде) Къарачайны джерлерине алай алгъандыла. китабда джазылгъан сермешу тарихлени асламысы бу юч тукъумну адамлары бла болады.

Андан башхада, къабарты бийле 38 джылны ичинде патчахха къуллукъгъа кириб, андан саугъала, чынла, сауут-саба ала тургъандыла. Алан (къарачаймалкъар) халкъ а 1827-1828 дж. дери кеси эркинлигинде, кеси тѳресинде джашагъанды. Россиядан болушлукъ табыб, патчахны къуллукъчулары да аланы бизге удулаб, ала къарачаймалкъар (алан) халкъны узакъ эм джангыз къошларына джортоуул этерге кюрешгендиле. Ёзенлеге, элlege кирелмегендиле. Джайлыкълада, къышылыкълада сауутсуз эм сермешиу этер адамы аз болгъан къошладан мал, адам сюргенден ары башхагъа къарыулары болмагъанды. Чабыуулгъа келген къабарты, абаза бѳлекле «джесирге мал, адам» табхан къой, джыртхыч нѳгерлерини ѳлюклерин алыб кѳб кере къайтхандыла. Бу сѳзлеге шагъатлыкъ саулай къарачаймалкъар фолклор этеди, китабда Сылпагъар джашланы джырлары, тарихлери далил* болады.

Къабарты адыгла Россиягъа 38 джылны алгъа тюшгени себебли, 19 ѳмюрде история джазмалада кѳбюсюне къабартылылагъа таб джазылыб къалгъанды. Тарихни тюзю джазылмай- къабарты адыгланы сѳзлери бла ала айтылгъан джазылгъанды. Бизни тарихчиле барысы да былайчыгъын айырыб чертиб, халкъыбызгъа толу ангылаталмайдыла. Къабарты тарихчиле: къарачаймалкъар халкъга бийлик этгенбиз, аладан джасакъ алыб тургъанбыз дегенле битеу бары сандыракъ бла ѳтюрюк сѳзледиле. Аланы сѳзлери алдаукъ болсалада – энциклопедиялагъа, башха китаблагъа, интернетге тюшюб турадыла. Аны тышында бизни тарихибизни кеслерине буруб, кеслериники этиб барадыла.

Адыг тарихчиле Г.Клапротну, С.Броневскийни, Ф.Ф.Торнауна 19 ѳмюрню ал джылларында джазгъанларын далилге тутадыла. Алай а не Клапрот, не Броневский, не Торнау къарачаймалкъар элдеде болмагъандыла. Аланлагъа келиб: «Кимге джасакъ тѳлейсиз?» деб сормагъандыла. Клапротда, Броневскийда къабартылылада къонакъ бола, ала айтханланы джазыб кетгендиле. Сѳз ючюн Клапрот Кавказда 1807-1808 джыллада болгъанды. Къарачай-Малкъар а Россиягъа 1827-1828джыллада киргенди. Къарачайны юсюнден Клапрот Къабартыда джашагъан бир эрмен алыш-беришчини*

айтыуларындан джазыб кетгенди.

Тарихни терен тинтгенге, кесибибизни фолклорубузгъа таянганга, тил эсгертмелерибизге къарагъанга- биз къабарты адыглагъа бойсунган тьююл- адыгла кеслери кабар эм черкес аланхазар юйюрлю бийлеге бойсунган болуб чыгъадыла**.

Былайда къысха тезис (тез) халда эки-юч далил джазайым:

1. Адыг тилде «бий» деген сёз "джау, душман" деген магъананы тутады. «Бий» сёзюю уа къарачаймалкъар джамагъатда социал иерархияны башы болгъаны белгиледи. Эм эски магъанасы, меджисуу заманлада Тейрини аты болгъанды. Сёз ючюн, «Тейри - Кёк Бийи». Мийик-Бийик да «бий» сёзден къуралгъанды. Бизни бийлерибиз алагъа бийлик этиб, аланы бойсундуруб - андан адыглагъа ала «джау, душман» болгъаны кёрюнеди бу мисалда. Бу бек ачыкъ, кескин далилди ангыларгъа суйгенге.*

Адыг тилде «Джурт, Атаджурт» деген сёз джокъду. Бизде уа «Джурт, Атаджурт, Къарт Джурт, Элджурт» атла сёзле толудула. Ала ол сёзюю орус сёз бла «Родинэ» деб айтыб тургъандыла. (1955 джыл чыкъган сёзлюклеринден окъуб айтама).

М. Будай адыг ётюрюкчулеге «сизде Ата Джурт сёзюгюз да болмагъанлайына, Кавказда тенгизден тенгизге дери орунлу къалай болдугъуз?» деб джазгъанды. Анга джууаб табалмай, 1999 джыл джангы сёзлюк чыгъаргъандыла, анда «джурт» магъанада «хэкъу» деген сёз джазгъандыла. Аны бла джуртлу адыг къаумла къуру 1999 джыл болгъандыла. Аланы тиллеринде «Родинэ - Ата джурт», «Бий- душман, джау» магъанала бек ачыкъ кёргюзедиле ким кимге джасакъ болгъанын, кимде кюч къарыу болгъанын.

2. Къабарты бийлени тизмесинде 70 тукъум барды.

(Алдаб 70 бий тукъумубуз барды деб джазадыла, кертиси бла уа бийлерини саны 10-нга да джетмейди. Къабарты адыг бийлени саны эм бютеу адам саны 19 ёмюрню ал чакъларында - къарачаймалкъар бийледен эм бютей адам санындан аз болгъанды). Ол «70 къабарты бий» тукъумладан, 2-3 тукъумдан къалгъаны битеу бары тюрк (къарачаймалкъар, ногъай, кумукъ) сёзледен къуралгъандыла.

Ичлеринде Наурузлары деб бийлери барды. Ол бизден ногъайгъа

кедиб, ногъайдан адыглагъа келиб бий болгъан, бизге къан джууукълугъу болгъан тукъумду. Башха «70 бий къабарты» тукъумну ичинде ючден бири бусагъатда да къарачаймалкъарда болгъан тукъумладыла. Алай демеклик адыглагъа (къабартылылагъа) къарачаймалкъардан, ногъайдан, кърымтатардан чыкъган адамла бийлик этиб келгендиле.

3.Къарачаймалкъар тил бла адыг къабартычеркес тилде бирча сёзлени саны 240-250 джетеди. Аланы беш этиб тёртюсю къарачаймалкъар сёзледиле. Бу затда бизни аладан онглугъубузну билдиреди. Алай демек, тили бай халкъны культурасы да, экономикасы да бай болгъанын кёрюзген бир шартды. Биз халкъ аладан онглу болуб, бизникиле алагъа «бийлик» этиб, бизден алагъа сёзле алай кёчгендиле, ансы кеси аллына бизден сёзле кёчмегендиле.Сёз ючюн ингилиз тилли Американы Бирлешген Штатлары кючлю, къарыулу болуб, ингилиз тил дуньягъа аны бла джайылгъанды.

Башында чертгенимча, адыг- абаза къаумл 19 емюрню башында орусдан кюч табыб биз алан халкъга ёшюн тирегендиле.

Кеслери да уллу аскер джыйар къарыулары болмагъанды. Адыг тарихчилени «эки-юч минг аскерлерибиз» дегенлери - бары алдаукъду-ётюрюкдю. Имам Шамиль Дагъыстанда аллай бир адамбла 30 джыл къазауат бардыргъанды. Къабарты адыгла къарачайлыланы къуру бир кесеги, къуру 500-700 адамы Хасаукада* этген урушну битеу бары бирден эталмагъандыла. Сонгра «мингле бла аскерлери» къайда болгъанды?

Ала этелген он-джыйырма адам дегенча джыйынчыкъ болуб, адамы аз къошладан адам урлагъан, мал сюрген, тоноулла этген болгъанды. Аллай группачыкъланы, Джандар эм Дебош, Доммайчи, Габий джигитле, хар бири джангызлай, тохтата да иги джарсыта да тургъандыла.

Джигитлени ишлери бла байламлы болгъаны ючюн эм XVIII- XIX ёмюрледе уруш этиуню ачыкълагъаны ючюн 5 билги:

Хасаука урушну тарихине къошакъчыкъ

Бу хапарны къартларыбыздан² эшитиб, ийнаныб, хапарны магъанасы уллуду деген ойумда къошама. Хапар Семенланы Джырчы Исмаилден* келгенди. Исмаил да джуугъу-эгечи

Семенланы Сарайдан эшитиб айтханды. Семенланы Сарай Сылпагъарланы Муссаны къатыны болгъанды. Мусса Хасаука урушда 1828 джыл шахид болгъанды. Хасаука сермеш битгенден сора, урушда ёлгенлени арбалагъа джюклеб элlege, тийрелеге келтириб юйлерине бергендиле. Къарачайгъа чабыуул* келе тургъан орус аскерни аллына Къарачайдан ашыгъыш саут тугаллыкъ эркиши бютеу бары атланганды. Таулула базгъа* суу къатында, къая тюбюн сайлаб, отларын, окъларын, сауут-сабаларын алайгъа салгъандыла. Уруш баргъанда баздан окъну-отну кереклиге бериб, базгъа да джаралы болгъанланы, ёлгенлени джыйа тургъандыла. Бир заманда кючлю джауум болуб, суу къобуб, ырхы болуб базны суу алыб кетгенди. Ёлюклени, джаралыланы, саут-сабаны уллу джарсытханды, къоранчлы этгенди. Уруш бошалаб, артда ёлюклени джыйыб, юйлеге чачханда, бир-бир ёлюклени бетлеринде джаралары болгъандан, къобхан ырхы аман этгенден адам танымазча болгъандыла. Мусса да джаралы болуб ёлюб, ырхы алыб кетген ёлюк болгъанды. Сарай эрин Муссаны бойалгъан-бойалмагъан чабырларындан таныгъанды.

17

Къуугъун келгенде, Мусса урушха асыры бек ашыкъгъандан бир аягъына боялгъан чабыр, экинчи аягъына боялмагъан чабыр кийиб, урушха джортуб кетгенди. Бу ишни кёрген Муссаны къатыны, эрин чабырларындан таныгъанды. Орус аскер сакъланмагъан джерден келиб, Хасаука урушха къарачай аскер ашыгъыш-хазырланмай чыкъганына бу айтыу далилди.

Къарачайгъа орус аскерни аллында *Дудаланы Амантиш (Тенгизбий) эм Абукланы Атажуро* таша джолланы кёргюзюб келгендиле. Аны ючюн Абуклары тукъумгъа орус генералла Къарачайны бек кёб джерин бергендиле. Бусагъатда Первомай элден (эски аты Абук кабак) башлаб, Гум ёзенни 7-10 километр узунлугъу болгъан джерни бергендиле. Дудаланы Амантишни уа Уллу Къарачайда Хурзукъда къара багъанагъа* байлаб, ташла бла атыб уруб ёлтюргендиле. Ташла бла уруб ислам динде зийна этген кахме эркиши-тишириуну ёлтюрредиле. Башха айтыу бла оруслула бла къазауат этген джыл огъуна Амантишни Уллу Къарачайда таша ёлтюргендиле. Хасаука урушну аллында Амантиш оруслулада аманат болуб бираз тургъанды дейдиле.

Къартла айтыудан, Хасаука урушдан бир джылны алгъа орус аскер Къобан джагъасы джол бла Уллу Къарачайгъа ётерге излегенди. Алай а Аман Ныхытда ачы уруш болуб, кёб аскерчилери кырылыб, Къарачайгъа ётелмей кыалгъанды. Дебошну туудугъу Юньюсю кыыз туудугъу айтхандан, Аман Ныхытда урушда Дебош 50 орус аскерчини кыргъанды. *(Дебошну юсюнден "Дебош" макаледе толу хапарын окъу).* Дебош Аман Ныхыт урушда джаякъ сүйеклерин окъ тешиб, кыйын джаралы болгъанды. Урушдан сора, джарасы акырын сау бола, кеси ашаялмай, бир джылны аузундан джукъа биямукъ кыйуб тургъандыла. Бир адам бир урушда "50 аскерчини кыргъанга" ийнанган кыйын болса да, таулула Аман Ныхытда орус аскерни тыйгъынына ишек джокъду. Хасаука урушдан алгъа, 1826-1827джыллада, тынч джолла бла орус аскерле ётерге излегенлерине ишек джокъду. 1828 джыл таулу къарачай аскерни асламы орус аскерни Аман Ныхытда сакълагъаны бюгюн менге туурады, кертиди. Алгъа генерал Еммануель* Аман Ныхытны джолуна эки джюз элли атлы аскер бла юч тобну ашыргъанды. Ол аскер къарачай аскерни алдаргъа джарагъанды. Къарачай таулу аскер Аман Ныхытны сакълаб тургъанды. Билмей тургъан джанындан келгенлери бла Хасаукагъа къарачай аскерни азы, къуру беш джюз аскерчиси чыкыганды. Хасаукада уруш башланганы белгили болгъанда, Аман Ныхытдан эки джюз таулу аскерчи кюнортагъа Хасаукагъа джетиб, урушха къошулгъанды³. Аскерни кёбюсю Аман Ныхытда тургъанды. Хасаукада уруш къазауат бошалыб, экинчи кюн генерал Еммануель эм орус тамада абычарла* Къартджуртха киргендиле. Солдат аскерчилери кирмегендиле. Уллу джангур джаууб, джибиб, энди къуугъун бошалды, Аман Ныхытха орус аскер келмеди деген ойумда таулу аскер ызына Къартджуртха къайтханды. Орус аскерни башчысы Еммануель Къартджуртда Къарачай Тёре бла мамырлыкъ эм джарашыулукъ сёзлешме битдиргенине келгендиле. Оруслула тышындан кирген джангы уллу къарачай аскер кёрюб, бек къоркъуулу болгъандыла. Таулула джангы къазауат ачыбмы къоядыла деб къоркъгандыла. Алай а уруш болмагъанды, иш бошалыб тургъанды. Хасаукада беш джюз-джети джюз аскерчи уруш этгенинден санаб, артда орус тарихчиле Уллу Къарачайны адам

тергеб сегиз минг адам чыгъарыб, анны джазыб тургъандыла. Кертиси бла уа Уллу Къарачайны адам саны 24 минг адам болгъанды⁴. Бу сандан Уллу Къарачай беш минг чорасы* болгъан аскер къураяллыкъ болгъанды⁴. 24 минг адам санаула Уллу Къарачай Россиягъа бойсунгандан сора 1833 джыл этилгендиле.

Отуз джети джылдан сора, 1868-1872 джыллада Къарачайны башчысы Петрусевич къуру бий-ёзден-чанка тукъумланы бир кесегин учхара санаб, 14 минг адамны эсеблеги. ("Аланхазар сыры -1чи кесеги" баида "Н.Г. Петрусевични тизмеси толу туююлдою" статьяны окъу). Петрусевични санауу да аллында 1833джыл санауу бегитген далил болады. 1828-1868 джыллада сермеишуле, Тюркге кёчюуле, сабий урлаула, адам ёлтюрюуле, аурууладан ёлюуле, адыг-абаза къауумла Къарачайны джерин басыб, ол къауумлагъа къошулуб кетгенле асыры кёб болгъандан Къарачайны адам саны ёсмеги, аз болгъанды.*

Алай бла Аман Ныхытда суйелген таулу аскерни кёбюсю Хасаука урушха къошулмай къалгъанына Уллу Къарачайны адам саны эм къартла айтыула бирден шагъат этедиле.

Бютеу кавказ миллетлени ичинде Уллу Къарачайча сыйлы шартлада Россиягъа бойсунган болмагъанды. Къарачай Тёрени атындан Къырымшамхалланы Ислам* бла орус патчахны атындан генерал Емануель сёзлешме джазыб, Россиягъа бойсунган Уллу Къарачайны хакъларын къагытха тюшюрюб белгилегендиле. Къарачай Россиягъа боусунганды, алай а джамагъат джашауу, адети-шарияты кеси төресинде, кеси эркинлигинде къалгъанды. Бу сёзлешмени орус патчах 1880 джыллада бузгъанды.

Таулада къазауатны⁵ лагъымлары*

Уллу Къарачайгъа къоркъуу болса не заманда да бу лагъымланы Аман Ныхытха джетгинчи тау тикледе къурагъандыла:

1.Чегетлени къаты бла эм ичи бла баргъан джолланы джанында узун нарат тереклени тюбюн мычхы бла кесиб джыгъаргъа хазыр этгендиле. Мычхы умурларын джашыргъандыла. Узакъ ташада бир наратны тайакъ бла тюртюб джыкъсала, ол терек къатында

терекни джыгъыб, ол бирси да башханы джыгъыб бирден кёб нарат терекле келе тургъан аскерни юсюне джыгъыллыкь болгъанды. Уллу ауур тереклени тюбюне тюшген не ёлмей не кыйын джаралы болмай, сау кьалмагъанды.

2. Джолну башында тикледе уллу кёб ташланы кьайишле бла байлаб салгъандыла. Джау аскер джетгенде кьайишлени кесиб, юслерине ташланы кьуйгъандыла. Ашыкьмай, кёб заманга этселе, ташланы кьайиш бла кьысмай агъачладан тиреу бла салгъан лагъымлары да болгъанды.

3. Джолланы башында тиклеге бутакьлары кесилген тёнгеклени ёгюзле бла тартыб келиб салгъандыла. Терек тёнгеклени, 3-5 метр дюккючле этиб, экеу-ючеу кьязыкьны джерге илиндириб тюртселе тёнгерёб кетерча салгъандыла. Аланы да келген аскерни башына тёнгеретгендиле. Быллай терек тёнгекле, ташланы кьысхан кьайишлеча терк чиримей эм тюбю кесилген тереклеча джыгъылыб кьалмай, кёб джылланы аман болмай, саутлу аскер орнуна, кьоруу лагъым болуб тургъандыла.

Къарачайда бурунгу аскерчини ушкок* кереги⁵

20

1. Дезде джасы этилген **отлукь***, бели бауу бла белине кьысылыб болгъанды. Отлукьга (пороховница) эки литрге джууукь от сыйынганды.

2.Андан сора белибаууна **от ёлчеси** (мерка для пороха) байланыб болгъанды.

3.Белини башха джанында, белибаунда **окь къабчыгъы** (кожанная сумка для пуль) болгъанды.

4.Белинде **къамасы**, сыртында узун быргъылы ушкогу болгъанды.

Ушкокну кьурамы:

быргъы, быргъы артында **къулакь от** тегенеси, юсюнде отлукь **эки таш чархчыкь**. Отлукь чархчыкьланы бир-бирине чакьдырыб, ала джилтин бериб, тегене юсюнде отну джандырыб, от **тешикчик (терезчик)** бла быргъыда отха кёчюб, быргъы ичинде от джаныб-чачылыб окьну быргъыдан учургъанды, атылтханды.

Ал ушкоклада кьулакь от тегене болгъанды, арта кьуу болуб, джилтин кьуудан быргъы отха кёчюб, окь алай атылгъанды.

Ушкок быргъыны тюбюнде узун **сапа/саба** болгъанды.

Сапа/сабаны болушлугъу бла быргъы ичине от, отну ызындан окъ, окъну ызындан кийиз **буштукъчукъ, быстыр** (пыж) сукъгандыла.

Хазыр окъла (патронла) чыгъыб башлагъанда окъну сапа бла быстырыу тохтагъанды. Хазыр окъну атаргъа къуроокъ (курок) хазырлгъанды. Къулакъ от тегене бла къууну ишин сампал бла отташ эм капсюль этгендиле. Сампалдан басханда отташы (боёк) капсюлну уруб кюйдюрюб, патрон ичинде отха кёчюб, окъну атылтханды. Хазыр окъну быргъы ичине салыб, окъну атарлай къургъанды.

5. Таулуну кёкюрегинде эки джанында онушар хазыры болгъанды. Хазырны къурамы: тюз агъач чыбыкъны ичин къуу этиб, тюбюне **быстырны** къаты бегитгендиле, сора ичине бир тютюнлю (бир окъ ёлчем) от къуйгъандыла, башына окъ бегитиб **хазыр** этгендиле. Уруш заманда таулу аскерчи хазырны башындан тишлери бла окъну терк айырады. Къуу чыбыкъда (хазыр ичинде) отну ушкок быргъыны башындан къуйады, тишлери бла тутуб тургъан окъну быргъыгъа сапа бла сугъады. Хазырны тюбюнде быстырны да быргъыны башындан сугъуб, сапа бла къаты беклейди. Ушкок атаргъа хазыр болду.

21

6. Быладан сора, ат джерге къысылыб, не сыртына тагъылыб **тоб къабчыгъы, окъ кеби** болгъанды. Тоб къабчыкъда окъла бла от бирге джюрютюлгенди. Окъ кебни тёрт тешиги/кеби болгъанды. Эки тешиги бла **32 калибр** окъ этилгенди, башха эки тешиги бла **чечме** этилгенди. Чечме уугъа, окъ урушха джарагъандыла.

7. Урушха хазырланууда, ушкокдан атыб, юрениу болгъанды. Марату усталыгъын сынауда эм юрениуледе, эришиуледе ушкокдан атханга "**къара атыу**" дегендиле. Байрамлада ёчге ийнек, ат салыб ушкокдан, садакъдан атханга "**къабакъ атыу**" дегендиле.

Эсгертиу: «Ачыкъламала бла билгиле» китабны 3-чю бёллюгюнде «**къабакъ**» сёзню магъанасына къара. (Башында джулдузчуклары* болгъан башха сёзлени да ачыкъламалары алайдады)

От этиуню амалы⁶- хазырлау къулланымы^{*}
Къарачайда отну (порох) бек эртде заманлада огъуна эте билгендиле. От этиулерни башха джерледе тюбемеген энчи

лагъым бла болгъанды. Къурамы юч затды: залыкъбылды*, къайа от, тал терекни кѣмюрю.

От этиуге залыкъбылдыны къуру чирчиги джарайды. Чирчикни чагъарыны аллы бла, бассанг джау чыкъган, бишген заманын мараб алай джыйгъандыла. Башха чирчиги, не чапрагъы, не тамыры джарамайды.

Экинчи къурам юлюшю **къайа от**.

Къайа от- тытыргъа ушаш, мумий* эм джууа* къайада ёсгенча, тешикледе, таш джарылгъанлада битеди. Къайалада догърача болуб, гырт-гырт чыгъады, бир-эки джумдурукъ тенгли болуб ёседи. Къайа отну букъусу да болады. Алай а къайа отну кристал джылтырауукъ къатычыгъын джыйгъандыла. Ол Хурзукъ тѣгерекде къайа тюбледе, дорбунлада, къайа тешикледе артыкъ кѣб тюбегенди.

(бу хапарны айтхан Ислам, "сера/сера" магъдан бла "къайа отну" бири биринден баишхалатады. Къайа отну илму-химия атын табалмагъанма).

Залыкъбылдыны чирчиги бла къайа отну бир-бирине къошуб, чойунга салыб, къатышдырыб, булгъанма* этиб къайнатхандыла. Залыкъбылды чирчик бла къайа отну юлюшлери тенг этгендиле, не да чирчик бираз артыкъ болгъанды. Булгъанма бирча сары болуб, кѣмюк чыкъгынчы къайнаб, какча болгъанды.

Сора какга (булгъанмагъа) тал терекни кѣмюрюн къошхандыла. Къошулгъан кѣмюр какны ёлчеминден тѣртден бирге джууукъ юлюш болгъанды. Талны кюлюн тюйюл, кѣмюрюн къошхандыла. Талланы да бу ишге джараулусу чегет тал (осина) бла суу тал (верба) болгъанды. Агъач кѣмюр булгъанмада эриб, булгъанма джармача болады. Сора аны бла от этиу бошалады, от хайырланыргъа хазыр болады.

Ушкок окъга къоргъашын керекди. Къоргъашын Уллу Къарачайда эркин, керек болгъаныча бир табылгъанды. Тынч эм джууукъ алынган джер- Худес суугъа джетмей, Къарт-Джуртдан эки-юч къычырым тѣбен болгъанды. Алайда, 1891джыл, магъдан къазгъан Эльбрусский элчик къуралыб, къазмадан къоргъашын чыгъарыб тургъандыла. 1975джыл къоргъашын бошалгъанды. Бурун къарачайлыланы Ысхауат сууну эм анга къошулгъан Мушт сууну къулакъларында къоргъашын табхандыла эм хайырлангандыла.*

Сапын этниуню амалы^б - хазырлау кьулланымы

Ал заманлада мурса (крапива) хансны, кийик кьудоруну, бурчакьны (горох), эмизикни (клевер) чёблерин-чапракьларын, мант хансны (лопух) тамырын-чапракьларын кюйдюрюб кюл этгендиле. Бизге джууукь заманлада кьудоруну (фасоль, горох) эм люцерна^{*} хансдан да кюл алгъандыла. Люцерна латинча "Medicago", кьудору "Fabaceae" болады. Ызы бла кюлню джурунга салыб, джурунну элек орнуна хайырландыра, суу кьуйуб кюлню сюзгендиле. Аллай кюлню сюзюб чыкьган сууну аты **силти суу** болгъанды. Силти сууну кёб кьайнатыб сууун чыгьаргъандыла. Суу кьайнаб чыкьса, кьум кьалгъанды, аны аты "**силти**" болгъанды.

(Мени кёлюме келген бла силти бла селитра бир болмагъанлыкьга, "силти" сёз саулау дуниягъа джайылгъан латин "селитра" сёзню аллы болурму).

Сора силтини тёрт- беш ёлчемине бир джау ёлчемни кьошуб, кьол ууучда джуммакьчыкь этгендиле. Силти кьумну (кристалланы) бир-бирине тутдуругъа сары джаудан ич джау иги болгъанды. Силти бла джау джуммакь бир-бирине кьатышыб, кьол ууучча сыйыныб, **саб/сап** тенгли болгъаны ючюн аты **сапын-сабын** болгъанды. Аллай сапынны бети мордан кьарагъа тартхан болгъанды. "Сапын/сабын" ат бютеу дуньягъа белгилиди, башха миллетлеге джайылгъанды.

(Бу кюнлеге дери бизни эски алан сапынга ушаш сапынны, "хозяйственное мыло" атда, тюкенледе сата тургъандыла.)

Бу амалда таулула сапынны 1940-1950 джыллагъа дери эте тургъандыла. Артда химия санагъат^{*} айныб, алгъа уруб ёсуб, джауу орнуна глицерин кьошуб, сапынны заводлада этиб башлагъандыла. Ислам айтыудан сюргюнде, Орта Азияда, анасы бла бирге, люцерна кюлден кюнюне джыйырма сапын этиб, аны сатыб кечинген кюнлери кёб болгъанды. Орта тергеу бла бир килограмм кюлню сюзгенде, сууун кьайнатханда, кьалгъан силтисинден эки сапынчыкь бола тургъанды.

Кьайнакьла:

1. З.Б. Кипкеева, Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение (60-е годы XVIII в. - 60-е годы XIXв),

Москва ш., 2006дж.

2. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) Джингирик эл,
3. В.А. Потто "Кавказская война" 5-чи том, Ставрополь шахар 1994г, 333-334бетле
4. Иоганн Бларамберг "Историческое топографическое статистическое этнографическое и военное описание Кавказа" Москва 2005дж. (1833джыл джазылгъанды), 317 бет
5. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) (баш информаторларыбызны бири), Джингирик элде джашайды, Сылпагъарланы (Добарлары) Назбийден (1916-2008) эшитиб, Назбий школ завуч, Учкуланда туугъан, ёсген, джашагъан, ауушхан.
6. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен элде джашайды, (баш информаторларыбызны бири). Кеси айтыудан атасы Мухаммад 1930 джыллада колхозда джети кьошха тамада болгъанды. Орта Азиягъа кёчгюнчю Ислам джашко болуб атасы бла от джети кьошлагъа джюрюй, алада кече къала, кьошчу кьартладан кёб тарих хапарла эшитиб эсде тутады.

24

ДЖАНДАР

Къысха тарих билги

Сылпагъарла атаулагъа юлешингинчи, бурун Сылпагъарланы Джандар Джылкычы улу деген деу джигит джашагъанды. Аны джигитлиги бютеу таулу миллетге белгили болгъанда, анга кюй этилгенди. Кюй (кюу)* тарих-джигитлик джырны айырма энчи

атыды. Джандарны джигитлигинден эм джашау джолундан билгиле бизге кюйлени джазылган версияларында эм кьартларыбыз айтханда джетгенди.

Уллу Лаба сууну төресинде, "Баба" атлы джерде, Джандар кесини сырын, джуртун джакьлай, тамлыла бла кьан сермешиу эте, керти батырлыкь кьргюзтюб ёлгенди¹. Тарихибизде тамлы атда абаза бёлеклени бирси кьаууму белгилиди.

Ал төлюден ыз төлюге арасын орта тергеу бла 31-34 джыл санасакь, Сылпагьар сырын биле, Джандарны джашагьан тарихин 260-280 джылны алгьа чыгьарабыз. Аны бла Джандарны джашауу 18 ёмюрню ортасына тюшерге керекди. Абаза/абхаз кьаумла Тауартындан эм Кьара тенгиз джагьадан КьЧР-ны бюгюнго джерлерине толкьун толкьун болуб 17 ёмюрден башлаб кёчерге кюрешгендиле. Алай а, ала келе-кете туруб, былайлада кьуру 19 ёмюрню 30-чу джылларында джерлешгендиле. Аладан ахыр кьаумла тамлыла бла кызылбекле болгьандыла. Кьызылбек кьырым ханны, Там аланхазар юзюкледендиле. Кьарачайда Тамбий тукьум Будиян кьауум болгьаны бла аланхазар джууукьлукьга шагьатды. Там эм Кьызылбек абаза юйюрлеге бийлик эте келиб, тукьум атларын алагьа ататыб, 19 ёмюрню ахырында абазагьа бурулгьандыла. Джандарны кьошуна 15 тамлы джортоуулгьа келе тургьандыла². Такьым^{*} «сууукь атлыны» узакьдан эслеб, аманлыкьчыла болгьанларын сезиб, Джандар кьойларын сюрюб, кьошуна дженгил энгенди. Кьош нёгери тамадагьа Хубийланы Амырхан улу Юсейинге: «Кел, кесибизни бегитейик, биз а кьазауат этейик, Ёлсек - ёлдук, кьалсакь да - бирден кьалайыкь» дегенди. Эрлай гитче кьарнашын Иллякьуш бла башха болушчу джашчыкьланы быкьы бла кьайа ранга, кьоркьуусуз джерге, чыгьартыб салгьанды. Алай а «юч ёзенден сайлаб алгьан нёгери Хусейин», «кьош тамада, кьарт Юсейин», «болушлукьга адамла чакьырайым» деген сылтау бла, Джандарны кесин кьойуб кьачханды. Кьачса да Джандаргьа сауутун кьойа кетмегенди. Джандар да анга: «Ай сен болмай а кьатынгынг манга болгьа эди бюгюн нёгерим» дей, кеси джангызлай, кьолунда кьуру кезлик бычагьы бла кьалгьанды. **«Кезлик бычакь»** деб гитче шапа бычакьга, гырджын - эт кесиучю бычакьга айтхандыла (кухонный ножик). Тамлыланы уа барысында кьамала,

талайында ушкоклары болгъанды. Ала мал, адам сюрюрге хазырланыб Къарачайны джерлерине алай киргендиле. Джандар эсе уа (къалгъан таулулача), сабийликден огъуна Уллу Лабада малланы тынчлыкълы, рахатлы кюте-тута туруб, ушкоксуз-къамасыз болгъанды. Биз билген адет бла, сауут да тамадалыкъ да джылы эм сынамы бла уллуда, Хусейинде болургъа керек болгъанды. Къарачайдан болуб, тамлыланы Джандарны къошуна юсдюрюб, тамлыла бла бирге джол устала болуб, ючеулен келгенле .

*«... О бири болур да ма Хазлеулени Алибек,
О экинчилери да Къырымшаухалланы Танабаш
Ючюнчюлери да Махыкки деген Алабаш...»*

Была джуртларында хатала этиб, Уллу Къарачайдан къачыб, Тауартында Хачыпсыда айланганла болгъандыла. Джандар эшик босагъада, къарангыда, бир аягына тобукъланганды. Эшикден кирген джыртхыч тамлыны, кёзлери къарангыгъа юренгинчи, чепкенинден тутуб кесине тартыб, кезлик бычагъы бла киндигинден уруб ёлтюрюб баргъанды. Къарачай версияда «тогъуз тамлыны», малкъар версияда «джетисин» къаплады дейди, Абугалий да джетисин санайды. Сонгра башха къарыу этелмей тамлыла къошну тегерегине бичен от салгъандыла. Тютюнден солуу алалмай, сауутсуз Джандар къошундан тышына чыкъганында, ушколадан атыб уруб, алай ёлтюргендиле.

26

Керти джигитлик

Джандан татлы, джандан багъалы не барды адамгъа бу дуньяда? Ёллюгюн биле тургъанлай, ёлюм аллына адам кеси разылыгъы бла сюелирми? Къайсыдады уллу джигитлик: Джангызлай къалыб, сыйы-сыры ючюн амалсыз ёлюмню сайлагъанда огъесе тенг-джёнгер бла болуб джашаудан умут юзмегенлей ётгюрлюк этгенде?

*Чабыуулгъа эм джортоуулгъа барыб ёлген джигитлерибиз,
сау къалгъан джигитлерибиз,
сюрюлген адамларыбызны къутхаргъан джигитлерибиз,
тукъум сырларын, миллет сыйларын сакълагъан
джигитлерибиз,*

*халкъ бла бирге, джуртубузну азатлыгъын джакълагъан
джигитлерибиз-
нечик кѣбдюле бизде, къарачаймалкъар миллетде джигитле,
тулпарла, батырла!!!*

Аланы ичлеринде тукъумлары унутулгъанла, атлары тас болгъанла да кѣб. Алай а, кѣб джигитлени атлары кюйледе, тарих эм джигитлик джырлада, терсликге къаршчы айтыулада бизге джетгенди. Бу джигитле бири да «сау къалырма» деген умут юзмегенди. Бу джигитлени кѣбюсю не нѣгерлери- тенглери бла, не къарнашлары бла болгъанды. Быланы барысыны джигитликде сау къалыргъа шанслары эм мадарлары болгъанды. *Джандар эсе уа, джангыз болгъанды, сау къалмазын туура билгенди, ычхыныргъа уа излемегенди. Ёллюгюн ангылай тургъанлай - ёлорге къалгъанды! Джангызлыкъны сайлагъанды, къачхандан-букъгандан ажымсыз ёлюмню сайлагъанды. Аллай ишге уа артык уллу джигитлик керекди. Аны ючюн Джандарны джигитлиги энчи айырма орун алады.*

«Джандар да къутулуб кеталлыкъ эди тамлыладан Юсеин бла, алай а, къоркъууну чыртда къатына къоймай, ёллюгюн да биле тургъанлай, къолунда къуру кезлик бычакъчыгъы бла чыкъганды къаршчы. Малла ючюн туююл!! Ёлсем да, мени джуртумда ётгюрлюк болгъанын билдириб ёлейим деб. Джетеуленни ёлтюрюб алай джан бергенди джигит Джандар...»³

Аллай джигитликни уяты, бети болгъан адам эталлыкъды. Бу бири бирин къызындырыб этген джигитлик туююлдю. Джандар тамлыладан къоркъмагъанды, бетими эм адетими джояма деб къоркъганды. Малларын сакъламагъанды – сыйын эм сырын сакълагъанды. Аллах аллында, джурту аллында бетин-сыйын сакълагъанды. Кесини бетин сыйын ёрге тутуб сакълагъаны бла миллетини сыйын да мийикге чыгъаргъанды. Джандан татлы бу дуньяда бир зат джокъ! Алай а джандан багъалы, бизни бир-бир джашларыбызгъа бет, сый, адет, джурт болуб келгенди.

*«Ай, аман джашла, малгарлыла»**

*Мал сюрелле тишлик ючюн, эт ючюн,
Джашла къырылалла, ёлелле, не этейик,
Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн...»*

Бу башха джырны сѣзлериди, алай а Джандаргъа толу келишген сѣзледиле.

Джандарча джашла ичибизде болуб, Минги Тауну этеклеринде-минг-минг джылланы джашагъан Тау Миллетни, Ахырзаманнга дери ахыры болмаз!

Джандар джырны беш версиясы

Джандар (*Биринчи версия*)⁴

О Джандар, Джандар, джанынг барсын кябагъа
Сатанай бийче да, ой тюшге эди арагъа.
Тамлыла джыйылдыла, ой, Гудух башы Лабагъа,
Къан чачылды да, ой, Гудух башы Лабагъа, дедим.
Ой бёлек къойну да кюн ортагъа сюре келгенем,
Амырхан улу да тамадабыз эди Хусей дедим а.
Эй тамлыланы мен Гудух башында кёргенме,
Кел, кесибизни бегитейик, биз а къазауат этейик, дегенме.
Амырхан улу Хусейин алай айтханды:
- Болалмайма мен а тейри сора кетмейин,
Къан джаугъан хапарны барыб Къарачайгъа хапар этмейин.
Къойланы алларында барды къашха къой,
Юлеш да юлюшюнгу башха къой.
Ой ортабызда чынар терек арамды *,
Джер къачмайын а бюгюн былайчыкъдан ким къачар,
Аны анасындан, ой, ичген сютю харамды.
Къойчуну бир къолу къойда,
Бир къолу байда — дейдиле, о Хусейин,
Бюгюн барыбыз да керти уа къазауат этейик, дегенди,
- Хусейин, сен къачсанг а къара къамангы къоя къач.
- Огъай, Джандар, къара къамамы санга къоялмам, — деди.
Аны ючюн а аздан да бетими джоялмам.
Хусейин кетгенлей а
Къошубузну тебен джаны
Джаяу къайынла,
Бу къайынлагъа о чаба джорта баргъанма,
Къайынладан а къайын быкъылыкъла, тейри, алгъанма,
Къоркъуулу джашланы да мен къая раннга салгъанма.
Бычагъымы алыб а бир эки билеуге тутханма,
Джаныугъа тутханма,
Эшикден киргенлей сол тобугъуму джерге салгъанма,
Кирген тамлыланы къарынларын тартыб кетейим, дегенме,

Тогъуз тамлыны да тамада мурджаргъа салгъанма.
Къарабашланы, ой, итден туугъан Махатчи,
Къарт анасын а, бу тамлылагъа сюретген,
Тамлыланы да ол тау къошлагъа юретген,
Ол а алай айтыб сора къычырды:
- Ой аман тамлыла уа, артыгъызны этдириб
Къоя шойсуз да.
- Да не этейик а хуна къошха
Атхан огъубуз кирмейди,
Не эте тургъанларын ичине киргенлерибизни уа
Киши билмейди - дегендиле.
- Алай болса хуна къошха отну салыгъыз,
Джандар джашны, таулу джашны тутуб
Багъа алыгъыз.
Ала да ол хуна къошха отну салдыла,
Джарлы да Джандарны да ала ортагъа алдыла, дейди.
Анам этген а болур кёкдюр гебенек,
Кёк гебенекни да, ой, чыркы сайын окъ тийди,
Аны да джиби сайын а къан сингди.

29

Джандар (*Экинчи версия*)⁵

Къанлы Мурдухдан къойланы кюте бардым Бабагъа,
Джандетлени джети эшиги ачыкъ болсун
Бу Джандарны бизге табхан анагъа.
Ит тамлыла алгъан элле джарлы Джандарны арагъа,
Кийиз бушдукъланы чулгъаб салалла
Джарлы Джандар кезлик бычакъ бла салгъан джарагъа,
Кезлик бычакъ саналмайды къамагъа.
Къоян ызлаб буу тутду Рыстау Байрамны ызчы эгери,
Аман кюнде къачыб кетгенди джарлы Джандарны
Юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери.
Къачма, къачма, хомух туугъан Юсеин,
Сабийлени салгъанбыз киши кирмез мийик раннга,
Тюз туруман экибиз этген къралгъа.
Къача эсенг акъбаш къамангы къоя бар,
Хубийланы Амырхан улу Юсеин,
Ёзден бетинги джоя бар.
Къан чачылгъанды, ким айтыр табхан ананг Мансагъа,

Ананг Манса этген эшек бетли чыбыдар кёк чебген
Чыркы сайын окъ тийди, о джарлы Джандар,
Джиби сайын къан сийди.
Джылама, джылама кичи къарнашым батыр Иляккуш,
Сен джыласанг мени кёлюм такъыр болады,
Эки кёзюм джыламукъдан толады.
Ит гяурла алгъан элле джарлы Джандарны арагъа
Джанынг барсын, Джандар, сени Кябагъа.
Ананг Манса джёрмеликле сайлай турады,
Черегейден келген уллу чарагъа,
Сатанай бийче дженгил тюшмеди, хомух, арагъа.
Джандар сора, ой, джанынг барсын кябагъа,
Аллах джандет берсин а сора, джол берсин
Джандар кибик джашланы табхан анагъа.

Джандар (ючюнчю версия)⁶

Ой, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Ит тамлыла джыйылгъандыла Лабагъа.
Мурдух башында бир бёлек атлы кёрюндю —
Ала тосму экен, сора джауму экен? —
Ала бизни тасхабызны билгенле,
Юслерине кёк гебенекле кийгенле.
Чартлап ётдюм мен чегет Лабагъа,
Джаш къауумну элтип къуйдум быкъы бла ыраннга.
Айыбы джокъду Джандарны бир тауда ёсген уланнга.
- Юсейин, сен - къарт, мен - джаш, - деди джаш Джандар, -
Экибиз да алгъын нёгер болайыкъ,
Ёлсек - ёлдюк, къалсакъ да - бирден къалайыкъ.
Арабызда чинар терек арамды,
Экибизден, джер къачмайын, ким къачса,
Аны анасындан ичген сютю харамды.
Стауатны тамлы аскер басханды.
Къаралдысы къошубузну джапханды.
Хомух Юсейин этген антын унутду,
Къара джамычыны юсюне ол тутду.
Къачма, къачма, Хубийланы Амырхан улу Юсейин,
Къача эсенг, акъбаш къамангы къоя бар,
Ёзден намысынгы сен а джоя бар.

Тынгыламай, Юсейин кьамасы бла кьутулду.
Джарлы Джандар кеси джангыз тутулду.
Къан чачылды ат джеринде башлыкъгъа,
Налат болсун бу сабийликге, джашлыкъгъа.
Джашлыкъ басып, эсгермедик джаулары,
Сакъламадыкъ айрылары, таулары.
Тамлылары тау кьошлагъа юйретген,
Джарлылары эшиклерин тюп этген -
Къарабашлары Махатчи деген алабаш,
Хазлеулени Алибек деген джилянбаш.
Ой Джандар, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Къан кьуялла таудан келген чарагъа.
Тамлы аскер сансыз-санаусуз кеп болду.
Кек чепкенинг тегерей кюбеден бек болду.
Чыгы сайын ол чепкеннге окъ тийди,
Халысы сайын къалмай кьызыл къан сийди.
Онгуз кюнде Юсейинни къарт ушкогун тапмадынг,
Кезлик бичакъ бла джетисин босагъагъа къапладынг.
Джигит эдинг, Джылкычы улу джаш Джандар,
Къанынг чачылгъанд сени расагъа, забагъа.
Бизни джаныбыз, ой, кьурман болсун, кьор болсун
Джигит Джандарны бизге тулпар тапхан анагъа.

31

Джандар (төртюнчю версия)⁷

Ёзденлары Абуғалийни * версиясы

Бу версия басмагъа биринчи кере чыгъады. Ёзденлени Абуғалийни аузундан тауушджазмагъа* (*сесалмагъа*) * тюшюб менге джетгенди. Текстин андан алыб джазама. Кюйню тауушджазмада (магнитофонда) узунлугъу 14 минут 16 секунд болады. Джырны ортасында, сёлзери ангылашылмагъан 50 секунд джери барды. Джырны аллында бир эркиши ауаз орусча «...250 лет!, а ты говоришь 150 лет...» дегени эшитиледи. Ол Джандарны историясыны юсюнден сёлешингеннге ушайды. Абуғалий бу кюйню 80-чы джыллары ахырында джырлагъанды эм джаздыргъанды. Кеси юсюнден китабда джазгъанда, джырны Къочхарлары Къасботдан юренгенча айтады. Ол джырлагъанын къагъытдан окъуб баргъаны танылады. Юч-тёрт сёзню джангылыб айтханы да барды, аланы тюзетиб тюбюнде

кѣргюзтгенме. Джырда сѣзлюкге тюшмеген сѣзле, неда литература формагъа келишмей диалект формада болгъан сѣзле бардыла эм танылмагъан унутулгъан джер-суу атла бардыла. Аллай сѣзлени китабны «Ачыкълама» башында ачыкъларгъа кюрешгенме.

Джаш заманымда уа ол Уллу Лабада къойчу эдим да
Къойчукъланы да ышыра-ышыра Муху башына да ёрледим
деди.

Муху башында да бѣлек сууукъ атлы кѣргенем,
Аладан а къоркъуб а мен ыстауатха энгенем.
Къош тамадабыз а Амырхан улу Юсейин
Джаным Юсейин а, мен бюгюн сени кюсейим.

О джаш Джандар а, бюгюн бара-барыб не кѣрдюнг?
Замансыз заманда, къойланы сюрюб а ыстауатха нек эндинг?

Джаным Юсейин а, Муху башында бѣлек сууукъ атлы кѣргенме,
Аладан да къоркъуб а, мен ыстауатха энгенме.

32

Арабин Аллах а, алар тосму эке, джауму эке,
Алар юслерине Юсейин кѣк гебелекле кийгенле,
Да бир да ишексиз а, ала тахсабызны билгенле.
О бизге тийген, Джандар деди, ма бизни кибик онгмасын,
Не аман къоркъаса хомух а, о джашны кѣлю къоргъашын.
Ол аллыбызда да ма чынар терек арамды,
Тюбюбюзде уа джер къачмайын а, ит гяуурладан бюгюн ким
къачса,

Аны анасындан да ма ичген сютю харамды.
Джауурунга уа къайыкъден^{7*} сойуб къашха къой,
Хар заманда да сен къызбай-батыр деучененг,
Бюгюн джетген кюнде уа, манга эр юлюшню башха къой!

Келчи ай, тѣзсенг? Джандар, мен Къарачайгъа барайым
О Къарачайдан а мен аскер алыб къайтайым^{7**}.

Да сен келгинчин Юсейин о бизге болур боллукъду,
Ыстауатыбыз а тамлы итледен толлукъду.
Ол сѣзледен а Юсейин бир да пайда джокъ,

Аллыбызда да ма болур къайын аралыкъ,
Къайын аралыкъдан а къайын да быкъыла алайыкъ,
Быкъыла бла уа джашчыкъланы да къайа ранлагъа салайыкъ.
О джылама джылама джангыз кърнашчыгъым Илякку,
Сен джыласанг а мени кёлюм такъыр болады,
Ыстауатыбыз а тамлы да итледен толады.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа кетеме!.

Да бюгюн кетсенг да сен тамбла огъуна къайтырсан,
Джашчыкъланы да аналары ой анда хапар сорсала,
Да уйалмайына бир не айтыб хапар айтырсан.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа къачама!

Къачма, къачма Амырхан улу да къызбай Юсейин, деди.
Къача эсенг а, бу ёзден бети джойа къач,
Сабийликден да тюйюлюб а этген халал малыбыз,
Къолунг бла да ит тамлылагъа къойа къач,
Ит тамлыладан да джетер юлюшюнгю сойа къач.

33

Къачханлыкъга Джандар ёзден бетими джоялмам,
Сен айтхан кибик а джетер юлюшюмю да алай соялмам.
Къойан ызлайды да ма Юсейинни эгери
Ай сен болмай а къатынгынг манга болгъа эди бюгюн нёгерим,
деди.
Бирда къуруса^{7***} да ма болумну кёрюред
Къолу бла да ашымы ысхатымы* бериред.
Ёле эсек а Юсейин бирден ёлейик а,
Да ёлмей эсек да, Аллах айтханны кёрейик.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа къачама.

Да къача эсенг а, къара да къамангы манга къойа къач, деди.
Кече къарангы кюн къысхада да, ма Къарачайгъа джол узакъ.

Джан татлыды да, къарамуссакъайны^{7****} санга къойалмам,
деди.

Аны ючюн а, Джандар бир джукъ келмесин да кёлюнге.

Башлыкъчыгымы да бир къаты тартдым белиме.
Да Аллах да джангызды, мен джангызлыкъны сынаым а,
Бычакъчыгымы да бир тыбыр ташха* билейим.
Бычакъчыгымы да мен тыбыр ташха ышыдым а,
Кесим да джангыз а эшик артына къысылдым.
Ой итлерибиз а бир ачы къангсыб юрдюле,
Ит гяурлада келиб ыстаутха кирдиле.

Джетер а джетмез, Джандар къойчу итлеринги урдула,
Бир бир чабышыб а, ма ала къошха кирдиле.
Эшик артында уа мен кесим джангыз тураем а,
Кирген киргенни киндигинден бычакъчыгым бла ураем.
Ахырына дери да мен эшик артын сакъладым,
Джетеуленни да мулджар агъачха къапладым.
Ой, Джандар джигит, сора къошунга отну салдыла,
Аны тегерегин да адам ычхынмазлай алдыла.
Ой, болмагъанда уа, Джандар а джигит бир чартлаб чыкъды
арагъа,

34

*Былайда Абугалий джырылагъаны тауушджазмада 50 секунду
магъанасы ангылашынмайды, анда-бунда сёзле болмасала:*

*От джарыгъында уаГабагъа
Къанынг чачылды да... забагъа
Чепкенгинги да ма чыгы сайын окъ тийди
Эгешчигинг а ... башлыкъга*

Ай, антла джетсин бир сабийликге джашлыкъга,
Сакъламадыкъ да ма айрыланы джолланы,
Ой, билалмадыкъ да ичибизде джауланы,
Тауусалмадыкъ да ол эки арада тауланы.
Къарачайдан а чыкъганелле юч да абирек,
О бири болур да ма Хазлеулени Алибек,
О экинчилери да Къырымшаухалланы Танабаш,
Ючюнчюлери да Махыкки (ма Хыкки?) деген Алабаш.

Махыкки (ма Хыкки?) эди тамлыланы тау джоллагъа юретген
Джарлыланы да ма эшиклерин кёр^{7*****} этген.
Баргъан эдинг а сен Хачыпсыда джашаргъа
Умут этген эдинг а, Къарачайны къой айагъынлай ашаргъа.
Бардынг эсе уа ма Хачыпсыда не табдынг,
Сынчыкъны* къатында къара джерни да ауузунг толу юч
къабдынг

Буу тыйады да Гилассын Байрамны эгери,
Къойчу къошдан а чыгъалмай къалды
Гыбышыны да ма сайлаб алгъан нёгери.

Окъ тийгенди да ма Бийчесында тюккючге
Гиляны* да сойдула ма сиримдиге* тиккичге.
Алтын а тюкчюк а джылтырайды къара тюкюде.
Алибекни да ёлтюрген эдик Къызгъычны Башында
Тюртюде^{7*****}

Ай Джандар, Джандар а бир джанынг барсынг Кябагъа
Ит гяуурла да ма джыйылгъанла Габагъа*.
Къарын джауланы уа ма джыйдыргъанса ол таудан аугъан
чарагъа
Джетеуленни да джюклетдинг артда чанагъа.
Къарачай аскер да къуйулду чегет Марагъа*.
Хапарынгы эшитиб, Джандар, Сатанай бийче ма кесин атды
арагъа
Аллах джандет берсин сени бизге о тулпар табхан анагъа.

35

«Джандар (Тёртюнчю версияны)» эсгертиулер:

***Ёзденланы Абуғалий* - Къарачайда белгили фольклорист,
джырчы ёмюрю 1897-1992 джыллада болгъанды. «Джандарны»
джырын 1834-1940 джыллада джашагъан Къочхарланы
Къасботдан эм баиша джырчыладан юрениб джырлагъанды.
Былайда берилген беш версияланы ичинде Абуғалийни
версиясы кертиликге эм тюзге бек джуукъ болгъанга ушайды,
айырылыб билгилери кёбдю, сюжети да иги сакъланганды.***

Джауурунга уа къайыкъден^{7*} - эшителгинеча джазгъанма
Къайтайым^{7**} - джырчы -«келейим» деб джырлайды
Къуруса^{7***} джырчы-«буруса» деб джырлайды
Къарамуссакай^{7****} - Къарамусса деген джигит Уллу
Къарачайдан тышында, оракъда ишлей тургъан Кечерукъланы
келинлери бла кече къалыргъа даулагъан къабарты бийни
ёлтюргенди¹. Бу иш 18 ёмюрню орта сюреминде болгъанды.
Хадагъужукъланы Къасай 1764(68)-1773 джыллада Кабартыгъа
бийлик этгенди, 1773 ёлген джылы.² 1747 дж Абай улу
Азаматны малкъар бийни эмчек къарнашы³. Мени кёлюме
келген бла былайда Кечерукъланы Къарамуссаны аты бла
къамагъа ийнакъ этиб, «Къарамуссакай» деб айтылады.
1.«Къарачай халкъ джырыла» Москва 1969дж 90бет (эки баиша джыр
бир бирине къошулуб джазылгъан джырды..)
2.http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskoj_istorii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html <<
www.djeguako.narod.ru
3. «Ас-Алан» журнал №1 1999г, Исмаил Мизиев «История карачаево-
балкарского народа с древнейших времён до присоединения к России»
74 бет
Кечерукъланы Къарамусса Джандардан кечирек джашаб,
бычакъны «къарамуссакъай» ийнакъ аты джыргъа кеч
къошулгъан сёз болургъа да болур.
Кёр^{7*****} - джырчы «кюр» деб джырлайды
Къызгъычны Башында Тюртюде^{7*****} -- джырчы
«Къызгъанны Башында Тюртюде» деб джырлайды. Алай мени
кёлюме келген бла «Къызгъычны» орнуна «Къызгъанны»
джангылыб окъугъан болур Аbugалий.
«Къызгъан» джер-суу ат табмадым, масишабы ууакъ 1:200000
«Карачаево-Черкесская Республика» къартагъа къараб изледим.
Алай а Архыз элни къатында Псыш суу бла Къызгъыч суу
биригиб Уллу Инджик суу башланады. Къызгъыч суу (ёзенда)
Кавказ Таутизгинден башланадыла. Къызгъычдан бир атджол
аууш бла Хачыпсыгъа барады, баишасы Морх эм Аксаут
ёзенлени (Гитче Инджикни суулары) юсю бла Теберди ёзенге
келеди...Къызгъычдан джол Уллу Лаба башына баргъаны юч-
тёрт кереге къысхады Уллу Къарачайгъа келгенден эсе.
Тёбен ат джол^{**} ...эм огъары ат джол^{**} -Лабагъа баргъан
джолла талай болгъандыла.-Тюзюрек джерледе баргъан узакъ

ат джолну аты-тёбен джол, таулада баргъан джолланы
атлары орта джол, огъары джол. Джанботбийни джырында
(«Доммайчы, Габий, Бийболат» хапаргъа къара). Уллу
Къарачайдан чыкъган «тёбен, орта, огъары джол» айрыула
бардыла.

Джандар (бешинчи версия)⁸

(Дуда улу Махмуд* бла Йылмаз Неврузну* версиясы
Статьяны джазыб бошагъанда, табыб къошханма.)

Тамлы аскер тау къошлагъа чабхан кюн,
Джигит Джандар къой ышыра кетгенед.
Чартлаб джетиб Мурдух башы Бабагъа,
Чубур кийген экеуленни кёргенед.
Бзларындан къарай барыб, джашыртын,
Аманлыкъгъа келгенлерин билгенед.
"Ала дос тюл, джау экен" дей,
Къой сюрюююн ыстауатха сюргенед.
Бзы бла къошха чабыб гузаба,
Тамадагъа сууукъ къуугъун бергенед.
Къош тамада Амырхан улу Хусейин,
Алгъа чыгъыб анга хапар соргъанед:
"- Ашхы улан, къоркъар кибик не кёрдюнг?"

"- Эшме Сыртда* эки чубур кёргенме,
Сюрюююмю былай эртде сюргенме".

Хусей кетди, тёпеге чыгъыб къарады,
Отуз сегиз тамлы аскер санады.
Къошларында къазан толу сютлери,
Бстауатда адам тилли итлери.
Басхан парий ауангыгъа улуду,
Къыйын кюнде къошдан сауут къуруду.
Келеметни огъу джерге тиймейди,
Уучулукъдан башха ишни билмейди.
Ол кетгенди буу атаргъа таулагъа,
Атарыкъсыз* къойгъанд къошну джаулагъа.

Къош тамада гузабалай къайтады,

Ол Джандаргъа къоркъуу хапар айтады:
"- Джандар, джаным, бизге болур болгъанды,
Тёрт джаныбыз тамлыладан толгъанды.
Къарачайгъа мен атланыб кетейим,
Халкъыбызгъа къара къуугъун берейим.
Тик джолланы къанатлылай ётейим,
Къарачайдан аскер алыб джетейим."

Джандар айтды: "Къошну къоюб кетмезсе,
Кеч болгъанды, аскер алыб джетмезсе.
Сен къайытсанг да бек кечигиб къайтырса,
Уялмайын къаллай хапар айтырса?
Андан эсе кесибизни бегитейик,
Джаугъа къаршчы бирге болуб тюбейик."

Ол Джандаргъа энди джууаб бермеди,
Андан къобуб къошдан джаллаб тебреди.
Джандар анга энтда былай айтады:
"Къачма, къачма, хомух туугъан Хусейин,
Къыйын кюнде ой сен мени кюсегин.
Ёлюгюнгю джууукъ-тийре джуумасын,
Къарачайгъа сенлей хомух туумасын.
Джауну кёрюб, джан-джанынгы сермейсе,
Сабийлени кимге къоюб тебрейсе?
Къачар болсанг, акъ къамангы къоя къач,
Кетер болсанг, ёзден бетинги джоя къач.
Ит тамлыла алсала мени арагъа,
Кезлик бычакъ саналырмы къамагъа?
Къарачайдан аскер алыб келгинчи,
Ит гъаж-гъужла* мал къоймайын сюрюрле,
Гитче-уллу къалдырмайын, барысын
Сюрюб барыб, джесирликге берирле.
Арт айтырым олду санга Хусейин:
Арабызда чынар терек орамды,
Джер къачмайын, экибизден ким къачса,
Аны ичген ана сютю харамды "

Хусейин, тентиреб, не этерин билмейди.

Сора айтад: " Джандар, джаным, кърнашым,
Ой, къачмайма, мен къуугъуннга кетеме;
Булжумайын, Къарачайгъа терк барыб,
Айтханымча аскер алыб джетерме.
Хайда, турма, кир бир къая урбуннга,
Джаш къауумну джашыр терен дорбуннга.
Мал ичинде барды, Тейри, къашха къой,
Юлюшюмю сен айыр да башха къой.
Душман кѣбдю мени барыр джолумда,
Керти нѣгер акъ къамамды кълумда.
Огъай, Джандар, акъ къамамы кълумдам,
Аны ючюн ъзден бетни джоялмам."

Хомух Хусейин алгъын антын унутду,
Джамчысын да ол юсюне терк тутду.
Амырханны кълызбай джашы кетгенди,
Джигит Джандар баш мадарын ътгенди:
Кълайынладан быкълыкълала алгъанды,
Джаш къауумну кълая раннга салгъанды.
Кълуген малын кълоялмады джаулагъа,
Кълый сюрюююн ургъан ъди баулагъа.
Батыр Джандар уят ътди бугъаргъа,
Къларачайны бедеш бетге сугъаргъа.
Кълоркълакъл Хусейин кълачды да кълутулду,
Джарлы Джандар кеси джангыз тутулду.
Келемет да уугъла кетгенд таулагъла,
Кълоян ызлаб, буу тутады ъгери,
Кълыйын кълонде кълачыб кетгенд, Джандарны
Юч ъзенден сайлаб алгъан нѣгери.

Кълан чачылды ат джеринден башлыкългъла,
Ой, не ътейик, сабийликге, джашлыкългъла.
Джашлыкъл басыб, ъскермедик джауланы,
Сакъламадыкъл айрыланы, тауланы.

Къларабаш улу итден туугълан Махатчид
Тамлыланы тау кълошлагъла юретген,
Кълыылбекле бла джашайды бедешлик,

Джарлыланы эшиклерин тюб этген.
Сен баргъаненг ала бла джашаргъа,
Къарачайны къой аякълай ашаргъа.
Тамлылагъа бардынг эсе, не табдынг,
Къара джерни ауузунг толу юч къабдынг.
Тамлыланы тау джоллагъа юретдинг,
Ёлюклерин чана бла сойретдинг.

Кюн батханлай ит тамлыла келдиле,
Джаш Джандарны джангызлыгъын билдиле.
Умут этелле джаны саулай бууаргъа,
Малгъа къошуб, джесир этиб къууаргъа.
Башчылары алай айтыб сёлешди:
"Бизни кёрюб, таулу джашла къачханла,
Ыстауатны эшиклерин ачханла.
Къошха кириб айран-сусаб алыгъыз,
Тёгерекге къарауулла салыгъыз.
Сакъ болугъуз, къошда бетджан болмасын,
Ичинде да таулу киши къалмасын!"

Юслерине гебенекле кийгенле,
Ала бизни тахсабызны билгенле.
Ыстауатны тамлы аскер басханды,
Ауанасы къошубузну джабханды.
Бычагъыма эки билеу тартханма,
Къошха кириб, къаты бетджан салгъанма.
Амалсыздан эшик артын сакъладым,
Ал ючюсюн босагъагъа къабладым.
Кезлик бычакъ къылыч кибик ойнайды,
Джигит Джандар энтда тёртню санлайды.
Къошну ичин къан шоркъала тарайла,
Ит тамлыла бир-бирлерин талайла.
От салдыла аны агъач къошуна,
"Кюйдем" дейди, батыр таулу бошуна.
Мычымайын имбашына от джетди,
Ол, ёлгюнчю кюреширге ант этди.
Чартлаб чыкъды, кезлик бычакъ къолунда,
Душманланы мукъут эте джолундан.

Тулпар Джандар къаблан кибик атылды,
Тамлы аскер ит джыйындай чачылды.
Ашхы улан уруш тюзден кетмейди,
Къан тѣкмейин быллай жигит ѳлмейди.
Тоноучула артха-артха къачдыла,
Ушкок отну тѳрт джанындан ачдыла.
Къан къуялла таудан келген чарагъа,
Чачылгъанды сени къанынг забагъа.
Ой эгечинг Джулдуз тикген кѳк чебкен,
Саугъа болуп санга келгенд жандетден,
Ит джыйын сансыз-санаусуз кѳб болду,
Кѳк чебкенинг къурч кюбеден бек болду.
Ол чепкенни чыркы сайын окъ тийди,
Чыркы сайын кызыл-ала къан сингди.
Онгуз болуп, Джандар джерге джыгъылды,
Тамлы сюрюу джан-джанындан къуулду.
Энди аны тѳгерегин алдыла,
"Быллай джигит" деб, тамаша болдула:
"Кеси джангыз уруш къоркъуу билмеген,
Джан чыкъмайын джаугъа башын бермеген..."
Ёлюклерин джюклеб, ѳгюз чанагъа,
Ит тамлыла къуулдула Бабагъа.
Бу кѳзюуде таулу аскер джетеди,
Баба тарда къачар джолну кеседи.

41

Сатанайды оноу этген Бабагъа,
Хапар эшитиб келиб кирди арагъа.
Таулулагъа тешиб атды джаулугъун:
"Мен суймейме хоншуланы джаулугъун,
Тышырыума, хатерими кѳрюгюз,
Тамлыланы ёлюклерин беригиз.
Чана толу ёлюк саугъа элтсинле,
Бедишликле, итле кибик кетсинле.
Къызылбек – тау къошланы къуртуду,
Къарачай а – батырланы джуртуду:
Нарик, Чора, тулпар туугъан Доммайчы,
Чекге джууукъ сууукъ атлы къоймаучу.
Мен таныгъан Наны бла Татаркан,

Душманларын къатын кибики джылатхан.
Менден салам Къарачайда къартлагъа,
Махтау болсун Джандар кибики джашлагъа.
Джети джауун сауутсузлай ёлтюрген,
Джуртну атын былай ёрге кёлтюрген."

Карачайлы анга къаршчы турмады,
Къолгъа тюшген душманларын урмады.
Бу кёзюуде Лаккуш башын кёлтюред,
Тамадагъа айтыр сёзюн билдиред:
"Аскер къалсын, мен юйге бир барайым,
Кимледиле, тинтиб иги къарайым."
Алай айтыб Бийчелеге киргенди,
Баш тапхада ол бийлерин кёргенди:
Къайгысызлай къонакъ тёрде олтуруб,
Тёгерекни Нарт таурухдан толтуруб,
Джукъ сёлешмей, бир кесекни тургъанды,
Сора, тамлы бийни кёкюрегинден ургъанды.
Нёгерлери хайран болуб къарайла,
Бийче юйюн къан шоркъала тарайла.

Беишликле ёлгенлерин алдыла,
Бетлерине къара тамгъа салдыла.
Тамлы къауум ёлюклерин элтдиле,
Чачыу-къучуу ызларына кетдиле.
Джандар, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Джетеуленни туураб салдынг чанагъа.
Джандетлени эшиклери ачылсын,
Ой, Джандарны тулпар табхан анагъа.
Къарнашынг джигит Лаккуш джылайды,
Джаны кюе, къашларынгы сылайды.
"- Джыламачы, мени хомух къарнашым,
Сен джыласанг кёлюм такъыр болады;
Къузгъун къанат кибики къара сакъалым,
Сени амалтын акъ тюкледен толады.
Ёлюгюмю къабырыма кесинг сал,
Онгсузланы къая рандан бери ал.
Джашыргъанем быкъы бла ыраннга,

Туугъан джуртха, Тейри, мен тюз болгъанма."

Джыйылгъан халкъ къулакъ салыб тынгылайды,

Ананг Даута алай айтыб джылайды:

"- Нек баргъанек Мурдух башы талагъа,

Дарман джокъду джюрегимде джарагъа.

Алай а, ана кёлном разылыкъдан толгъанды,

Берген сютюм анга халал болгъанды.

Кёк башлыгъын сиз тартыгъыз белине,

Къурман болсун ол, аны ёсдюрген элине."

Джандар Джандар, джанынг барсын Кябагъа,

Джайылгъанды шейит* къанынг забагъа.

Джандетлени къабакълары ачылсын,

Джылкъычы улу джигит Джандар балагъа.

Ой, джаныбыз къурман болсун, къор болсун,

Сени бизге тулпар табхан анагъа.

Джангылычланы тюзетни

I. Джандар джашагъандан кёб заман кетгени бла аны юсюнден быллай джангылыч айтыула болуучандыла: 43

1. *Джандарны джырын Къочхарланы Къасбот этгенди.*

2. *Джандар Амырхан улу Хусейни (Хубийланы) къулу болгъанды. (Аны ючюн) Джандар къул тукъумданды.*

3. *Джандар Амырхан улугъа къонакъга барыб, эсинде болмагъанлай джолукъганды къанлы сермешуге.*

1. Къочхарланы Багъыр улу Къасбот 1834 джыл туууб, 1940 джыл ауушханды. Къасбот этген джырла бек кёбдюле. Ала саулай къарачаймалкъар халкъга белгилидиде. Бюгюнге дери джырланыб турадыла «Къанамат», «Айджаякъ» д.а.к. Мен тергеу бла Джандар ёлген бла Къасбот туугъанны арасы 80-60 джыл болады. Аны ючюн, Джандарны джырын, Джандарны джашау джылларына джуугъуракъ джашагъан адам джазаргъа керекди.

Къасботха дери да пахмулу миллетибизде пахмулу джырчыла кёбле болгъандыла.

Ма атлары къалгъан джырчыларыбыз джашагъан джыллары бла эм белгили джырлары:

Семенланы Къалтур (1750-1850) «Эмина», Байрамукъланы Дебо улу Кючюк (1772-1862дж) «Хасаука», «Умар», Абайханланы Шауай улу Даут (1800-1892дж) «Джанхотланы Азнауур»⁹.

Джандарны джырын этгенни излегенде да, джигитлик джерин излегенде да сагъыныргъа тийишли бир зат барды. Ол эки излемибизни да тюзетирге болушур затды.

Ёзденланы Аbugалий «Джёрме» джырыбыз къалай этилгенин эсгере келиб быллай хапар айтады.

«Ётген ёмюрню ал сюрери, хоншу хоншугъа чабыб, хата этген заманла, мал, джылкъы, таб адам да сюрген заманла. (Былайда Аbugалий 19 ёмюрню ал джартысыны юсюнден айтады). Бир джыл къачда, мал ызына къышлыкъларга кёчген заманда, Къарачайгъа бир атлы келиб, Лаба башында малгарлыла* алкъын кетмей тургъан къошла бардыла дегенди. Эрлай джыйырма бла он атлы чабыуул аскерчик къуралыб тебрейди. Келселе къошла кёчнуб турадыла.... Сюрюуден къалгъан эки асхакъ улакны табадыла...»¹⁰ ...

«Джёрме» джырны Сылпагъарланы Хако (къартджуртчу) бла Аджиланы Таулан этгендиге деб бегитеди. Ала Чотчаланы Шымаукагъа джалгъан дау салыб, чам-ойун халда, джырны биринчи тамалын салгъандыла. Алай бла «Джёрме» джырны тарихин айта келиб, бизни къонубузгъа джарагъан затланы билебиз.

Биринчиси- Уллу Лабаны джерлерин къарачайлыла кеслирини джерленирине санагъанларын.

Экинчиси эм кёб джырланыучу «Джёрме» джырыбызны мурдорун салгъанла, атлары кёблеге белгили болмагъан Сылпагъар улу Хако бла Аджи улу Таулан. Алай демек, «Джандарны» джырын да Къочхарланы Къасботча аты айтылмагъан, аты Хакоча белгисиз биреулен этгенине ишек джокъ.

2. Экинчи, ючюнчю, тёртюнчю сорууланы джууабы бирди. Аны ючюн айырыб кёб джаза турмай бирден джууаб джазама.

2.1. Джандар керти да къул болса, ол затны коммунист иктидар (власт) хайырландырмай къойарыкъ тнойул эди. Байла бийле джалчыларын маллары ючюн ёлтюртедюле деб джазарыкъ эдиле. Сёз ючюн, «Гапалауну» джырын алайгъа буруб тюрлендиргендиге. «Гапалау» джыргъа эм хапарына къара.

*«...Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешидинг
Алагъа джер юлюш алама дединг
Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау...»*

2.2. Малны, къошну ийиеси къачыб, сора аны къулу, аны мюлкю ючюн джан берген къайда болгъанды, къачан болгъанды? Да сора Джандар биреуню джалчысы, къулу бола туруб, биреу къошу ючюн ёлсе не джазарыкъ эдиле? «Бай кесин айады-сакълады, джалчысын а рысхысы ючюн ёлтюртдю» деб джазмай къойар эдилеми? Керти да алай болса, халкъ ол затны джырда билдирмей къойарыкъ туююл эди. Унутмагъыз Джандарны биргесине талай джашчыкъ болгъанды, гитче къарнашы Илляккуш да болгъанды. Ала артда билдиргендиле толук керти хапар Къарачайгъа.

*Сабийлени салгъанбыз киши кирмез мийик раннга,
Тюз турумман экибиз этген къралгъа....*

*Джылама, джылама кичи къарнашым батыр Иляккуш,
Сен джыласанг мени кёлум такъыр болады...
Бу сёзле джырны эки версиясында да бардыла...*

.....

*Къайын аралыкъдан а къайын да быкъыла алайыкъ,
Быкъыла бла уа джашчыкъланы да къайа ранлагъа салайыкъ.
О джылама джылама джангыз къарнашчыгъым Илякку,
Сен джыласанг а мени кёлум такъыр боллукъду...*

2.3. Кертисин а, «Джандар» джырны бизге белгили версияларын тинтиб окъусанг англайса.

Хубийланы «Амырхан улу Хусей къош тамада» болгъанды. (1-чи къарачай версия).

Джандарны кеси Хусейинни «Юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери» болгъанды. (2-чи къарачай версия).

«Юсейин сен къарт – мен джаш, нёгер болайыкъ, ёлсек ёлдюк»- (3-чю версия малкъар).

«Юсейин, сен - къарт, мен - джаш, - деди джаш Джандар, - Экибиз да алгъын нёгер болайыкъ» (4чю-версия -Абугалий)

Бу далилле азды дегенге энтда бир далил:

«Къойчу къошдан а чыгъалмай къалды

Гыбышыны да ма сайлаб алгъан нёгери...» (4чю-версия-Абугалий).

Бу арт сёзледе уа кьуру да Амырхан улуну учуз этиб «гыбышы» ат берген болмаса, Джандаргъа не аман, не ишек сёз айтылмайды. Бираз сагъыш этгенге, ётюрюк къайдан чыкьганы эм Джандар бла Хусей кьош нёгерле (компаньонла) болгъаны джырлада тынч кёрюнеди.

2.4. Талай китаб чыгъаргъан тарихчибиз, тарих илмуланы кандидаты Хатууаланы Рашидни ауузундан эшитгенме Джандар Сылпагъар тукъумданды деб. Ол Джандарны юсюнден соргъан адамладан чырт бир адам Джандар Сылпагъарладан болгъанына дау салмайды эм ишек этмейди. Сылпагъарлада тукъум атларын кьуллаарына берген адет болмагъанды. Башха уллу тукъумладача кьул кьауумлары да джокьду (бар эсе да бек бек азды). Алайды да Джандар кьул болмай, кьош нёгер болгъаны джырланы тёрт тюрлю версияларында да ачыкь кёрюнеди. Къартла да Джандар Сылпагъарладан болгъанын айтадыла.

Джигитлик этилген джери

Джандар сермешген джерин ачыкьлагъанда бюгюн уллу магъанасы барды. Бизни суюмегенле бурун джерлерибизни кеслерине тартар муратда ётюрюкле джазыб, ётюрюк картала чыгъарыб, бу ишлеге уллу кючле салыб кюрешедиле. Бизге джетген тарих джырыбызны болгъан версияларына бир къарайыкь

46

Биринчи версияда Лаба къатында Гудух башы джер айтылады. *Тамлыла джыйылдыла, ой, Гудух башы Лабагъа, Къан чачылды да, ой, Гудух башы Лабагъа, дедим.*

Лаба (Уллу Лаба) белгили болгъанлыкьга, Гудух башы къайсы суу болгъанын табалмагъанма. Гудух Лабагъа кьошулгъан сууну аты болургъа керекди. Алай а Гудух ат не къарачай-малкъар география справочникде¹¹, не Къарачай-Черкес Республиканы картасында¹² джокьду. Лабагъа кьошулгъан сууланы атлары орусча бурулуб турадыла- Точённая, Рассыпная, Бешенная. Алай демек, алайдан къарачайлыла эртде огъуна кетиб, къарачай атлары тас болуб, кеч келген орусла кеслери ат атай тургъандыла¹³. Гитче суучукъланы атлары уа кьуру да джокьдула.

Экинчи версияда Лабадан башха джерле айтыладыла. *Къанлы Мурдухдан кьойланы кюте бардым Бабагъа, Джандетлени джети эшиги ачыкь болсун*

Бу Джандарны бизге табхан анагъа

Мурдух суу да, Баба суу да Аман-къол суугъа къошуладыла,
Аман-къол да Бийчесын джанындан саркъыб Къобан суугъа онг
джанындан къошулады.

Алай болса да «Баба» аты Лаба джанында болургъа да
боллукъду. Нек дегенге, джууаб:

Уллу Лаба ёзенни узунлугъуна, огъарыда Пхия элчикден
башлаб, тѣбенде Ахмат Къайа элчикни арасында 17 эски алан
эсгертмеле- къала орунла бардыла. Ол алан къала ызланы,
бизни заманыбызда археолог Е.П. Алексеева къазыб табыб,
къарталагъа тюшюргенди¹¹. Эсгертмелени кѣбюсю бюгюнго
Курджиново бла Рожкаону эллени тѣгерегиндедиле. Алайда
ёзенни алты километр узунлугъунда сууну эки джаны бла алты
алан эсгертме (эски къала орунла) бардыла! Алай бла мени
кѣлюме келгени бла «Баба» ол алан эсгертмеле кѣб болгъан
джерде болгъан болур. Бу атха ушаш «Бабугент» - «Баба кенти»
эски джерни да къаланы да аты Малкъарда белгили сакъланады.
Аны бла «Баба» ат талай джерде да тюбеген атды. Нарт
эпосубузда джигит нарт Рачикауну атын орусча Рожкао
айтылгъанды. Адыглада "Р" хариф бла башланган сѣзлери
джокъду. Аны ючюн "Рожкао" ат аладан къалгъан сѣз туююлдо.
"Ахмат къайа" 14 ёмюрде ол къайадан кетиб ёлген ногъай бийни
атындан къалгъанды. Аны бла джырда уллу терен Лаба ёзенде
"Баба" джер болгъанына ишек джокъду.

Ючюнчю версияда Лаба джери да Мурдух башы да биргелей
айтылады. Экиси эки башха бири биринден узакъ 80-100 км
узакълыкъда тургъан джерледиле.

Ой, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,

Ит тамлыла джыйылгъандыла Лабагъа.

Мурдух башында бир бѣлек атлы кѣрюндю —

Ала тосму экен, сора джауму экен?

Тѣртюнчю версияда кѣб джер атла тюбейдиле. Былайда да
ючюнчю версиядача бири биринден узакъ джерле бирге
айтыладыла.

Джаш заманымда уа ол Уллу Лабада къойчу эдим да

Къойчукъланы да ышыра-ышыра Муху башына да ёрледим деди

Муху суу бусагъатдагъы Теберди сахарны къаты бла саркъыб
Теберди суугъа къошулады.

Джырны ортасында тауушу иги ангылашынмагъан джеринде
Абугалий былай айтыб джырлайды.

*От джарыгъында уа ...Габагъа
Къанынг чачылды да... забагъа*

....

*Ай Джандар, Джандар а бир джанынг барсынг Кябагъа
Ит гяуура да ма джыйылганла Габагъа*

Былайда мени келюме келгени бла Абугалий «Габу» деген атны джангылыб, «Габа» деб айта болур. «Габу» бла «Габа» бир джерни аты болургъа керекди. География справочникде «Габу»¹⁴ ат барды. Уллу Инджикге саркъган Псыш сууну башында тау аркъаны атыды. Габудан/Габадан Уллу Лаба башына къуру 10 км барды. Уллу Къарачайгъа уа 72 км картада тюзю бла...

Джыр версияланы эсеблемелери эм Лабагъа джол узунлугъу
Къуру бир джырда, экинчи версияда, Лаба джери сагъынылмай, Мурдух аты айтылады. Къалган юч джырда да эм къартларыбыз 48
айтханда да Лаба аты айтылады. Дагъыда Лаба бла тенгликге, Лабагъа джуукъ джерле-Габа/Габу бла Гудух башы эм узакъ джерле-Мурдух башы бла Муху башы аты айтылады. Алай бла Лаба аты тёрт кере, Лабагъа джууукъ джерле да эки кере сагъыныладыла. Аны ючюн, Джандарны джигитлиги Лаба тёресинде болгъаны кертиди десек джангылмазбыз.

1.Мурдух башы Уллу Къарачайгъа (Къарт джуртха) джуукъ джердеди, картада тюз линия бла санагъанда 25 км барды. Ат бла баргъанда 30 км боллукъду. Муху башы да Къарт-Джуртха джууукъ джерди- картада тюз линия бла 32 км, ат бла баргъанда 39-40 км.

Мурдух башы Бийчесынны къыйырыды. Лаба джанындан келген Мурдухха джетгинчи да кёб башха къошлагъа туберикди. Дагъыда ызына къачханда, къарачай къошла бла къарачай джерлени юсю бла къайтыргъа керекди. Ол иш а аманлыкъчыгъа табсызды. Муху башы дегенни да Мурдух башы дегенни орнуна джангылыб айтыла болур. Алайды да Мурдух эм Муху ат кеч къошулган джер атлагъа ушайдыла.

2. Буну тышында да Мурдух ат бла Гудух ат бир бирлерине бек ушайдыла. Кёб заманла кетиб, Гудух джерден кетиб, сора Гудух аты унутула, аны орнуна эсде турган Мудух атны айтыб кёйгъан болурла джырчыла.

3. Уллу Къарачайдан Лаба башына картада тюз линия бла санагъанга 80-85 км, ат бла баргъанда 100 км. Бусагъатда Рожкао элчикни тересинден Къартджуртха ат джолну узунлугъун санасакъ 150 км болады. Рожкао эл тересинден Уллу Къарачайгъа эки-юч джол болгъанды. Бири тебен ат джол** бусагъатда Кумуш-Курджиново автотрассаны ызы бла баргъан, экинчиси огъары ат джол** таула бла ауушла бла баргъан. (джо таларына

Джырда Джандар Хусейинге айтхан быллай сёзле бардыла «Да бюгюн кетсенг да сен тамбла огъуна къайтырсан.» Муху башындан да, Мурдух башындан да къуугъунга чабхан атлы Къартджуртха 5-6 сагъатха барыб къайтырыкъды. Бир кюн кетиб, экинчи кюн ызына къайтырыкъ къуру Лаба джери боллукъду. Лаба бойнуну ортасы, Рожкао тегереги Къартджуртха Муху эм Мурдух башларындан төрт кереге узакъдыла.

49

4. «Гудух» эски огъуз сёздю, бюгюн къарачай малкъар тилде «къутукъ/къудукъ» сёзню орнун тутады. Ол сёзню магъанасы бла къарасакъ чегетли ёзенде ачыгъы болгъан джер болургъа керекди, эм тар ёзен болуб, иги кенгерген джерни аты боллукъду Гудух джери.

Сабийлигимде эштиученем къарт атамы къарнашы Окъуб Къарт-Джуртдан Нарсанагъа джашлыкъ джумушуна ингирде кетиб, танг атхынчы ызына къайта эди деб. Къартджуртдан Нарсанагъа ат джолну ары-бери баргъанда узунлугъу 140-145 км болады. Алай демек ары-бери барыб къайтханына 8-9 сагъат керек болады.

Къарачай атладан иги хапары болгъанла былай билдиредиле: джарашхан, юренген къарачай ат сыртлада тюзледе юч сагъатны джоргъалай эм тюз бара, сагъат сайын 20-25 км ётеди, тикледе баргъанда 15 км ётеди. Юч сагъат джоргъасындан сора атха бир аз суу ичириб, 20-25 минут солутургъа керекди. Солугъандан сора ат дагъыда ол джюрюшюн бузмай юч сагъатны бараллыкъды. Экинчи кере, бир-эки-юч сагъат солутургъа

керекди. Ючюнчю кере солутханда, атны юч-тёрт-беш сагыат солутурга керекди, андан сора ат дагыда талайны бараллыкды. Атлыны кьарыуу джетсе, тюзде-сыртда баргьанда, кючлю кьарыулу ат кече бла кюн ичинде 200 км ётелликди, орта кьарыуу болгьан ат суткагьа 120-150 км баралады.¹⁵ Бу затны эсгерсек, бизни ата-бабаларыбыз Кавказны кьайсы ташасына да, эм узагына да юч-тёрт кюнню ичинде джетиб ызларына кьайтыр болумлары эм мадарла болгьандыла. «Ат эркишини кьанаты» деген сёз да андан келгенди. Лаба Кьарачайны кьыйыр джери туююлдо, Кьарачайны ич джериди. Кьыйыр джерлери бусагыатда (Белореченский) Акьсууну бойну болгьанды. Алайды да, атлыгьа Лабаны эм узагындан Кьарачайгьа кюндюз кетиб, экинчи кюн ызына кьайтхан кьыйын иш туююлдо.

Джандарны джигитлик этилген джерини юсюнден ахыр ойум

Башында джазыб келгенлерими барын эсеблеб, ахыр сёзге былай айтыргьа эркинлик табылады- Джандарны джигитлиги Лаба тёресинде болгьаны кертиге бек ушайды. Джигитликни – биринчи болур джери бюгюн Рожкао элни тёреси, Гудух башы ёзенде, экинчи болур джери- Уллу Лабаны башы Габа/Габу джерден бек узакь болмай. Тюзлюк ючюн джигитликни ючюнчю болур джерин да айтыргьа керекди- ол да Мурдух башы. Ючюнчю джерни кьаты тутханга айтырым, сора алай эсе Джандар сабийликде-джашлыкьда Лаба башында кьой кютгенди. Лаба ёзенни джерлери бла байламлы болмай мадары джокьду. Амма ал версия, Джандарны джигитлик джери Лабада Рожкао элни тёреси керти болгьанча кёрюнеди.

50

Кьайнакьла:

1. Салпагьарланы Ислам Мухаммад улу (1928дж) Ючкёкен эл
2. Салпагьарланы Ислам Мухаммад улу (1928дж) Ючкёкен эл
3. «Джашауну ойуулары» Ёзденланы Аbugалий Черкесск 1988дж. 95-96 бетле.
4. «Кьарачай халкь джырла» Москва 1969дж 70 бет
5. «Кьарачай халкь джырла» Москва 1969дж 71 бет

6. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Отарланы Омарны Нальчик 2001дж.90-92бетле
7. Ёзденланы Абуглалий Адурхай улу (1897-1992дж) Сарытюз эл. айтхылы джырчы
8. Тюркийеде "Бирлешик Кафкасья" журналда басмаланганды. Дуда-улу Махмуддан Йылмаз Неврузгъа кёчюб, Йылмаз джарашдырыб басмалагъанды.
9. Къарачай поэзияна антологиясы 2006дж Москва
10. «Джашауну ойуулары» Ёзденланы Абуглалий Черкесск 1988дж
11. Ас-алан журнал №2 (7) 2002г Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины»
12. Карта «Карачаево-Черкесская Республика» масштаб 1:200000, 1см - 2 км карта
13. Аланский мир-2. Храмы и башни Черкесск-2001г. 2 бет
14. Ас-алан журнал №2 (7) 2002г Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины» 152 бет
15. Мамаланы Халис Мухаммад улу 1950дж. Нарсана ш. Пятигорск ишподромну директору

ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ^{1,2}

Доммайчы (Джанукгу)

Доммайчыны тюз аты Джанукку³, бек уста уучу болгъанды. Шкоқдан атыб, доммайла уругъа уста болгъаны ючюн, ал аты унутулуб, тарихде аты "Доммайчы" болуб къалгъанды . Къабакъга * ышан салыб бир атхан шкоқ огъуну ызы бла экинчи огъун анга тийдиргенди. Ущкоқну терк джерлеб, терк атыйчу болгъанды. Алай атычугъа бурун "эки тютюнню бир этген мараучу" дегендиле. Минги тау этекледе уў усталыкъга бунга

тенг эркиши болмагъанды. Айтыугъа кёре, Кавказда ахыр доммайны Доммайчы ургъанды дейдиле. Теберди ёзен эки бёллюнуб, Кавказны тизгин тауларына тиреледи. Теберди ёзенни эки бёлген Домбай-Ёлген тауду, кеси да 4046 метрге тенгиз джагъасындан ёреди. Ол тауну бир къабыргъасындан - Доммай Ёлген атлы суу саркъады. Айтыугъа кёре, бу тауну тюрбюнде эсе да , суу джагъасында эсе да Кавказда арт доммайны Доммайчы бу джерледе ургъанды. Ол себебден, таугъа да, суугъа да «Домбай-Ёлген» деб аталгъанды.

Доммайчы орта бойлу, къатангы, тёзюмлю, тулпар эркиши болгъанды. Кёбюсюне джайаулай, ат ётелмезлик джерле бла джюрюучю болгъанды. Чабыуул этгенде, адам-мал урларгъа тышына барса, бет тюрсюнюн тюрлендирир ючюн, бир кёзюн къысыб баргъанды. Аны ол халисин билгенле "Сокъур Сылпагъар" дегендиле. Чабыуулгъа баргъан джолу бла ызына келмей, баиша джол бла къайтыучу болгъанды. Джануккуну сабийликде кесин Тау Артына урлаб, ол да бир-эки джылдан ызына къачыб, джолда да улуу инджиуле сынаб, Къарт-Джуртха къайталгъанды. Джетген джаш болгъанында кесин урлагъан кишини мараб къызчыгъын урлаб, къызчыкъны тышына бериб ёсдюртюб, къатынга алгъанды. Ол урланган къыздан туугъан джашчыкъга ана аты кёчюб Гулоу болгъанды. Анга Сылпагъар тукъумну берилмегенди. Бир айтыу бла Гулоулары (Глоовы) тукъум Доммайчыдан баиша айтыу бла Доммайчыны джашындан башланганды. Доммайчы хоншу адыг, абхаз, эбзе тиллени да билген айтыу барды. Доммайчыны Улуу Къарачайда эки къатыны, тыш миллетли элдеде да баиша къатынлары болгъанды. Сабийлери кёб болгъанды, алай а уланладан эсе къызла артыкъ кёб туугъандыла.

Сылпагъар тукъумда хапар джюрюгенде, Доммайчы джангызлай уруш бардырыб, эки кере къабарты бийлени ачы хорлагъанды. Бир кере Хадагъужук бийни (Атажукин) Джамботлатны онюч адамын, экинчиде Абуکلари бийни тогъуз адамларын къыргъанды. Хадагъужукъ бла къазауат этгенде Доммайчы бла бирге Дебош да болгъанды дегенле да барды.

Ол сермешуле Терезе (Берги Гум) ёзенде, бусагъатда Людмила тауну къатында багъандыла. Керти эски аты ол тауну "Доммайчы Дуппур" болгъанды. (Къайсы джыллада, не

ашхылыкъ этген эди ол Людмила деген тишириу, тауну эски атын кеси атына бурур ючюн? Огъесе иш этиб Доммайчыны атын эм джигитлигин унутургъанлыкъларымыды?) Доммайчы Дуппурну джаны бла бюгюн автотрасса ётеди, бурун заманлада да алайда ат-мал джюрюген джол баргъанды. Ол (Людмила) тауну мийиклиги 2020метр уллу тау болгъанлыкъга, асфальт джол джанындан къарагъанга керти да уллу дуппургъа эм къургъанга ушайды. Алайда бир джаны мийик къая, экинчи джаны Доммайчы Дуппурну тик къабыргъасы, ортасы бла да Берги Гум (Кичи Гум =Подкумок)* суу саркъган тар джери барды. Алайчыкъда Доммайчы къая ранда бугъуна, джангызлай бир кере онючно, экинчи кере джетеуленни къырыб, кеси сау-эсен элине къайтханды. Терезе ёзенде Доммайчы тала * (Доммайчыны таласы)⁴ деген джер да барды. Бирле айтыудан Доммайчы тала Доммайчы Дуппурну къатындады, башхала уа Терезе ёзенни тёбен келиб, ёзенни орта сюреминде турады дейдиле.

Доммайчыны джауу- Джанболат

Бизни темабызгъа толу кирмегенлигине былайда Джанболатны юсюнден хапар айтыргъа керекди. Нек дегенге, биринчиде- Джанболатны тарихи бу арт джыллада бизни юсюбюзден джазгъан адыг «джазыучулары» ётюрюклерин бузады. Экинчиде - бу китабда хапарланы кёбюсю Къарачайны джерлеринде, чеклеринде Сылпагъар джашла бла адыг-абаза бийле уруш этгенлерини юсюндеди. Аны ючюн, къабарты бийлени юсюнден Къарачайда джюрюген керти тарихлени бирин джазсакъ тыйыншлыды.

Джанболат къабарты Атаджокълары бийледен чыкъганды. Малкъарда Чочайлада эмчек джаш болуб, ала бла бирге Къарачайгъа кёчгенди. Артда ол Чочайлары кеслерин Чотчалырыбыз деб джаздыргъандыла. Башха (Ёзденланы Абугалий)⁵ версиясы бла Учкуланда Чотчаланы бир къартны эмчек джашы болгъанды. Джанболат уллу болуб Ханокълагъа (Каноков) кюйеу болады. Сора къалай эсе да, къайынын ёлтюрюб, ызына Къарачайгъа къачады. Былайда джангыдан Ханий атлы джангы къатын алыб, джер да алыб, талай заманны джерлешиб джашайды. Алай а джарашыб кёб заман туралмайды. Джанболат амандан игиден тыйалмагъан, нёгерле къураб, кесин

мал-адам сюргенге береди. Ол Къарачайда тургъан заманда, бир улан кеси кесин анга теджеб эмчекге джашха алдыртады. Джанболатда аны джашына санаб, ёсдюре келиб, биргесине джортоуллагъа айландырады. Артда ол джашны уллу джитилигинден къоркъуб, Джанболатны нёгерлери, андан эркинлик алыб, аны ёлтюрюб къойадыла. Алай бла Хадагъужукъ улу Къарачайгъа да, Къарачайдан да мал-адам сюре тургъанды. Аллай ишлери ачыкъ болгъанда къарачай джамагъат Джанболатны этгенлерин айыблаб Къобан ёзенден къыстайды. Ол Теберди ёзенге 1835дж. кёчеди, алайдан да 1842-1843дж Инджикге кетеди⁶. Башхала айтадыла, Хадагъужукъ улу Джанболат патчахха къуллукъга кириб, андан саугъагъа Теберди ёзенде джерле алгъанды дейле⁶. Артда ол Тебердиден да къысталыб бюгюн Заюко деген элни Инджик сууну бойнунда тамалын салгъанды. Орус патчахха бойсунуб тургъан башха Хадагъужукъланы къабакълары да Бахсан сууну бойнунда Заюко атлы болгъанды. Кюнлени биринде этиучюсюча Хадагъужукъ улу Джанболат адамлары бла тау къошладан ташасы бла мал-адам сюрюр муратда Гум ёзенни ёрге келгенди. Ол ишни алгъаракъмы билгенди, огъесе ууда болуб, алайды билмей тургъанлай тюртюлюбмю къалгъанды, къалай эсе да Доммайчы бла Джанболатны гуду джыйыны ёзенни эм тар джеринде тюбешгендиле. Сора Доммайчы къая ранда бугъунуб, аланы алларын марагъанды. Сакълагъанды да келгенлени мара да ат, да ур, сонгра бири бири ызындан 13 адамын, джартысындан кёбюсюн, къыргъанды. Джанболатны адамлары не къатына келалмагъандыла, не кеслери Доммайчыны уралмагъандыла. Аны кёрюб, Джанболат къолларын ёрге кёлтюрюб, алгъа чыкъганды, бир къолуна да хамайылны * тутуб. «Ким эсенг да чыкъ, мне Хадагъужукъ улу Джанболатма, бийме, ма бу хамайыл бла ант этеме,.. мен алай былай болайым,..мени тукъумум къурусун.. мен санга тийсем...». Бу сёзлени юч тилде айтханды адыгча, орусча, эм тауча-къарачайча. Доммайчы ийнанмаса да, къууун * джерлеб, чаккъычын * хазырлаб ушкогун да анга буруб, алай чыкъганды. Доммайчы кесин танытханды. Сора алайда Джанболат бла Доммайчы бири бирине тиймей, шкок атмай, Уллу Къарачайда тюбеширге сёзлешиб, алай айырылгъандыла. Бюгюн бу сермешиу къайсы джыллада

болгъанын тюзетген кыйынды. 1835-1843джыллада болургъа да болур, 1843дж сора болургъа да болур. Артда Джанболат Хурзукга келиб, Доммайчы бла эмда сыйлы къартла бла тубешиб, сёз бериб, ант этеди тау къошлагъа чабмазгъа, джортоул этмезге. Ахырында Джанболат кёб заманны дертли болуб тургъан адыг къайынларындан ёлюм табханды. Къатыны Ханий да ызына Къарачайгъа къайтханды. Мен ангылагъандан былайда политика да къатышханды. Къайынлары Каноклары (Ханохлары) Россия джанлы болуб, Къобанны сол джаны черкеслени Россиягъа бойсундуруб кюрешгендиле. Джанболат а бир заманда Россия джанлы бола да саугъа ала, бирде орус патчахха къаршчы бола да, адыг, къазакъ, ногъай элледен мал сюре тургъанды.

Атлан, атлан Хадагъужукъ улу Джанботбий
Атланса да ат арбала джекдирген
Ат белинден кызыл къанла тёкдюрген.

*Джанболатны кийимлери кызыл дарийди,
Аны джаш къатыны ханны кызы Ханийди,
Джанболатны Тёбен Тардан * танийды.*

Бир кюн ала атландыла кетдилер

Бара барыб Инджикге джетдилер.

Кел Джанботбий тёбен джолну барайыкъ дедилер
Тёбен джолну барсакъ бизге эл кёбдю
Кел Джанботбий орта джолну барайыкъ дедилер
Орта джолну барсакъ бизге джау кёбдю
Кел Джанботбий огъары джолну барайыкъ
Огъары джолну да Ханоклары сакълайла
Ала адам этин кьой этинлей къакълайла.

Атдан а кетдинг, джел уруб атхан бёрк кибик

Ханохланы сабий окъчукъ тийгенлей

Джан бересе джаным Джанботбий,

Кёк гебелек кийгенлей

Ханухланы къан ичиучю бийчеле

Къанынгы къашыкла бла ичелле

Кебининги ичегилерингден бичелле⁷.

.....
Джанболатны сёзлери

«...Къорасынла къабарты бийле,-деди-

Тахыранга * окъа салыб киелле,
Сайлаб бирер кёк хорагъа минелле,
Окъ тиймейин батырлыкъны сюелле...»
Ханукъланы къарт бийчени сёзлери:
«... Бир кере- ол джылкыбызны сюргенди,
Экинчи да – бир джашымы ёлтюргенди,
Ючюнчю да- келиними элтгенди,
Анга ол адамсызлыкъ этгенди⁸...»

Доммайчы бла Джанболатны сермешиюнден сора, кёб заманнга къабарты бийле иги сууугъандыла, Къарачайгъа барыр умутларын унутхандыла. Тюркийедеги къарачайлыла, Доммайчыны юзюгю, Сыспагъар тукъумларын, Добар атауулларын унутуб –«биз Доммайчыларыбыз» деб, Доммайчы/Dommauchi тукъум алгъандыла . Джаннукъуну (Доммайчыны) бир джашыны Оразайны юч джашы (Салих, Осман, Абек) биргелей Тюркге кёчгендиле⁹.

Джаныбек (Габий)

56

Сёз джорюгенге кёре, Къарачайгъа джортоуул этерге абаза бийле да кюрешгендиле. Джаныбекни къошундан, абазалыланы бийи Улоу улу (Лоов), джасакъ алыргъа излегенди. Джаныбек кесини къошун къоруулай, Улоу бийни ёлтюргенди. Аны къошу Тамчыбашы* деген тауну тёресинде болгъанды. Ол тау, Гум (Кума) суугъа сол джанындан къошулгъан, Тамчысууну* къатында турубду. Тамчы суу Улоу къабакъ (Красный Восток элни) ёзени бла 25-30 кычырымны ёрге келиб, Къайалы Аркъагъа* тирелибди. Бюгюн Тамчы суу тегереги Джёгетей районга къарайды. Сора Улоу улу Джаныбекге адамларын ийгенди: «Патчах бу джерлени манга бергенди. Аны ючюн былайыны ийеси менме, хайырланган джер ючюн тёлеу берирге керексе!». Габий дженгил эм таукел адам болгъанды. Улоу улуну келечилерин хыликке эте, аманни да къуйа: «ма сизге тёлеу» деб, бурун Къарча этгенча, алагъа ёле тургъан къарт итин кёргозгенди. Талай кюнден кеси Улоу улу, аскерчик да алыб, Джаныбекни джерден кыыстаргъа, не малын сыйырыгъа деб келгенди. Къошда Джаныбекге болушлукъ этер нёгери болмагъанды. Аны биргесине къуру он-онбир джыл сюремде

къзындан туугъан туудукъчугъу тургъанды. Алай бла Джаныбек элли джылдан иги тамада киши болургъа керекди. Бийни кесин да адамларын узакъдан эслеб, Джаныбек къошун къорууларгъа хазырланганды. Абазалыланы бийи Джаныбекни ыстауатына келиб, ат юсюнде болуб, ёшюн уруш эте, Джаныбекни тюртюрге, теблерге излегенди. Кёб джылланы Тамчы суу джерин кеси джерине санаб, кёб джылланы алайда мал ёсдюре, мал багъа тургъан джерине биреу келиб дау салгъанына Габий тёзалмагъанды. Терсликге, зулмугъа эм артыкълыкъга къаны къайнагъанды, къаршчы сюелгенди. Къол джетер джерде, джуукъда джашырылыб тургъан ушкогун терк алыб, андан атыб, бир атханы бла Улоу улуну ёлтюргенди. Башха айтыу бла, дженгинде джашырыб тургъан тапанчасын чыгъарыб аны бла ургъанды. Кёблюклерине базыныб тургъан абазалыла джунчугъандыла. Ала эс джыйгъынчы, кёз ачыб джабхынчы заманга Габий алайдан джанлагъанды, букъганды. Башха айтыугъа кёре, Улоулары джерлерине кирген малны мал ийесине къайтармагъандыла, саны бир болсада, джюз-минг болсада, къой-тууар-ат болсада. «Бизни джерибизге кирди- аны бла бизники болду», деб къойгъандыла. Алай эте Улоулары бир-эки таулуну малларын ызына къайтармай джунчутхандыла. Бир кюнде Джаныбекни маллары Улоуланы джерлерине отларгъа джайылгъандыла. Къалай киргенлери, ненча мал киргени белгисизди. Алай а, иги кесек мал болгъан болур дерге боллукъду- арты ёлюм къазаутха джетгени ючюн. Джаныбек тилегенди «малларымы къайтарыгъыз, ала салгъан заранны толтурайым» деб. Джаныбекни онгсузгъамы санагъандыла, ары дери да талай къарачай малны сау-эсен ашаб къалгъанларынамы базынганла, Улоулары буну малын ызына берирге чырт унамагъандыла. Не этсин, Джаныбек дертли болгъанды, малын, ырысхын бошуна биреуге ашатыб къойалмагъанды. Бир кюн, ол атха миниб, юсюне джамчы атыб, джамчы тубюнде мылтыкъ* джашыра Улоуланы арбазгъа келгенди. Абаза бийни чакъырыб, ол эшикге чыкыганлай ушкокдан ургъанды. Бир айтадыла, терезеде башы кёрюнгенлей ургъанды дейдиле.¹⁰ Къалай-алай болгъан эседа, алайда Улоу улу бийни «ма биреу рысхадан тоймай эсенг- окъдан той» дегенча, шкокдан уруб кетгенди. Бу тарыхны артын къалай бошалгъанын харким бирер

тюрлю айтадыла. Къан төлеуге, (бий ючюн къан төлеу а кёбюрек болгъанды), малын бериб Джаныбек, Уллу Къарачайгъа бир текеси бла къайтханды дегенле да бардыла. Алай бла Джаныбек къуру кесини дертин тьююл, башха таулуланы дертин да алгъанды.

Бу тарых тау ёзенледе белгили болгъанында, Джаныбекге "гангиль этди бийни" дегендиле. "Гангиль" сёз - "къурутхан, туб этген" деген магъананы тутады. Эски огъуз тилибизде «Ган +гил» деб айтылгъан, бюгюн «Къан+кел» магъананы тутады. Къартла айтхан бла "Гангылбий", "Гангбий" артда «Габий» атха бурулгъанды. Алай тюрленюу болургъа болур, сёз ючюн, "танг бла" деген бурунгу сёзню, бюгюн "тамбла" деб сёлешибиз. Алай а мени ойлашыуум бла «Габий», «Габ/къаб бий» деген сёзден «Бийни аша» деген магъанада айтылгъан болур дерим келеди. Артда Джаныбекни туудукъларына Габийле деб, Сылпагъарлада жангы атауул къуралгъанды. Мени тергеюм бла бу къалабалыкъла 1835-1840 джыллада болгъандыла. Габий бла Улоу бийни даулары бла урушууларыны юсюнден башха версияны айырыб энчи макале этиб тубюнде береме.

58

Доммайчы бла Габийни Улоулары бла къазауатлары¹¹

Эки туугъан къарнашланы уланлары, Асландан туугъан Джанукку бла Салмандан туугъан Джаныбек кёб джылланы, джашлары уллу болгъунчу бир къошну тутуб тургъандыла. Бурун джашла кеч юйлениучю, ата юйден кеч айырылыучу болгъандыла. Аны сылтауу эркиши юйдеги асырарча болса юйленгенди. Юйленгенден сора кесини джашлары ёсюб джетиб, малгъа къарагъандан сора да сауут тутуб, къошну къорууларча уста чора болургъа керек болгъандыла. Кёб джылланы туугъан къарнашладан туугъанла бир арбаздан чыкъмай бирге тургъандыла. Аны ючюн бурун Къарачайда туугъан къарнашладан туугъан джашлагъа "къарнашла" дегендиле. (*"Аланхазар сыры (1-чи кесеги)" макаледе "къарнаш типлери" билгиге къара*).

Джанукку бла Джаныбек кеслери да аталарындан кеч айырылыб джашлары ёсгюнчю бир къошда тургъандыла.

Джанукку (Доммайчы) Джаныбекден (Габийден) тамада болуб, ууда джортоулда кёб айланыучу болганды. Кёшну аслам ишин Габий баджарганды.

Мени тергеуюм эм тинтиуюм бла Доммайчыны, Габийни, Дебошну джашау заманлары 1785-1860 джылла арасында болургъа керекди. Бу китабда хапары айтылган Джандар джашлай ауушса да была бла тенгликте, не бир кесекни алгъа туугъан болур.

Башында джашгъаныбызча патчах Улоулагъа Сылпагъарланы кёшларындан тебен джерлени бергенди. Улоу бий патчах берген джеринден кёшну не кыстайлмай, не джерге телеу алалмай, Габий-Джанукку кёшдан кёйла сюргенди. Ызындан Джанукку бла Джаныбек дерт толтурургъа, кюз кёшладан* алты джашны джортоул джёнгерге алгъандыла. Кёйланы кырккыу заман болуб, Улой бий кёшларындан бютеу малын бусагъатда Терезе башында бир джерге сюргенди. Алайда Улоу кёшланы арасында аш кёш болганды. Сауутларын быкыгъа тагъыб, абазалыла кёшха ашаргъа киргендиле. Джашырылыб турган Доммайчы-Габий нёгерлери бла бирден абазалылагъа чабхандыла. Аяклары кёоллары байлаб, тишлери бла джиблени тешмез ючюн бирбиринден узакъ атхандыла.

Малланы Къартджуртха сюре, абаза кёшда онэки джыл болгъан джашчыкыны да биргелерине алыб кетгендиле.

Бираздан абазалыла эс джыйыб, малларыны ызларындан кёуугъандыла.

Эки-ючю джёнгер джашла кёйланы Къарачайгъа сюрюб баргъандыла. Габий, Доммайчы, эки-юч джёнгерлери эм урланган джашчыкы Гум башында дорбунда абазалыланы сакълай кългъандыла. Гум башында дорбунда, ёзен узакъгъа кёрюнген джеринде, бюгюнгю чайыр айланч джолланы башында сакълагъандыла.

Абазалыла джууукълашханда бир-бирлерине ушкокладан атхандыла, уруш этгендиле. Аланы аллында акъ атда акъ кийиниб бийни эгчинден туугъан келгенди. Джалчыларын камчи бла уруб сюргенди. Доммайчы алайда он ат бла беш адам, Габий бла нёгерлери да беш адам ёлтюргендиле. Доммайчы джаралы да болганды. Окълары аз болгъанда, къайагъа тийиб тюшген абаза окъланы джашчыкыгъа джыйдыртыб, тишлери бла

чайнаб, төгерек этиб кеслери ушкокларына салыб атхандыла. Улоу бийни джыйын тамадасын уруб ёлтюргенлеринде, сау кьалгъан аскери урушну кьойгъанды. Иш ингир бола болгъанды. Габий бла Доммайчы да абазаладан ычхынгандыла, мал сюрюб баргъан нёгерлерин джетгендиле. Танг атаргъа Къарачайгъа мал сюрюулери бла джыйылгъандыла.

Бир замандан Улоу бий Къарт Джуртха келиб, маллары сюрюлгенин-адамлары ёлтюрюлгенин айтыб Тёреге тарыкъганды. Тёре тарыгъыугъа къараб быллай бегим алгъанды: Алгъа абазалыла Габийни-Доммайчыны кьошундан сюрюб кетген мал база бийни эгчинден туугъан ючюн къан тёлеуге кьалыргъа, Габий Доммайчы сюрюб келген ызына Улоулагъа кьайтыргъа. Тёреде болгъан Габий бла Джанукку унамай, "алгъа абазалыла чабхандыла, биз а дерт кьайтаргъанбыз, бизни иш бла аланы ишлери бирча тьойюлдю" дегендиле. Минг ана кьойну кеслерине алыб кьалгъан малны алай кьайтаргъандыла.

Алай а Улоу бий дертли кьалгъанды. Тохтамай Габийни кьошун да кесин да мараб айланганды. Бир кере Улоу бий аскерчиги бла джуукълашыб, аскерин джашырыб, кесини болушчусу бла кьош таба алгъа чыкъганды. Аны Габий кёргенди. Ала да Габий аланы кёргенлерин ангылаб ызларына бурулгъандыла. Аман иннет бла келгенлерин ангылаб Джаныбек Улоу бийни ушкокдан уруб атын да кесин ёлтюргенди. Аскерчиги бий ёлгенин кёргенде, ёлюгюн алалмай кьойуб кетгенди. Сора Габий ёлюкни белинден эки кесиб, къая тьобюню быстырыб асырагъанды. Бираздан бийни кьатыны бла кьызы Къарачайгъа келиб бийни ёлюгюн излеб, адамладан соруулаб, тилеб ызына алай табхандыла.

Совет заманлада бу тарихлени Красный Восток база элни бир кьарты бегитген хапары чыгъады.

Доммайчы бла Габий урлаб келген база джашчыкъны Тау Артына сатыб, аны багъасына алтынлы ушкок алгъандыла. Ол ушкок сегизсан джылдан артыкъны, 1920джыллагъа деру Габийледе тургъанды. Ушкок Габийни гитче джашы Герийни алысын юйдегисинде туугъан гитче джашы Мухаммадха джетгенди. Кетген ёмюрню джыйырманчы джылларында Тёбен Тебердиде джашла джыйылыб, Мухаммадны эки ушкогун сынагъандыла. Бири бердан* ушкок, экинчиси Габийни бурунгу*

ушкогун болгъандыла. Теберди сууну бир джанындан баиша джанына ушуккладан атхандыла. Джардан чыгыб турган акъ ташны къарагъа салыб марагъандыла. Ушук атышны узакълыгы километрден иги уллу болгъанды. Бердан ушук уралмагъан ташны, бурунгу къарачай ушук ургъанды. Бердан хазыр патронну атыб уралмагъанды. Къарачай ушукну быргысына экинчи кере отну кёбюрек къуйуб атханларында ургъандыла. Джашына Мурадинге бу хапарны айтхан Мухаммад, большевикле Къарачайда сауут сыйырган заманда, Габийни ушкогун алагъа бериб къойгъанды. Бердандан хазыр патронла бла атхан тынч эм терк болгъаны ючюн, кесине бердан ушукну къойуб, Габийни айтылган, узакъга урган ушкогун къызылагъа бергенди.

Бийболат

Былайда таурухха ушаш бир хапар къошарым келеди....
Къартларыбыздан Габий Кърымгъа барыб, кърым ханны къызын урлаб, кесине къатынга алгъанды деген сёз да эшитгенме. Ханны къызы Сылгагъарлада юйюрсюнюб, балалы болуб джарашхандан сора, аны къарнашы эгечин излей келиб, Сылгагъар тийреде табханды.

(Китаб ахырында Ачыкъламалада "Дебош" макаледе "ногъай (къырым) ханла" билгиге къара).

«Ханны» къызын ызына даулай келген къарнашы юч кюнню намыс этиб, нек келгенин айталмай, эгечи да къарнашына тюберге уйалыб тургъандыла. Юч кюнню да Сылгагъарлары «ханны» джашы бла аны джыйынын, джукъ къоркъа эм адет тута, джукъ сормай сыйлаб тургъандыла. Келген къонакъ кеси айтыргъа керекди джумушун. Юч кюнден къарнаш болумну айтыб, эгечин ызына ата юйюне чакъыргъанды. Къоркъанни недени уа - къыз ызына кетиб къалады деген. Алай а эгечи кетерге унамагъанды. Габий Кърымгъа баргъаны таурух болур. Алай а бютеу Кавказ миллетледе 18-19 ёмюрледе Кърым ханны юзюклери джашагъандыла. Абаза-адыг къаумлада артыкъсызда кёб болгъандыла аллайла. Бюгюнгу черкес ат джюрютген адыг къаумла туююлдюле ала. Ала бурундан келген къырым хан юзюкле, ол хан юзюкле бла бирге келген адыг-абаза къаумлагъа кёчген адамладыла. Ала кеслери да биз тилде таза сёлешгенле.

Кавказда кълган, Кърым ханны юзюгюнден къыз болур ол урланган къыз. Бу хапарны аны ючюн айтама... М.Ю. Лермонтовну «Хаджи Абрек» деген поэмасыны сюжетине ушагъан джерлери барды. Ол поэманы сюжети бла къызны Бей Булат бий урлайды. Къызны атасы аны ызындан къызны сыйыртыргъа адам ашырады... Алай а Бейбулатха дерти болуб, ол адам, аты Хаджи Абрек, къызны ёлтюрюб къойады... Тарих илмуланы доктору Байчораланы Сослан бу поэмада «князь Бей Булат» бла Сылпагъарланы Бийболат бир адамды деб бегитеди¹²....

*"...Велик, богат аул Джемат,
Он никому не платит дани;
Его стена — ручной булат;
Его мечеть — на поле брани.
Его свободные сыны
В огнях войны закалены;
Дела их громки по Кавказу,
В народах дальних и чужих,
И сердца русского ни разу
Не миновала пуля их.....
Сюда, наездники Джемата!
Откройте удаль мне свою!
Кто знает князя Бей-Булата?
Кто привезет мне дочь мою?"*

Лермонтовну чыгъармачылыгъын тинтген алимле «аул Джемат» Теберди сууну бойнунда орналыб, эминадан къырылыб тас болгъан, Джамагъат атлы таулу къарачай элди деген ойумда тохташхандыла. Лермонтов, бир-бир затланы къатышдырсада, Нарсанада, Исси-сууда эшитгенлерине, керти болгъан ишлени тамалына тайана поэмасын алай джазгъанды. Байчораланы Сослан айтхан да, орус поэт М.Лермонтов джазгъан да, бизни Сылпагъар къартларыбыз айтханлары-барыны сюжети да бирди. Сылпагъарладан къайсы эсе да (экисими-ючюмю?) черкес бий къызны (къырым ханны юзюгюнден) урлаб юйленген сюжет барды. Тышындан суйрелген-урланган бий къызны алгъанды деб Добаргъа (Асланга), Бийболатха, Габийге (Джаныбек), Къандауургъа

(Осман) да айтадыла. Бу сюжет (къону) Сылпагъарлада керти болгъанына уа ишек джокъду. Была тёртюсю да Лермонтов Кавказда болгъан замандан бираз алгъаракъ заманда джашагъандыла.

Къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
2. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен эл
3. Salime SilpaIar, Türkiye
4. журнал «Ас-Алан» №2 (7) 2002дж, 162 бети, Москва, С.А. Хапаев «Карачаево-балкарские географические термины»
5. (Ёзденланы Аbugалий) «Джашауну ойунлары» китабдан Черкесск 1988дж 117бет
6. Мусса Кундухов «МЕМУАРЫ», <http://www.darial-online.ru>
7. Джырны Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улудан алгъанма. Ортасында юч курсив тизгин Ёзденланы Аbugалийни «Джашауну ойунлары» китабдан 121 бет.
8. Отарланы Омарны «Къарачаймалкъар джырла» китабындан 86 бет Нальчик 2001дж.
9. Salime SilpaIar, Türkiye
10. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
11. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.), Джингирик элден, (бу тарихни Мурадин атасындан, Габийни туудугъу Мухаммадан эм аны эгчинден эшитиб айтханды)
12. С.Я. Байчоров «Тайны клада золотого» Карачаевск 2004г. 284 бет

63

ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ

Дебош

Дебош Доммайчыны гитче къарнашыды. Дебош Уллу Къарачайны чеклерин сакълагъан ончаладан*, такъымладан* къуралгъан аскер бёлекге* тамадалыкъ этгенди¹. Дебошну эм Доммайчыны заманында Кавказда къаугъа эм къазауат кенг джайылгъанды. Ол орус патчахны Кавказда иктидары* джангы орнала башланган заманда джашагъанды. Мени тергеуюм бла

Дебошну джетген джити заманы 1825-1845 джыллада болургъа керекди. Уллу Лаба, Инджикле, Гум, Балык* бойунларында джерлерин барын бирден джауладан сакъляялмай, къойуб, аланла Уллу Къарачайда кеслерин бегитгендиле. Къоркъуулу чекледе (Ташкёпюр, Бийчесын, Теберди джаны дегенча) къарачай джамагъаты, онушар-онекишер (онча), не беш-алты (джарым онча) юренген джашны салыб, чек сакълауулла тутханды. Ол аскер бёлюкле* бары бирден Дебошну башчылыкъ буйругъунда тургъандыла. Онча бирден солургъа, не башха кереклисине кетсе, Дебош кеси джангыз кетгенлени орнуна къалыучу болгъанды¹.

Орус патчахны генераллары, Кавказда патчахлыкъны бегитир иги ючюн, тахса джыйыб, политиканы анга кёре бардыргъандыла. Аны ючюн таулагъа, къзакъ атлы бёлюкле къураб (казачий взвод?, разъезд?), информация джыйа, тахсагъа ашырыргъа ёч болгъандыла. Бир кере, Дебош тахсачы къзакълагъа тюртюлюб къалгъанды. Къзакъланы башчысы Дебошдан юллесин* (кисесинми?)* тилеб, тютюн ичерге алгъанды. Тютюн къабындыргъандан сора ызына къайтарыр орнуна, къыджыраб ёлтюреме деб, къоркъутургъа излегенди. Дебош джангыз болсада аладан алгъа къылычын сермеб алыб, къзакъла эс джыйыгъынчы, эки джанына уруб, туураб тебрегенди. Къзакъла джунчуб, къачар умутлу болгъандыла. Дебошда ызларындан сюрюб, къылыч бла ура да, кесе да джыгъа, барын къыргъанды. Къуру бири къутулгъанды. Ол да ёлнор джеринде къалгъанды. Дебош аны къаст этиб ёлтюрмей, сюре барыб, джелкесинден белине дери саблы бычакъ бла сыртына терен джара салыб, къачаргъа къойгъанды. Кёб заманладан сонгра, ол сау къалгъан къзакъ, къарт болуб, сыртында джара ызын да кёргюзюб, Сылгагъарланы бирине, болушлу хапарларын айтханды².

Кюнлени биринде Дебош Бийчесынны Тешик-Таш* джеринде ууда болгъанды. (Бир къартла айтыугъа кёре, Дебош къач заманда, Бийчесындан (Чыракъ Сыртындан?), кеси къошундан Тешик Ташны юсю бла Уллу Къарачайгъа джау-бышлакъ тюшюрюб келгенди.) Алда джазылгъанны эсге алсакъ, Дебош чек сакълаулда болгъанды дерге да боллукъду.

Къабарты Атаджокъланы (Хадагъужукъ/Атажукин) бийни бир джашы талай адамы бла Къарачай таба адам урларгъа келген болгъанды. Джашына къарт Атаджок улу юретиучен эди дейле: "Джангыз айланган адамгъа чабмагъыз - аллай адам кесине базыб айланады. Андан эсе былай эл къыйырладан, къошладан мал-адам урлагъыз". Дебош къабартылыланы тизилишиб келгенлерин кёрюб, "игиликге келмегенлерин» сезиб, ушкоқдан атарча кесине таб орун сайлагъанды. Сонгра былагъа къычырыб билдиргенди: "сиз да муслиман, мен да муслиман, манга джууукъ келмегиз, тохтамай эсегиз ушкоқдан атыб урама!" Алай а, къабартылыла буну джангыз болгъанын ангылаб, кеслерине базыб, "джесир мал алабыз-тутабыз" деген ойумда, келгенлерин тохтатмай, умутларын танытхандыла². Дебош да ышанга (къарагъа) салыб быланы агъызыб башлагъанды. Окъла учуб къан тегюлгенде, къабартылыла да «джесир мал» излегенлерин унутуб, Дебошну ёлтюрюрге излегендиле. Къабартылыла бунга ушкоқдан атыб кюрешгенликге, Дебош аладан уста, джигит эм сынамлы болуб быланы талайын къыргъанды. Къартланы бирлери айтыугъа кере, Дебош къуру алайда кеси джангызлай, бир кереге тогъуз (онэки?) къабартылыны къыргъанды дейдиле. Адыг къабарты джйын 12-13 адам болгъанды. (Ючюсюн Дебош джаралы этиб-ёлтюрюб, тогъузойлан сау къалыб ызларына къайтыргъа да болурла.)

Дебош саубитген, бойу-саны орта адамдан уллу, бек кючлю адам болгъанды³. Джайны ахырында ауушла ачылыб, малла да этли эм узакъ сюргенде чыдамлы болгъан заманда джортоулланы кёбюсю болгъанды. Къарачайгъа да ол заманда чабхандыла, таулула кеслери да джортоуул этерге ол заманны сайлагъандыла. Джаула келир заманада джолланы эм ауушланы сакълаб аланы къыргъандыла. Хурзукъ ауушну да сакълагъандыла. Хурзукъ ауушну джолуна къуру бир атлы сыйынады, бир джаны къайа, бир джаны терен джарды. Ол аууш къуру къыркъыр (август) айда эрийди-ачылады. Тынчлыкълы джыллада уа ол ауушдан тууарланы сатыугъа ары-бери сюргендиле. Тёрт табаныны джар джанында эки табанына налла уруб алай ётдюргендиле. Дебош ол джолну бир кере джангызлай сакълагъанды. Башындан къараб 20-30 сауутлу атлы келгенин кёргенди. Сюнгюлери, садакълары,*

кюбелери джарашыб джортоуулгъа келгендиле. Алларында къадырда бабас* болгъанды. Дебош джолну чынг тар джерин таш артында бугъуб, сакълаб тургъанды. Къыб-къымыжа болуб, бабас къадыр бла къатына джсетерге джанууарча къычырыб къадырны аллына чынгагъанды. Къадыр да илгениб юркуюб, къоркъуб аллына-артына баралмай къайа джардан тюбюне бабас бла биргелей джыгъылгъанды. Бир ат башха атланы къоркъуб юркуютмез ючюн, аллай тар джерледе бир-биринден кенг джюрютедиле. Бабасны ызындан келген эбзе (хачыпсы?) аскерчиле да бу къымыжа адам не болгъанын, тау сууукъда къымыжа къайдан чартлаб чыкъганын ангыламай иги симсирегендиле. Эбзе (хачыпсы?) аскер сейирсине, къоркъа, къарай-къарай туруб, джол сакъланганын ангылаб, Дебошча башхалада бу джолда болурла ойлашда, ызына бурулуб кетгенди. Алай бла сауутсуз, къымыжалай, джангызлай Дебош джау аскерни ызына бургъанды. Дебош бу хапарын улуу къарнашына Доммайчыгъа айтханда, Доммайчы да "бу айыблыкъ ишинги кишиге айта турма" деб юретгенди. Дебош да джууаблашханды "хар ким да къалгъан адамладан кесича бир тюрю бир башхады!"³.

66

Джигит Дебошха аталгъан джыр болгъанды дейдиле. Алай мен ол джырны алкъын текстин табмагъанма. Дебошну туудукълары (Герий-апендини юзюгюнден) Тюркге кёчюб кетгендиле. Дебошну Тюркийеде юзюгю, Сылпагъар тукъумларын эм Добар атауулларын унутуб, кеслерин башха тукъумча этиб - «биз Дебошларыбыз» деучендиле.

Кюнлени биринде Дебош Атаджокълары къабарты бийни бир къууанчына юйюне барыб, алайда тутушда, ушкокдан атханда ёч алгъанды. Къарт Атаджокъ «Кимсе?», деб соргъанда, кесин танытыб, Тешик ташда адамларын къыргъанын билдиргенди. Алай а Атаджокъ улу къонакъ болуб келгенни, къууанчында уруб къоялмагъанды. Аны себеби бла Дебош да саулай ычхыныб кетелгенди. Андан бери кёб заманла кетгендиле. Айтханлада кими тюз, кими терс болгъанын, къайсы сёз джангылыч, къайсы сёз къошакъ болгъанын бюгюн бир адам да тюзетелмез. Алай а, Дебош керти джигит ётгюр адам болуб, тукъумуна-халкъына джарагъанына ишек джокъ.

Гапай бла Дебошну джортоулары³

Таулула джортоулгъа бара барыб, Къарачайны чегинде сюелген тюрк къаладан, къала башчыны джигит къызларын- эки эгечни урлагъандыла. Эгечлени бири Сылпагъарлагъа, экинчиси Боташлагъа келин болгъандыла. Бу иш 18 ёмюрню арт сюреминде болгъанды. Эки эгечден туугъан уланла да ёсюб джетгенлеринде аналарыча джигит болгъандыла. (къызланы юсюнден "Къошакъла" статьягъа къара).

Эки эгечден туугъанла: Боташланы Гапай бла Сылпагъарланы Дебош тири джашладан аскерчик джыйыб, Къобан сууну онг джагъасында орналышхан солтан*-аул ногъайлылагъа дерт джортоулгъа баргъандыла. Дертли уа аны ючюн болгъандыла, Къарачайгъа хоншу тургъан ногъайлыла таулуланы малларын эки-юч кере да сюргендиле. Сора къарачай джашла тири Гапайгъа "Бу итден туугъанла ногъайлыла озуб кетдиле, малларыбыздан бошайдыла. Бир башчылыкъ эт, дерт алайыкъ" деб тохтагъандыла. Гапай сынамлы джашланы сайлаб, джортоул джыйын къурагъанды. Ногъай ханланы* Къобан сууну эки джагъасында бир-бири ызындан къошлары кёб болгъанды. Дертге тюшген "ханны" къошлары уа Сарытюзню къыйырындан башланыб болгъанды. Баш къошу бюгюн Красногорка элни Джёгетей къатында "Ачы" атлы джерде тургъанды.

Гитче Ногъай орданы солтан аул ногъайлыладан бир кесеги Къобан эм Гум суу бойунлагъа 1742 джыл Дундук-Омбо* - къалмукъ хандан къача, Терк джанындан кёчедиле⁴. 18 ёмюрню ал джартысында Шимал Кавказда эм кючлю, адам саны саны кёб къалмыкълыла* болгъандыла. Дундук-Омбо-хан оруслула джанлы болуб тюрк муслиман юйюрге бла къазауатла этиб уллу къыйынлыкъла джетдиргенди⁴. 1768 джыл тюрк-орус къазауат баргъанды. Кавказда да сермешиуле болгъандыла. 1769 джыл орус-къалмыкъ аскерле Къобан сууну бойнуна джортоул этгендиле. Башчылары орус генерал-майор Медем, къалмукъ хан Дундук-Омбо болгъандыла. Солтан-аул ногъайлыла Къобан сууну сол джанына къачыб, Ташкёпюрню сакълаб, орус аскер бёлек бла (башчылары Ратиев) Ташкёпюрде сермешиб, кеслерин хорлатхандыла⁵. Джёгетей-Черкесск джерлеринде*

беш минг къалмукъула Къобан суудан ётюб, солтан ногъайлыланы къуууб къырыб, ызларына, Къобан сууну онг джанына къайтаргъандыла. Ала алайда Къобан сууну онг джанында. (Сары Тюзден башлаб Черкесск -Невинка джерлеге дери 1820 джыллагъа дери Батал пашаны аскери хорлангынчы джашагъандыла)

Гапайны джёнгерлери ханны хар къошуна талай адам бёлюнуб, марагъандыла. "Ачы" къошдан башлаб малланы сюрюб башлагъандыла. Башха ногъай къошлагъа джете, джаныуар таууш этиб, бугъуб хазырланыб тургъан джашлагъа билдириб баргъандыла. Ала да эрлай ногъай къошда къошчуланы тутуб, байлаб, бир-бирлеринден узакъ-узакъ атхандыла. Ногъай джалчылары ауузлары бла байланган къайишлени тешалмазча кенг атхандыла.

Къысыр малланы башха, къозулу къойланы айырыб сюргендиле. Ал ыз бла къозулу къойланы Кубранны* къаты къулакъ бла таша джолла бла Мара ёзенге сюрелле. Экинчи ыз бла къозулу къойланы ызларын джаба, къысыр къойланы суу джагъасы бла Ташкёпюрню юсю бла Къарачайгъа сюрелле. Мара ёзенге кирген таша джерде букъган аскер бёлекни къойгъандыла. Къуугъун болуб, ногъайлыла джыйылыб малларыны ызлары бла джортадыла. Ташкёпюрге джетиб, къозулу къойла дженгил огъуна Ташкёпюрге джетмезлигин ангылаб, артларына Кубранны къаты бла таулагъа бурулгъан мал ызла эслерине тюшнуб, ызларына буруладыла. Джолну къысхартыргъа Мара ёзенге киргендиле. Алайда сакълаб тургъан джашланы эслеб, ногъай хан алгъа чыгъыб къычыргъанды: "Гапа сени былайда болгъанынги билеме, кел адамларыбызны къырмайыкъ да, бир бирибиз бла къылычла бла сермешейик. Ким хорласа малла аныкъы" деб къычыргъанды. Гапа бла ногъай хан сермеше келселе Гапаны билеги джаралы болады. Гапа уа талай кере да урад, урса уа ногъайлыны кесалмайды. Сора ногъай ханны хыйла этгенин къараб тургъан ногъайлыла ангылайдыла. Аны кийимле тюбюнде къубеси* болгъанын таулула Гапайгъа къычырадала. Джаш Дебошда бир джанларындан чабыб келиб, ногъай ханны чепкини тюбюнден, къубеси тюбюнден къамасы бла уруб ёлтюреди. Хыйла бла сермешген ногъайлы ёлгенде джал тёлениб тутулгъан аскери къазауат этмейди. Гапа, Дебош,

таулу аскер джыйын Къарачайгъа къайтадыла. Къойла кёб къошдан джыйылгъаны бла саны уллу болгъанды. Хар юй башына юлешингенинде хар юйге 12 къой джетгенди дейдиле. Ол джортоуулда Дебошха 18 джыл болгъанды. Хапары джазылгъан джортоуул мени тергеуюм бла 1810-1825 джыллыны арасына тюшеди.

Баракъ

Баракъ Дебошну джашыды. Баракъга зорлукъ артыклыкъ этилиб, Сибирге къатаргъа* ашырылгъанында анга джыр этилгенди. Айтылгъандан, макъамы джырны ариу болгъанды, бу джырны макъамы бла тепсеб да тургъандыла. Айтыудан Баракъны джыры совет иктидарны заманында басмаланганы бла революцион конугъа* келишдириб бир кесек тюрлендирилгенди. Баракъ джаш болсада тири, джигит улан, атланы суйген- билген, ат устасы болгъанды. Бирлери айтхандан⁶, Баракъ бир кюнде бий Абукланы джылкыыда, бир онглу сары байталны кёргенди. Не Абуклары, не аланы адамлары кеслери ол байталны къалгъан атладан башхалата, айбра билмегендиле. Баракъ ол байталдан иги урлукъ чыгъарыкъды деб ойлашханды. Аны бла ол сары байталгъа ийе болалсам деб, джылкыычы болуб джарашгъанды. Баракъны кесини анга къошар аламат аджири болгъанды. Байталны юсюнден алыр-берир сёз болмагъанды. Абуклары Баракъны таныб болгъандыла, кесин да бек суйгендиле, сыйын да кёргендиле. Абуклары сансыз этиб тургъан сары байталны алырына Баракъ ишек болмагъанды. Экинчилери айтыу бла⁴ (эшта, бу тюз болурму), Баракъ чёрчек улан болады. Баракъны атасы Дебош экинчи къатын алады. Бир айтыудан, Баракъны анасы саулай болгъанды, башха айтыудан Баракъ ёксюз къалгъанды дейдиле. Ючюнчю айтыудан, Баракъ кеси юйленирге излейди, къатын алыб атасындан айырылыр, муратда энчи къош къуараргъа излейди. Атасы унамайды. Бу ишни юсю бла Баракъ атасына кёлкъалды болуб, юйюнден кетиб къалады. Кете кетиб Абукланы Берги Гум* ёзенде кошларын алыб, джылкыычы болады. Баракъ атасына кёлкъалды болгъанына учхара шагъатлыкъ болса да, бир эс бёлдюрген зат барды джырында. Джырда «сауутларымы ата юйюме салыгъыз» демей,

«сауутларымы Дебошлагъа салыгъыз» деб джазылгъанды. Дебош Баракъны атасы болмай тыш адам болгъанча. Бурун малчылыкъ ишге джарашханны шарты былай болгъанды: (къой, тууар, джылкы) къошну джери-малы бла беш джылгъа алгъыннганды. Сёзлешме кюнде болгъан малны санын тышына чыгъарыб, беш джылны ичинде къошулгъан малны санын ортада экиге юлешгендиле. Бюгюн тил бла айтсакъ бунга аренда дерикбиз, бурун бегенда * дегендиле. Беш джылдан хыйсаб этерге заман джетгенди. Тенг юлешинник джылкыда къумалы сары байталдан туугъан эки хора тай болгъанды. Баракъ аланы алыргъа разы болгъанын билдиргенди. О кюн Абукланы Бийаслан джылкыны экиге юлешгенди, алай а эки тайгъа не хо, не огъай демей тынгылагъанды. Ызындан, аланы бермез ойумгъа келиб, кече бла хора тайланы джылкыдан къурутдуртханды. Талай джылны умут этиб тургъан затындан къуру къалгъанына Баракъ уллу къыйналгъанды. Джылкыны кесигизге къойугъуз - менге эки тайны беригиз, деб тохтагъанды ол. Орталары къаугъагъа, туююшге бурулгъанды. Абуклары тайланы хыйла эм кече бла букъдургъанлары, джылла бла ёсдюрген умутларын чачханлары, Баракъга кечилмез джаралай тийгенди.

Башха айтыу бла, эки тай ючюн туююл, аджир бла байтал ючюн болгъанды дауур. Аджир бла байтал бир юлюшге тюшнуб, чёб атылгъанында Баракъга ол юлюш да тюшгенди. Абук улу Баракъга: "энтда беш джылгъа джангы сёзлешме этейик, башха джылкы берейим, аны бакъсанг", дегенди. Сора Баракъ: "огъай энди сен мени джылкыма къара, сен кел менге джалгъа" дегенди. Сора Абук улу бий ол сёзлеге уллу кёлкъалды болуб эм онглу багъалы аджир бла байтал да Баракъга тюшгенин зарланыб, кече бла ол эки атны къуллерына ёлтюртгенди. Бирле айтадыла, Баракъ эки тайдан (сары байталдан?) тышында юлюшюн алгъанды. Башхалары уа билдиредиле, Баракъ хакъындан не бир ат, не бир тай алмагъанды. Андан сонгра Баракъ Абуклагъа дертли болуб талай кере, марай туруб, таб тюшгенлей атларын эм малларын сюргенди. Эм ахырында Абуклары уллу багъалатыб тургъан, джылкыларында эм маджал къумалы эки аджирлерин къуууб кетиб, сойгъанды. Хы,

энди болушлум былайды дегенча эте, бир аджирни башын да къазыкъгъа чанчыб, Абукланы юйлерини туурасында суйегенди. Абуклары Баракъны ызындан орус казакланы уулаб, талай заманны излетгендиле. Къзакъла Баракъны не тутаргъа, не ёлтюрюрге буйрукъда болгъанды. Былай айтханда барды: «бир кюн Баракъ казаклагъа тюртюлюб къалыб, сырпыны бла талайны башын кесгенди». Алай а, мени сагъышым бла бу айтыу не Доммайчыны, не Дебошну хапарларына джангылыб айта болурла. Ахырында талай заман озгъандан сонгра, Абуклары эки къумукълугъа уллу ачха бериб, Баракъны хыйла бла тутдургъандыла. Къумукълула Баракъны юйге тюшерин эшитиб,билиб, кеслерин садакъачылача этиб, садакъа джыйа Баракъны юйюне келгендиле. Баракъ хыйла болгъанын ангыламай алларына чыкъгъаны бла, сатлыкъ къумукълула, Баракъны кёзлерине къум быргъагъандыла. Сонгра Баракъ кёзлери кёрмей джунчугъаны бла, къумукълула биргелей юсюне атылыб, джыгъыб, Баракъны къолун аягъын къайишле бла байлагъандыла. Алай бла Баракъны 25 джылгъа къатаргъа^{*} ашыргъандыла. Ызына къайтмагъанды. Бир улусу къалгъанды, андан да бир джаш, ол джашдан да бир джаш туууб, аны бла Баракъны эркек юзюгю юзюлгенди. Мени тинтиулерим бла Абуклары не къабарты, не абаза болмагъан - аланы араларында кеси энчилиги болгъан абадзех къаумдан болгъандыла.

Бу ойумгъа шагъатлыкъланы бири- бюгюнгю Гитче Къарачайда джашагъан къартланы бирлери Абуклагъа абазалыла, бирсилери къабартылыла дейдиле.

19 ёмюрде Кавказ миллетледен бийле патчахха бойсунсунсала, патчахдан абычар чын, джер, таб джал да алыб болгъандыла. Абукланы Хаджи да орус-кавказ къазауатны заманында патчахха бойсунуб абычар болгъанды. Къартла айтыудан, узакъ Абадзех джерлеринден чыгъыб, кесини миллетини дертинден къоркъуб, Къарачайны джерине эли-адамы бла аны ючюн тюшгенди. 1835-1840 джыллада Абуклары Гитче Къарачайны бюгюнгю Первомай элни тересинде джерлени, эски алан къарачай джерлени, патчах генералладан саугъагъа алгъандыла. Была бла тенг заманда, былача Улоулары (абаза Лоовы) бюгюнгю Красный Восток джерлени алгъандыла.

Абукланы Хаджи подполковник чыннга джетгенди ⁷. Андан сора да, аны джашы Бийаслан Петербурхда окъуб корнет болуб, орус аскерден 27 джыл толуб, ата элине Кавказгъа 1857 джыл къайтханды . Абуклары Къабартыдан Тюркге кѣчгенлери себебли, , аланы джерлерин Шора Ногмовну юйдегисине берирге керекди деб ,1863дж декабрь айда тилек къагыт джазылгъанды ⁸. Баракъ бла Абуклары арада ишлери 1860-1861 джыллада бошалгъаны бу къысха билгиден ачыкъды. Ол джыллада огъуна арада дауур эм къазауат болгъаны да туурады. Абуклары Къабартыда да кѣб турмай, къалгъан абадзехлеча 1861-1862джыллада Тюркийеге кѣчгенлери ачыкъланады.

Гитче Къарачайда къартла билдирген бла Абуклары Гум ѳзенде (Берги Гумда) джерлерин христиан динге кѣчюб эрменге бурулгъан Тамбийлагъа сатыб, Къабартыгъа кѣчюб кетгендиле. Тамбий эрменли Николайдан Совет власт джерни сыйырыб, ол джерле ахырында 1920 джыллада къарачайлылагъа кѣчгендиле. Гитче Къарачайны турушу эм экономика джаны Карачайны бла Малкъарны башха джерлеринден игиди. Неден дегенге, къатында Нарсана, Сантукъ, Исси Суу ^{*} шахарла болгъаны себебли. Эт, сют-бышлакъ, тери дегенча малчылыкъ урунланы алайда сатаргъа джууукъду эм тынчды. Аны ючюн Абуклары джарашыб тургъан, таб джерлерин суюноб къоймагъандыла. Алгъа кеси миллетини дертинден къоркъуб къачханча, экинчиде Сылпагъарладан эм башха таулуладан Баракъ ючюн дерт джетмесин деб къоркъуб, кете-кетгендиле.

Терс эм тюз болгъанын билген Аллахды, алай а быллай айтыуда эшитгенме, Гум ѳзенде, Бийасланны атасыны адамларын, Баракъ туумагъан заманлада, Баракъны ата къарнашы Доммайчы къыргъанды.

(Огъесе Дебошму? Доммайчы бла Дебошну юсюнден хапарла айтханда, бирча хапарны Декбошну юсюнден да, Доммайчыны юсюнден да айтиб къойадыла. Дагъыда тамада Абук улуну аты Атаджук болгъаны ючюн Абуклары бла Хадагъужукъланы (Атажукин) да къатышдарадыла).

Бу зат да керти эсе, Абукланы улуу сагъайтыр эм сагъышландырыр бир затды. Абук къабакъны джерлери, Улоу къабакъны джерлеринден джашаугъа игидиле. Нек иги болгъанын да айырыйыкъ. Абук къабакъдан Улоу къабакъ

мийикде суугъуракъ, Кавминводы шахарладан узагъыракъ болады. Улоулары бек алапат болмагъан джерледен кетмегендиле. Абуکلари эсе уа, аладан иги, джылыракъ, шахарлагъа джууукъ, аны ючюн сатыу-алыугъа тынчыракъ джерлени сюйюб къоймагъандыла. Къарачайны джеринден дертден къоркъуб къача кетгендиле. Бизлеге иги да этгендиле. Сагъыш этгенге бу затла ишексизди, туурады, ачыкъды.

Баракъны джесир этиб, тутуб баргъанда, Дебош туралмагъан, бутлары джюрюмеген къарт болгъанды. Бутларын туююб, инджиулю эм ачыулу джюрексиниб, ушкоқдан уста атычу, джигит Дебош кычыра эди дейле : «О хахай шкогуму бери чыгъарыгъыз ! Ол алтынлы ушкогуму * бери джетдиригиз ! ... Бокълаучха салыб, Къобанга элтигиз...» деб. Тёгереге джабылыб бегиб тургъан арбаздан, ачыкъга чыгъаргъа излеб кычыргъанды. Баракъны алыб кетиб, кёзден ташайыб баргъан мыртазакъланы урур умут этиб, онгсуз къарт Дебош кычыргъанды алай. Артда Дебошну бир юзюгю, Баракъны къарнашы Элддаурдан туугъан туудугъу, саулай Къарачайгъа айтылгъан алим Герий-апенди, биргесине да кёб Сылпагъар юйдеги джыйыб, Тюркге кёчюб кетгенди. Алай а ол башха хапарды (*Тохтар улу Зекерияны хапарына къара*). Баракъ тутулуб кетгенинде Баракъны джашы Юнюс къарында къалгъанды.

Юнюс Дебошну юй тюбюн-джерин Габийлеге сатыб Теберди джанына кёчюб кетгенди. Юнюс Сылпагъар тийреде Дебошны атындан ташдан керкиб 1895джыл ат илкич Науруз тамгъасы бла араб харифле бла джазылгъан салгъанды. Юнюсно да джангыз джашы Джанболат джашлай огъуна ууда къайадан кетиб ёлгенди. (*Китабны ахыр бетинде суратлагъа къара*)

"Баракъ" джырны эки версиясы Баракъ⁹ (Биринчи версия)

Ой, сабий Баракъ, джаш Баракъ,
Сылпагъарлада баш Баракъ,
Дуниядан болуб кетди тас Баракъ.
Джашлыгъымда сохталыкъда джюрюдюм,
Онбеш джылым толу джетген заманда
Абуклагъа джылкъы джалгъа киргенем.

Киргенликге адам кибик кѳрмелле,
Къыйынымы ала манга бермелле.
Кѳб заманны тарыгъыб, таралыб джюрюдюм,
Бир тынчлыкълы орунда джатмайын,
Мыдахлыкъ басыб тохдадым,
Бир да закон, сюд табмайын.
Башладым Абуклары бла кюрешиб,
Мен а андан тоба этиб кетгенем,
Джылкъыны ашаргъа эки этиб юлешиб.
Тору аджирни Мурдух башында сойгъанем,
Къара аджирни Тау артында джойгъанем,
Башымы уа джазыкълыкыгъа къойгъанем.
Джай болса джалпакълада джюрюйем,
Къыш болса, отоуума келеем.
Кече отоуумда джатыб тураем;
Келиб эшикден а бир адам къычырды.
- Кимсе? - деб соргъанымда,
- Менме, Ходжаланы Умарма - деди,
Капитан чакъырады, кел Баракъ - деди.
- Мени капитаннга барыр ишим джокъ,
Аз малыма мени къарар кишим джокъ,
Капитандан къоркъуб а къалай къалайым,
Тапанчагъа * эки окъну салайым,
Эртден бла эртде туруб барайым.
Ол а эртден бла эртде тургъанды,
Сора салыб оноучугъа баргъанды.
- Харакет сата келген эки къумукълу
Къандагъай саныма бугъоу болгъанды.
Къарамырза улу къара чууутлу,
Къызгъан джюрегими сууутду,
Къандагъай санларымы къурутду,
Табхан анамы итден аман улутду.
Къагъытымы джазгъандыла Сибирге,
Джангыз сабийиме алты джыл болгъунчу.
Сауутларымы джоуб къоймагъыз,
Элтиб салыгъыз Дебошлада къара кюбюрге
Акъ-Къалада сары илячин джырлайды,
Хусюн къызы ариу Залихат джылайды.

Бир аман от тюшюб кюйге эди
Илячин джырлагъан Акъ-Къала.

Баракъ¹⁰ (Экинчи версия)

Ой, сабий Баракъ, джаш Баракъ,
Сылпагъарлада баш Баракъ.
Дуниядан болуб кетди тас Баракъ.
- Алгъы бурун сохталыкъгъа киргенем,
Сохталыкъны тамам этиб билгенем.
Ызы бла джылкъы кюте тураем,
Мен кече джукълаб тюш кёрдюм,
Башыма бир джетерик иш кёрдюм,
Илгениб уяныб, ёрге туруб къарасам,
Эки хорамы бойну тартылыб.
Тангымы да аман бла атдырыб,
Кюнюмю да джылау бла батдырыб,
Муну манга ким этди?
Ой, Абукъланы Махамет! *
Тейри, мен да муну санга унутмам.
Тейри, муну мен да санга къурутмам ,
Кече бла чалманнга киргенме.
Таулу эдим, таулулукъгъа базгъанма.
Къара джырны бугъачыгъынгы
Мангылайына джазгъанма.
Ой, Абукъланы Махамет!
Ол да эртденбла эртде тургъанед,
Къараб къара аджирни кёргенлей,
Олтуруб, бутларына сийгенед.
Тейри, муну мен да санга унутмам,
Черкес элде къалакъ баста ашамам,
Башыма бёрк кийиб,
Былайлада эркишиме деб джашамам
-Черкес джылауну джылаб,
Ол да башын тюйгенед,
Олтуруб, бутларына сийгенед.
Бу хатаны бизге ким этди,
Къутулалмаймы къалгъанбыз
Бу джаман Баракъны къолундан?

Аллах энди бизни сакъласын
Аны бизге келир джолундан.
Къолунга да **къадаманы*** салдыла,
Джолунга да чыгъанакъла джайдыла,
Сен джарлыны кёз кёрмезге джойдула.
Анангы аты Сарайды,
Кече болса, джулдузланы санайды
Сен джарлыгъа кече-кюн да джылайды.

Къайнакъла:

1. Лайпанланы Къазий Тана улуну аузундан 2006дж, тарих профессору
2. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
3. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) Джингирик эл, Сылпагъарланы Назбийден (1915 - 2008дж Добарланы Учкуланчы) эшитиб айтханды
4. В.П. Бутков "Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803г" Нальчик 2002г 293-295 бетле
5. В.А. Потто "Кавказская война" 1-чи том, Ставрополь 1994г, 60-61 бетле
6. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен э.
7. «История Адыгейского народа» Нальчик 1994дж. > Кумыков Т.Х. «Жизнь и деятельность Ш.Б. Ногмова» 37-38 эм 46 бетле
8. Китабны ол бетлеринде
9. "Къарачай халкъ джырла" Москва 1969дж, 86-чы бет
10. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları» - Ankara-2004с «Къарачай-малкъар дестанлары» Анкара 2004-чю дж. Уфук Таукъул (Тохчук улу) Тюркийеде Башхюйюк элинде Джафер Къаншаудан (Кипке улудан) 1982-чи дж. джазыб алгъанды.

ГАПАЛАУ¹

(2001-2003дж)

Гапалауну² джашау джолу 19-чу ёмюрню арт ючюнчю кесегине тюшгенди. Ол гитчеликден огъуна ёксюз ёсгенди. Бурун ёксюз сабийлени арты кёбюсюне байгъа-бийге къул болуб къалгъанды. Нек дегенге, мал бакъган бек къыйыын ишди. Аллай джумушну къуру бишген эркиши, къош нёгерлери бла бирге бардыралгъанды. Сабий баджараллыкъ болмагъанды. Гапалау атасыз къалсада, ата къарнашындан болушлукъ таба, гитче къарнашын кесине нёгер этиб, ата малын тас этмей, мал санын азайтмай, кеси башына ийелик этелгенди. Тирилик, джигитлик, тюз иннетлик кёргюзте келгенди. Онгсузгъа джакъ бола билгенди, ариу къылыгы болгъанды.

Къарачаймалкъар халкъ Россиягъа 1827-1828джыллада бойсунганды. Алай а орус патчахны иктидары* бизни ёзенледе 1860-70 джыллада да толу бегигемегенди³. 1880-90 джыллада патчах тау элlege бир кесек эски джерлерин къайтаргъанды, бираз джерлерин да кеслири бегендиге* алгъандыла. Ол джерлени юлешгенде, не кесине, не байгъа табын этиб къоймай, Гапалау тюзлюкню таукел тутханды. Гапалауну тирилиги бла джерледен онгусузла да юлюшлю болгъандыла. Аны ючюн Гапалауну таныгъан битеу бары аны багъалы кёрюб, анга уллу сый бергенди.

Коммунистлени заманында басмаланган джырда, Гапалау джер юлешгенде джарлыла ючюн ёлгенди деб джазылгъанды:

«...Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг

Алагъа джер юлюш алама дединг

Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау...»

Алай а, Гапалауну ёлюмю башха затны юсю бла болгъанды.

Гапалау ёз къошунда, Бийчесын тёреде, гитче къарнашы эм бир-эки джалчысы да биргесине болуб мал бакъганды.

Къарнашланы билгенле аланы бири-биринден айырмай, «Уллу Гапалау, Гитче Гапалау» атаб къойгъандыла. Уллу Гапалаугъа 28 джыл толгъан эди.

Сылпагъар тукъумдан биреулен мал урлайды. Гапалаугъа туугъан къарнаш болмаса да, ол малланы Гапалау къошуна къошаргъа муратлы болады. Мал мылталанган** болгъанын

ангылаб, Гапалау бу ишден джанларгъа излейди. Ол адамны да, сюрюлген малланы да кеси къошуна къоймайды.

Башха айтыу бла, Гапалаугъа къонакъга Шаукъал бла Шаккай келедиле. Адамлыкълары къарыусуз болгъан адамла боладыла. Гапалау къошда болмагъан заманда, Гапалауну отлауда малларын иш этиб хоншу маллагъа къошадыла. Сюрюулени къатыштырыб, хоншу малланы талайын Гапалауну къошуна суредиле. Аманлыкъны этиб, артда къоркъуулу болуб, кеслери да къошдан таядыла.

Алай а тыш малланы ызлары бла малланы ийелери джетедиле. Гапалау джангыз болады къошда - келгенле уа талай (джырда тогъуз дейди). Гапалаугъа «сен урлагъанса, малны ызы бери келеди», «сен гудучу бла бир болгъанса!», деб дауур этедиле. Гапалау да «мени гюнахым джокъду, малыгъызгъа къатышмагъанма» дейди. Дауурну арты тюйюшге кетеди, алай а талай адамгъа джангызны хорлагъан кыйын тюйюлдю. Кесин да Гапалауну аллындан чабыб тюйюл – келгенлени бири сырт джанындан келиб, джелкесине къазыкъ бла уруб алай ёлтюредиле.

78

Маллары сюрюлгенле Ижаладан болгъандыла. Бу ишден алгъа Ижалары бла Гапалауну бир бирин ангыламакъгъанлыкъ болгъанды. Ижалары бир ууакъ чурумну юсю бла джалчыларына къатылыкъ этиб тюйедиле. Гапалау бу затны кёрюб, джалчыны джазыксыныб, анга ёкюллюк этеди. Аны юсю бла ортада бири бирин джаратмагъанлыкъ, бири бирине эрши къарамакъ болгъанды⁴. Малланы ким сюрсенин - гудучуну атын айтса, Гапалау джанын къутхаррыкъ эди. Гапалау гудучуну кесин да, аны этген ишин да суймегенди. Алай а, аны атын айтыб, кетген ызын да тюзетсе Гапалауну аты да сатлыкъга чыгъарыкъ эди. Дагъыда, Гапалау кеси кёрмеген затны, туура билмеген ишни юсюнден айталмагъанды, айтыргъа да суймегенди. Биз миллетде, биреуню хапарын биреуге айтхан аман халиге саналыб, бурундан бюгюнге джетгенди. Алай да эталмагъанды Гапалау.

(Баиша айтыу бла, Гапалау тышындан, Нарсанада мал базардан къайтыб келиб, эки къошну арасында джюрюген къайгъыдан бир деб бир хапары болмагъанды. Бу версия кертиге ушайды)

Малларын излей келгенле да телиле болмагъандыла. Гапалау кесини къошун атыб, джортоул этиб айланмазын ангылагъандыла. Алай а эски ачыулары эсге тюшюб, мал ызланы да кёрюб, Гапалау да былагъа бюгюлмей, орталары къан дауур болгъанды. Биреуленлени къаугъаларыны арасына тюшюб, Гапалау гюнахы болмагъанлай, ажымлы ёледи. Бир къаууму аманлыкъдан кесин тыйа билмеген, экинчи къауум да дамсыз, хыны эм къаты болуб. Бу ёлюмню юсю бла Сылпагъарлары бла Ижалары кёб заманны бир бирине джаулукъда тургъандыла. Айтылгъандан, Сылпагъарланы Наны улу Мухаммад (Тохтарны туудугъу) джашлыгъында Ижаланы Муссагъа тюбеп къалыб, ёлтюрюрге, дерт алыргъа излегенди. Алай а бираз мурукгу этгени бла, Мусса да болумну ангылаб, эрлай джанлагъанды. Бирини зараны бла, башханы да тели къатылыгъы бла джан бергенди Гапалау. Ары дери да тюзлюкню къаты тутханы ючюн, керек джерде халкъны джакълагъаны ючюн - эл анга кюй этгенди. Къартла айтханга кёре, Гапалаугъа дери Къарачайда эм азы бла 100-150 джылны ичинде таулу таулуну ёлтюрмегенди. Аны ючюн да къарачаймалкъар халкъга бу ёлюм артыкъ ачы кёрюнгенди. Кёб ёмюрлени айран уйугъанча джашаб тургъанын эсгерген халкъ, адет-къылыкъ бузулгъанын, кеси кесине ийелиги тас болгъандан ангылагъанды.

79

Артда большевик иктидары бегигенден сора, Гапалауну джырын коммунизм идеологиягъа келишдириб, джигитлигин да, ёхтемлигин да класс къазауатха буруб, тюрлендириб джазгъандыла. Битеу фольклор эм адабият хрестоматия китабларыбызда Гапалауну джыры «Байлагъа, бийлеге къаджау-къаршчы джырла» деген бёлюмге салыныбды. Макалени тюбюнде атлары сагъынылгъан китабла да алайды. Быллай джазма, ётюрюкню суйген коммунист идеологиядан къалгъанды. Алай а, Гапалау класс къазауат этмегенди, джарлыбай деб айырмагъанды. Керти кёзден къарасанг а, Гапалауну джыры - кюу джырды. Джюз джылдан артыкъ заман кетсе да, бюгюн да суйюб джырлайды эм тынглайды къарачаймалкъар халкъ Гапалауну джырына. Ол бюгюнлюкде да тас этмегенди не макъамыны, не сёзлерини ариулугъун.

Гапалау-джырны юч версиясы:

Гапалау⁵(Биринчи версия)

Ёксюз болуб ёсген эдинг, Гапалау,
Кёб кыйнлыкъ кёрген эдинг, Гапалау.
Къарыусузгъа нёгер эдинг, Гапалау
Анасына джигит туугъан Гапалау
Сен джарлыгъа таянчакъ болуученг
Ала ючюн сёзню таукел салыученг.
Къарыусузлагъа сен кёпюр салыученг
Анасына джигит туугъан ,Гапалау!
Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг
Алагъа джер юлюш алама дединг
Тогъуз къама кириб ёлдюнг,Гапалау,
Анасына джигит туугъан,Гапалау!
Эки эгечинги артха етгененг,келгененг.
Къарыусузланы унутмагъыз-дегененг,
Анысына джигит туугъан Гапалау!
Стауатда кюнге тогъуз къазан къайнайды,
Джан джанынгъа тогъуз къама ойнайды.
Ой,кюнге тогъуз къама джырлайды,
Анасына джигит туугъан, Гапаплау!
Артха турмай, намысынгъа уялыб,
Сермешесе къызыл къаннга боялыб.
Тогъуз киши да джан джанынган алыб.
Анасына джигит туугъан,Гапалау.
Джан алмадынг тогъузаулан тюйгюнчюн
Джан алмадынг тогъуз къама киргинчин
Джыгъылмадынг тогъуз къама тийгинчин,
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Атанг джокъду кёзюнгю джумаргъа
Ананг джокъду къан башынгы джуаргъа
Эгечинг джокъду къучакълаб джыларгъа
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Отунг кёмюлдю, эшигинг джабылды
Джарлы ёксюз бары санга джылайды,
Чотчалада къатынынг къызлай къалады
Анасына джигит туугъан Гапалау!!

Гапалау⁶ (Экинчи версия)

Джайлыкъланы кьоруй кетди, ханс болду,
ой,
Джарлы балам бу дуниядан тас болду,
ой, ой,
Анасына жигит туугъан Гапалау!
Стаутда толу къазан къайнайды,
ой,
Сени юсюнгде тогъуз а къазыкъ ойнайды,
ой, ой,
Анасына жигит туугъан Гапалау!
Гапалауну ёлтюрдюле, сойдула,
ой,
Джаш къатынын ау тюбюнде кьойдула,
ой, ой,
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Стауатынг джылан джырмаз мурсады,
ой,
Сени ёлтюрген Ижаланы Мусады,
ой, ой,
Анасына джигит туугъан Гапалау!

Гапалау⁷ (Ючюнчю версия)

«Гапалаула эки элле бир болду
Джарлы балам дуниядан тас болду,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Ыстауатда толу къазан къайнайды,
Сени юсюнгде тогъуз къазыкъ ойнайды,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Къанынг барад кьырдыкъланы мор этиб,
Ижалары ёлтюрдюле зор этиб,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Гапалауну ёлтюрдюле, сойдула,
Джаш къатынын ау тюбюнде кьойдула,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!

Джалчыларынг малларынгы сюрелле,
Ижалары сени ызынгдан юрелле,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!"

Къайнакъла :

1. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж)
2. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж)
3. Къарачай Тёре патчахны заманында 1870-1880 джыллагъа дери ишлеб тургъанды. Джылдан-джылгъа Тёрени власти азыракъ бола, джылдан джылгъа патчах салгъан эл башчылары власти уллу болуб, Тёре алай къуругъанды.
4. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу, Ючкёкен эл.(1928 дж)
5. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж эм
«Къарачай-Малкъар фолклор» Нальчик 1996 дж.
6. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Нальчик 2001
Отарланы Омарны версиясы
7. CD-джазмадан, Газаланы Алимни джырларындан

82

ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ

(2006-2009дж)

Тохтар

I. Османни джангыз джашы Тохтар рысхы джыя, тута билген киши болгъанды. Бурунлада джангыз джашлай джашау этген, рысхы джюрютген къыйын эди. Джортоулла, мал-адам урлау кёб болгъандан, къош тутуу къыйын болгъанды. Ол 60 джылдан атлаб, эки джетген джашы (Наны бла Зекерия) болуб, тул киши болуб къалгъанды. Сора Уллу Къарачайгъа келтирилген бир джаш тишириуну къатынга алыб, экинчи кере юленгенди¹.

Тохтарны къайгъылы, мал-ат сюрюучю Чотчаладан кюйеую да болгъанды. 1870 джыллада ол Къабартыдан Чыракъ Сыртха, Тохтарны къошуна мал сюргенди^{1*}. Кюйеу ызындан къабартылыла джетгендиле. Аны мал урлагъаны ючюн артда Тохтар джууаблы, малына да къоранчлы болгъанды².

(Бу хапарны джазгъанда- экинчи магъанасы, Науруз бла Къарча да быллай джууукълукълары болурму? Ансы Науруз элин джуртун кьойуб Азиядан Кавказгъа къалай кёчюб кетди Къарча бла бирге?. Наурузну хапарын окъу.)

II. Тохтар эсли, кёб селеширге суймеген, сёзню да бошуна урдурмай, бичиб, эсеблеб салгъан адам болгъанды. Бир заманда джууукълугъу джетген талай нёгери бла Тохтар кьошда тургъанды. Нёгерлери уа чамчы накъырдачы, сёзню тохтата тыйа билмегенле болгъандыла. Сора Тохтарны да тынглаб тургъанын джаратмай, бунга да сёз джетдире, чам эте тургъандыла. Ингирлени биринде Тохтаргъа, сен былай тынглаб нек тураса деб, къадалгъандыла. Тохтар да нёгерленинден разылыкъ ала, былай джууаб этгенди: «Мен сизге джомакъ айтайым, биле эсегиз сиз тюз болдугъуз, билмей эсегиз мен тюз болдум... Эки зат барды дуняда: биринчиси бошалмаз тубан эм атмаз танг, экинчиси кетмез къан. Не затладыла бу эки зат?» Нёгерлери уа, не да кюрешиб джомакъны элберин табаламагъандыла. «Ол эки зат неди десегиз- джарашыусуз кюйеу бла аман келин.» Кертиси да алайды: «джарашыусуз кюйеу» «бошалмаз тубанча эм атмаз тангча» эрикдириб, сылыт этиб тургъан бир зат. «Аман келин» да джууукъ болуб, бир юй болуб «кетмез къан» болуб тургъаны экинчи зат. Тохтар кесини ичин кьош нёгерлерине, джууукълукъларына элбер джомагъы бла осмакълаб, кенгден келтириб ангылатханды.³

83

III. Тохтарны эгечлеринден туугъан эки джашчыкъ, аны **Чыракъ Сыртда*** кьошунда бузоула кютгендиле. Бир кюнде бузоулары ызларындан чабаргъа эрингенмидиле, огъесе къамсыкълыкъларымы хорлагъанды, къалай эсе джашчыкъла бузоулары кишенлерге оноулашхандыла. Кьошда джарагъан бир узун мансны* алыб, кишенликлеге кесгендиле. Кишенликле хазыр болгъанда, бузоулары сюргендиле туталмагъанды. Тохтар кьошха къайтханында, манс да тууралыб, бузоула да ары-бери чартлаб, джайылыб тургъанларын кёргенди. Джаш сабийлеге урушуб айланмай, джерге батылыб тургъан бир ташны кёргюзтюб, «аны кьобарыгъыз, тик энишге къулакъга тёнгеретигиз», деб буйрукъ бергенди. Эгечден туугъанла буйрукъну толтургъандыла. Сора Тохтар, кьош ташны джерде батылгъан ызыны къатына барыб, ызны тёгерегине айланыб: «

Ой анасына уа, бош кьобардыкь таишы былайдан. Бери ызына кьайтарыгъыз, бери ызына тёнгеретигиз!», деб джангы буйрукь бергенди. Не этсинле джашчыкьла, кьулакьны тьюбуне тьюшуб, таишы тикге тёнгеретиб кюреишгендиле.

Алай а таишы узун тикни ёрге тёнгеретирге кюч кьарыу джетмез. Тохтар джашчыкьланы кесине чакьырыб, мансны туурагъанларын эсгертиб, джашауну дерсин юретгенди.

«Таишы тик энишге тёнгеретген кьалай тынч эсе малны-рысхыны чачхан алай тынчды, таишы тик ёрге тёнгеретген кьалай кьыйын эсе да малны-рысхыны джыйгъан да алай кьыйынды»⁴

IV. Кюнлени биринде, Тохтар кесиники бла эгечлеринден туугъан джашчыкьланы ач кёрюб, ашха чакьыргъанды. Кюлде бише тургъан натюх гюттюлени алыгъыз да ашагъыз деб буйрукь бергенди. Джашчыкьла ашыкь-бушукь этиб, гырджынчыкьланы кюлден чыгъарыб, ашайбыз деб кьолчукьларын кюйдюргендиле. Тохтар аны эслеб дерс бергенди: « Ма алайды джууукь тутхан да, тенглик тутхан да. Ашамай да болмайса-ашайма деб ашыкьсан да джарсыйса. Ма бусагъатда сизге аш керекча джуукь эм тенг керек сизге - ма бусагъатда сизге сабырлыкь-тёзмеклик керекча, ала бла ортада хаман сабырлыкь эм тёзмеклик керек»⁵

84

Бешбаш-Зекерия

1904-1905джыллада Сылпагъарланы Герий-апенди (Добарладан) Уллу Къарачайдан Тюркге кечерге деб джууукьну –тенгни джыйыб кюрешгенди. Тюркге кечер умутда Зекерия (Хасанлары) бютеу малын, башха рысхысын сатыб, джолгъа хазырланганды. Дебошну туудугъу Герий-апенди Зекерьядан он-онэки джылгъа тамада болса да, ала бири бирин айырыб суйюб, тенгликге да кьарнашлыкьга да кьаты болгъандыла. Бу сёзге шагъатлыкь этген далил барды. Герий-апенди Зекерьяда талай кюмюш керекле бла ачхасын кьойуб, Тюркге кечюб кетгенди. Ызыбыздан келсегиз берирсиз деб, Зекерьядан алгъа джолгъа чыкьганды⁶. (Кесим сагъыш этеме да, хыйла бла кьойгъан болурму, ачхамы кюмюшюмю берир ючюн да ызымдан Тюркге келир деб кетген болурму?)

Герий-апенди араб, фарс, орус, тюрк, къабарты тиллени билген, дин окъуу болгъан, халкъ арасында сыйы мийик болгъанды. Джыйырма джылны джазгъан, басмагъа хазырлаб тургъан, он томлукъ дин-философия къол джазмасы болгъанды. Тюркге кёчгенде китабларын чыгъаргъынчы, тели ауруудан ауруб ёлюб, джазмалары да тас болуб къалгъанды. Герий-апендини башчылыгъы бла 1905дж Уллу Къарачайдан 70 юйдеги мухаджир болуб Тюркге кёчгендиле⁷. Аланы кёбюсю Сылпагъарлары болгъандыла.

Кёчгенчиликни, мухаджирликни юсюнден айтханда бир затны айырыб чертерим келеди.

Бизни тарих литературабызда, политика-идеология буйрукъну толтура, мухаджирликни юсюнден кёб ётюрюк хапарла джазадыла. Тюркден келген агентле, Осман султанны джасуслары * (шпион) адамланы алдаб Тюркге алай кёчюргендиле-деген ётюрюкню джазадыла. Джолда кёчгюнчюле ачдан-ауруудан бары къырылгъандыла деген ётюрюкню джазадыла. Миллетибизни тели кёргюзтген, джукъ ангыламагъан, мал сюрюуге тенг этген сёзледиле бу джазмала.

85

*Талай къартыбыздан огъуна эшитгенме «Тюркге игилерибиз кетгендиле». Бу къонугъа келишген бир зат къошайым: Орта Азияда, сюрюнде * 1950 джылда болгъан бир ишни юсюнден хапар айтыргъа излейме. Атамдан эшитиб, ол да атасыны къарнашы Хаджи-Махмутдан эшитиб джазама. Хаджи-Махмутну аллы бла боюнсагъа джегилген ёгюзлени тарта келиб, Хаджи-Махмутну кёрюб, Сылпагъарланы Джашар джетмиш джылдан атлагъан къарт тохтайды. Сора джюреги да такъыр болгъанын билдире, башын да бойунсагъа салыб, джыламсырагъанын тыйалмады. Хаджи-Махмут да ол ишни эслеб, сейирсиниб, аллына атлаб, не палах болуб къалды деб хапар сорады.*

«Джыларым келеди мени бюгюн»-дейди къарт Джашар. «Герий-апенди Тюркге кёчийик деген заманда нек кёчмегенем. Сизни балаларыгъыз джагъагъыздан алырла деген сагъатда нек ийнанмагъанем. Бу зорчу къырал адетибизни ойар, динибизни, тилибизни бузар деген заманда нек ийнанмагъанем. Ол алай болурун къайдан билгенед деб джылайма, ол чакъыргъан сагъатда биргесине нек кетмегенем деб джылайма» деб

джыламсырагъанын алай кючден-бутдан тохтатды. Иш а былай болгъанед. Аны джашы Абдурахман колхозда бригадир эди, къралны бир ишин бардыргъан адам эди. Джашар намаз эте бираз кечирек болгъанына тѣзалмай, малланы отлаугъа нек чыгъармайса деб атасына хыны-хуну этиб къыджырагъан эди. Къарт Джашарны Герий апенди айтханлары, сюргюнде сынагъан къыйынлыкълары, джашыны дамсызлыгъы бары бир бирине эшилиб эсине тюшюб, джюрегин инджитиб, джыламсырата эди. Зекерья несин да хазыр этиб джолгъа чыгъама деб тургъанлай, замансызлай джаш къатыны ауушады да къалады. Къолунда юч ууакъ сабий бла кеси Тюркге чыгъыб кетелмейди. Сора рысхысын, малын сатыб, ачхагъа кѣчюрюб тургъан алтын ачхасын да бошуна къолунда тутуб туралмайды да, тилегенлеринде анасыны къарнашындан туугъанлагъа Байчоралагъа (Бѣденелеге) ѳнкючге береди. Бир талай замандан, Тюркге кѣчген мурат да къалыб, энди къалдым, джангыдан къош къурайым деб, Зекерья ачхасын ызына даулайды. Бѣденелери огъай демейле, алай а Зекерья излегенча ачхасын табдырмайла. Айтыугъа кѣре Зекерья ачхасыны ызындан талай кере барады. Ана къарнашдан туугъанла болджал этиб, болджалларын тындырмай, Зекерьяда бошуна сакълаб, бошуна барыб турады. Тѣзюмю къуругъанында барыб, джылкъычыларын да къыстаб, Бѣденелени эм уллу джылкъыларын сюреди. Узакъ да кетмегенлей, Зекерьяны ызындан Бѣденеледен бешеулен джетедиле. Джетедиле да дауур этедиле. Къарачайда терс-тюз болсада хар ким да кесин тюзге санаб тургъан адет барды. Бѣденелери да ачхасыны багъасын малгъа тууаргъа кѣчюрюб санайбыз дейдиле. Алай айтадыла да малларын, атларын джюрюген багъадан багъаракъ санайдыла. Да башхаладан артыкъ багъа нек санайсыз деб Зекерия сорса, айтадыла «бизни малыбыз, атыбыз къумалыды». «Да сора сизни негиз да къумалы эсе къызыгъызыны къалай берген эдигиз Сылпагъарлагъа?».

Бѣденелени бирлери джуубха : «О къой, къой, бу Бешбашны, буну джангыз башы бизни беш башыбызгъа тенгди» деб, даулашханны къойуб борч ачханы малла бла келишиб къайтаргъандыла⁸. Айтыугъа кѣре, Бешбаш ат Зекериягъа ол сѣзледен джабышханды дейдиле. Алай болсада Бешбаш сѣзню магъанасы башхады эм тюрк миллетледе тарихи да теренди.

16-18 асырлада * къырым ханла, бийле, мырзала орус патчахлыкъны джерлерине, Москвагъа мал-адам сюрюрге чабыулла эм джортоуулла кѣб кере эте тургъандыла. Хан кеси джортоуулгъа чыкъганда джюз минге джуукъ аскер джыйыб чыгъа тургъанды. Аллаи улуу джортоуулу аты «Сафар/Сефер» * болгъанды. Орта джортоуулгъа къырым бий баишчылыкъ этиб, элли минг атлы аскер чыгъыучу болгъанды. Аллаи джортоуулгъа къырымлыла-«Чабыуул» * дегендиле. Гитче джортоуулгъа мырзаны баишчылыгъы бла беш минг атлы чыгъыучу болгъанды. Аллаи джортоуулу аты «Бешбаи» * болгъанды. Къырымлыла «сафар» джортоуулда беш минг джесир, «чабыуулда» юч минге джууукъ джесир, «бешбаи» джортоуулда эки-юч джюз джесир сюре тургъандыла⁹.

Байчораланы мал-адам сюрген къырым джортоууларындан хапарлары болуб, Зекерия джылкыны сургенине да, Зекерияны кесине да андан айтхандыла «Бешбаи» деб. Биринчи айтылганда, «гитче джортоуул этди, «бешбаи» этди» деген магъанада айтылгъанды. Артда бешбаины ал магъанасы унутулуб, «Бешбаи-бешибизге тенгди» деген сѣзле бир бирине байланыб, «Бешбаи» ат алай бегигенди.

Зекерия Тохтарны экинчи джашы болгъанды. Джашлыкъдан озуб, кыркъ джылына дери да джыгъышыргъа суйген, кючлю адам болгъанды. Бир заманлада кесине базыб, таулада джыгъышыргъа айу излеб айланганды. Бир кюн басдырылыб тургъан тууар бутну табханды. Чыгъарыб къараса, ол бут тууардан кесилиб туйюл, джыртылыб айырылыб тургъанын кѣргенди. Ол затха адам кюлу джетмей, айу юзюб алгъанын ангылагъанды. Аллаи айуге, тууар бутну юзе тургъан айуге, не кючлю адамны да къарыуу джетмезин билиб, джыгъышыргъа айу излегенни андан сора кюйгъанды¹⁰.

Зекериягъа дери башха джигитлирибиз джуртун, мюлкюн, сырын джакълагъанча, ол да туура алача, сырын, мюлкюн коруулай 1920 джыл джан бергенди. Айтыугъа кѣре ълген джылында Зекериягъа 55-57 джыл болгъанды. Зекерияны юсюнден Лайпанланы Сейит 1970 джыллада «Ленинни Байрагъы» (бюгюнго «Къарачай») газетде, «Къартла айтадыла» деген атлы улуу хапар басмалагъан эди. Мен ол газетни алкыын

табалмагъанма. Сейит ол хапарда аны-буну джаза келиб, Зекерия джашларын Шкуруну, акъ генералны аскерине, бермез ючюн, акъ казакъла бла къазауат этиб ёлгенди деб джазгъан эди. Джетмишинчи джылла коммунистлени ачы заманы, Сейит политика заказдан чыгъалмай къошхан эди ол ётюрюкню. Къартларыбыз аны окъуб чамланганлары эсимдеди. Зекерияны къошуна 1920 джылны октябрь-ноябрь айында джортоуул этилгенди. Ол заманда генерал Шкуро Россиядан тышына къачыб, акъ аскерле да хорланыб болгъандыла. Зекерияны къошу бусагъатда Гитче Къарачай районда Римгорка элни къабырларындан узакъ болмай джарашыб тургъанды. Ол заманда Римгорканы джеринде дагъыда он-онеки къазакъ юйдеги эльчик болуб джашагъанды. Ол орус къазакъла бургъандыла бурунгу алан Урумтау* атны орусха Римгорка* деб. 1920 джылда къач заманда, Беккич* элден аны къошуна сегиз атлы къазакъ келгендиле. Нек келгендиле, не айлангандыла, акъламы-къызылламы болгъандыла-бусагъатда тюзюн айтхан бек къыйынды. 1920 джыл совет власт Кавказда, Къарачайда бегиген аты болгъанлыкъга, совет иктидар (власт) къарыу алмагъан заманы болгъанды. Таулада бандачыкъла къуралыб, суйген аманлыкъларын этиб айланган бир заман. Керек кюнде «биз акъ аскерчилебиз неда биз къызыл аскерчилебиз, биз властбыз, бизге аш-суу эм кийим, ат эм ат керек керекди» деб кеслерине табны айтыб, аманлыкъларын алай эте тургъандыла.

Лайпанланы Сейит хапарында акъ аскерчиле болгъанды деб джазгъанды. Алай а кесибизни адамларыбыз джашыртын айтханда, къызылла болгъандыла, большевиклебиз деб келгендиле дей эдиле¹¹. Мен ангылагъан бла Солтанчыкъны аскери Черёмухинни аскерин къыргъандан сора, ол зат бла байламлы Къарачайгъа келген къайгъыланы бири болгъанды. *(Солтанчыкъны хапарына къара)*

Къалай алай болсада, къазакъла Зекерияны къошуна сауут излей келе келгендиле. Ёзден адетдеча келгенлени къонакъча кёрюб, къошчула алагъа айран гырджын бериб сыйлагъандыла. Бирсилери къош ичине кириб сауут излеб, анда излегенин табмай чыкъганды. Беккишчи джыйынны башчысы Яшка Белогуб болгъанды. Сора къазакъ джыйын кете тебрегенди. Бири Зекерияны тамада, джыйырма джетиджыллыкъ джашыны,

Махамет-Мырзаны белинде герохсуз портупея* (герох бау) кёргенди. Башхала айтадыла Зекерияны кесини белинде кюмюш белибаууна кёзлери къарагъанды деб. Сора ол джаратхан затларын сыйырыгъа излеб, бер деб, даулаб тартхандыла.

Ол кюнден бир кесек заманны алгъа, ол къазакъла огъуна къошда сабийледен сора киши болмагъан заманда келиб, Махамет-Мырзаны бир айтылгъан къара аджирин сюрюб кетгендиле.

Зекерия къазакълагъа адамлагъа къарагъанча къараб ашыргъанда, аллай джырхычлыкъны бетсизликни кётюралмай, къаны къайнагъанды, джюрексингенди. Джыгъышыулада хорлаб ёч алыучу, кесине базыб тургъан Зекерия къызгъаны бла къазакъны алыб джерге ургъанды. Къатларында ат юсюндеги башха къазакъ тенгине болуша, Зекерияны ушкокдан атыб урады. Бирлери айтды дейле: «Къартны бош урдунг - Зря ты старика застрелил». Сора Зекерия джаралы болгъаны бла джыгъылады, иман чакъырыб, шахид дараджада*, джаны алайда огъуна чыгъады. Къазакъла да болумну табсыз эм кеслери терс болгъанын ангылаб, къошдан терк къачадыла. Къошда Зекерияны тамада джашындан сора дагъыда 9-11 джыл болгъан эки гитче джашы болгъанды. Ала ол заманда ишни кёрюб, манга иги къартайгъанларында айтхан хапарларындан джазама мен бусагъатда. Зекерияны бир винтовкасы болады, ол ушкокну да къатларында хоншу къошха хаухха бериб боладыла. (Огъесе ушкокну джашыргъан этген болурламы?). Сора джашчыкъланы бири чабыб барыб ушкокну алыб къайтады. Къазакъла Беккич джанына къачадыла. Джашы Махамет-Мырза, анга болушлукъга Зекерияны Наны къарнашындан туугъан Мухаммадда джетиб, экеулен болуб, джангыз ушкоклары бла сегизеуленни ызларындан суредиле. Къазакъланы барысында да болмай, къуру эки-юч ушкоклары болады. Бир бирлерине да окъ атадыла. Махамет-Мырзаны башы сюеги бла окъ ётюб, джаралы болады. Башындан келген къаны кёзлерин джабыб, ушкокдан атханы табсыз болады. Сора ушкок Мухамматха кёчюб, ол да къазакъланы ызларындан атады. Джетелмейдиле. Артда, къазакъла къачхан джолда бичен гапнаны къатында кёб къан ызла кёргенбиз дей эдиле. Алай бла бирлерин иги джаралы этген болмаса, къазакъланы ёлтюрелмейдиле. Алай а, ол къазакъла

дертден узакъ кетмейдиле. Кечирек, бирин къоймай, барын Сылгагъарлары кырадыла. Бир айтыу бла Къобан джанында (башха айтыу бла Нарсана башында) биягъы къазакъла башха Сылгагъар къошха тонар муратда келедиле. Алай а, къошчула Яшка Белогубну танийдыла. Бешбашны была ёлтюргендиле, дерт алайыкъ деб оноулашадыла. Мал кесиб сыйлайыкъ, ичирейик, заманны ашхамгъа дери созайыкъ дейдиле. Оноуларыча этедиле, хансха эт-шорпа, башха ашла саладыла. Хоншу къошдан болушлукъга адамла, ушкокла табадыла. Сора хар бири бирерин мараб, хош болуб, тынчлыкълы болуб тургъан къазакълагъа ушкокладан атадыла. Джангызындан къалгъан, къазакъланы барын алайда кырадыла. Бирини ушкогу окъ аталмай къалыб, джангыз къазакълны насыбы тутуб, ашхам да къалай эседа ычхынады. Ёлюклерин къая тюбледе, суу ызында терен ханслада джашырадыла.

Артда ол джангыз сау къалгъан къазакълны да Ысхауат эм Басхан джанында ёлтюрюлген хапары чыкъган эди дейдиле.¹² Яшка Белогубну бандасын Солтанчыкъ кыыргъанды деген хапар да барды. Зекериягъа артыкълыкългъа тѣзмей, Солтанчыкъ, ата къарнашындан туугъан Гутча бла бирге Беккичге барыб, экиси Белогубну юйюн табыб, аны тѣгерегинден да от салыб, джана тургъан юйден чартлаб чыкъган къазакъланы отбыргъыдан атыб, барын бирден кыырыб кетгендиле дейдиле. (Солтанчыкъны билгисин окъу)

Бу версияны джангылычха санайма, уллу элге Беккичге барыб, анда талай къазакълны кыыргъан, саулай эл бла къазауат этгенчады. Ол арты неге бурулуру белгисиз, джанга ажымсыз къоркъуулу ишди. Солтанчыкъ уллу эл ичинде алай этиб айланганы бош хапар болур.

Алай а, мен ал версиягъа, Зекерияны Окъуб джашындан эшитгениме бек ийнанам. Окъуб атасы къалай эм кимледен ёлгенин кѣрген, къалгъан хапарны да туурасын ызлагъан болур. Андан ол хапарны мен коммунистлени заманында билгенме. Мен ангылагъандан, ол коммунист властны ачылыгълын сынагъан адам, къазакъланы ёлтюрюлген джерлерин Гитче Къарачайдан тышына чыгъарыб айтханды. Къайгълы чыкъмасын, керексиз сѣз болмасын деб, джашырыб, къазакъланы Сылгагъарлары Къобан-Инджик джанларында кыыргъандыла

деб аны ючюн айтханды. Мен ангылагъан бла, узакъга иймей, аманлыкъчыланы Гитче Къарачайда, Нарсана тегерекде артларын этгендиле.

1920-джыллада Махамет-Мырза, аны бла эки къарнашдан туугъан Мухаммад бла Хызыр, башха джууукъ джашла да къошула, Зекерияны дертин ала, кече сайын джортоуулгъа кете эдиле. Кимге эм къаллай дерт къайтаргъанлары белгисизди - властан къоркъа, аны джашыргъандыла. Алай а бизге джетген хапаргъа кёре «ала кюндюз ушкокларын джашыра эдиле да, кече сайын ушкокларын чыгъарыб, атларын джерлеб къайры эсэ да бирден кете эдиле» дей эди ала бла тенгликде джашагъан бир къарт келинибиз, Хызырны къатыны.¹³ Ючкёкенден джортууул джерлери Беккич, Боргъустан, Джёгетей джерле болгъандыла.

Къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж) Ючкёкен эл 1*. Сылпагъарланы Ибрахим Халит улу (1950дж) Терезе эл. (103джыллы Сылпагъарланы Кёккёзден эшитиб)
2. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учкёкен
3. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
4. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
5. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
6. Сылпагъарланы Зекерияны къызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
7. З.Б. Кипкеева «Карачаево-балкарская диаспора в Турции», Ставрополь 2000г, 54бет
8. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж)-Учкёкен
9. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // РПП. 1979. 155 бет
10. Сылпагъарланы Илияс Махамет-Мырза улу 1930дж-Ючкёкен < Сылпагъарланы Махамет-Мырза Зекерия улудан эшитиб 1893-1943дж
11. Сылпагъарланы Зекерияны къызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
12. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж)
13. Сылпагъарланы Айшат (Деккушладан) 1905-1995дж Ючкёкен

КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ

2007-2008дж.

Къандауур

Къандауурну туугъан ал аты Осман болуб, артда Къандауургъа бурулгъанды. (бу тарихни ахырында джангы билгилеге бир къара).

Къандауурну юсюнден кѣб айтыула джюрюйдюле.

Къандаурлары кеслери айтханда, илипин суу юлешиуде дауур болуб, аман къаст* да этмегенлей, Осман биреуленни ълтюрюб къойгъанды. Андан сонгра Османни аты Къандауургъа бурулгъанды. Бу «къанлы даур» (кровавый скандал) версия болады.

Экинчи айтыуда Сылпагъар улу анга джууукъ джетген тишириуну алгъанды, ючюнчю айтыуда къул къызны алгъанды. Аны бла къошулмаз къан бири бирине къошулуб, алай туугъан джашчыкъны аты аны ючюн Къандауур болгъанды. Бу айтыула «дауурлу къан» (скандалная несовместимая кровь) версияла боладыла.

Бир айтыуда, Къандауурну анасы Сылпагъар тийреге хоншу Лепшокъ тийреден къыз болгъанды. Айтыула кѣбдюле, аладан кертисин табхан бек къыйынды. Айтыулары санай туургуа кереклиси да джокъду. Биз ишексиз кертисин эм къысхасын джаза барайыкъ.

Къандаур Темирджанни юзюгюнде джети атауулла (къарнашла) бла тенгликде, Сылпагъар мюлкден, джер-мал юлюш алгъанды. Джер, мал юлешигенде тенглик бла бирчалыкъ бошуна тутулмайды, къуру къарнашла арада болады.

Къарачай бла Малкъарда, башха эски тюрк юйюрледе, бироз джууукълугъу болгъан къызны къатынга алмагъандыла. Къарачайда бу джорукъну эм къаты тутханла Науруз тукъумла болгъандыла. Джууукъ къан къатышы болгъан къызны къой, 20 ъмюрню башында огъуна, Сылпагъар акъсакъалла Науруз тукъумладан келин алгъанны огъурамагъандыла. Къандаур сѣзню анализи кертисин ачыкъларыкъды. Хар адам атыбызны бурун керти эм терен магъанасы болгъанды. Бу макалени аллында «Бешбаш», атны эски магъанасын ачыкъладыкъ, ызындан «Науруз», «Сылпагъар» атланы эски магъанасын ачыкъларыкъбыз. Биз эшите туруб, юрениб тургъанлыкъга хар

атда ал магъанасы биз билгенден башха болуб турады. Бек эски «Къандауур» ат да алайды. Аны тышында Къарачайны чеклерин сакълагъанда Къандауурну хакъы къалгъанды.

Къандауур сёзню бурун магъанасы

Узакъ джоллагъа джюрюрге юренген аланхазар* юйюрле, кёкде джуддузланы бири биринден айырыб, энчи ат бере билгендиле. «Къандауур» деб, кёкню кыбла (гюней)* джанында болгъан, джуддуз бёлекге атагъандыла. Бурун аланхазар юйюрлени Къыйрымда*, Къара тенгизни шымал джагъасында хоншулары урумлула (эски греклиле) болгъандыла. Бизни Къандауур сёзюбюзге, урумлула юрениб, «Qandawur» ат алада «Кентавр» болуб бегигенди. Бизде джюрюген «къысха у» таууш (инглизде «w» таууш) не урумда, не орусда джокъду. Аны бла бизде «къысха у» алада «в» таууш болады. Джуддуз бёлекни аты урумлуладан ромалылагъа (римлилеге)* кёчгенди. «Кентавр» латин тилде «Centaurus» деб джазылгъаны бла «Центавр» деб белгилениб, аладан да аврупа* (европа) халкълагъа кёчгенди.

Эски урум таурухлагъа кёре, кентаврла Урумда Фессалия джеринде Пинд¹ таулада джашагъан бир джанла болгъандыла. «Кентавр» - аджир тёнгекде адам тюрсюнде, къолу-баши болгъан, тюбю-арты уа ат сыфатда, туягъы-къуйругъу болгъан бир джан-джаныуарды. Алай демек, «Кентавр» джарымы адам, джарымы ат болгъан бир джан-джаныур болады. Урумлула бурун салгъан аллай кентавр суратла бююнге джетгендиле. Аллай бир Кентавр кёкге учуб кетиб, джуддуз болгъанды, сора аны аты бла урумлула джуддуз бёлекге бирден Кентавр атагъандыла.*

Бизде «Къандауур» сёзню эски магъанасы, бусагъатда огъузлуладача, «дауурлу къан» магъананы тутханды.

Юлгюледе ангылатайым:

Ататюрк-джангы Тюркийени къурагъан джумхурбашкан.

Джулат-Малкъарда мингджыллыкъ аланбулгъар* сахар.

Къазакъ-бизге джуукъ тюрк миллет.

Тюркче Ататюрк дегенге, биз бюгюн Тюрката-«тюркню атасы»

дерик эдик. Бурун Джулат деген сахаргъа, бюгюн Аtdжол-

«атны джолу» дерик эдик. Къазакъ да - Акъ Къазды дерик эдик!

Къандауур ат да Джулат, Ататюрк, Къазакъ атланы бичиминде

къуралгъанды. Башхача айтханда эски ангылау бла **«бири бирине**

келишмеген, бири бири бла дауур этген кьан» демек болады, "кьанлы дауур" туюл, "дауурлу кьан" болады.

Дагъыда аз джюрютюлсе да «кьан» сёзню «бала» деген магъанасы да барды. Аны бла «кьандауурну» бюгюн «дауурлу бала» деб ангыларгъа да боллукъду. *Алай бла урумлулада «кентавр» таурухла, бизде «кьандауур» сёзню эски магъанасы эм Кьандауурну юсюнден бир-бир айтыула, юч билги бир бири бла байламлы бола, Кьандауур тарихин ачыкъларгъа болушадыла.*

Кьандауурну Акбилек-Адиюх кьаласы

Ёсюб джетгенде Кьандауур 18 ёмюрню ахырында Къарачайны джерин сакъларгъа, Науруздан кьалгъан чеклени белгилей, къарауул кьала бегитгенди. Кьандауур ишлеген кьала 6-13 ёмюрледе суйелген эски алан "**Акбилек**" кьаланы орнунда болгъанды. 19 ёмюрде къарачай аланла тау сыртларын сакълаялмай кьойуб, ёзенлеге къайтхандыла. Орус тарихде кьаланы аты адыг-черкеслиле берген Адиюх атда кьалгъанды. **Акбилек** атны адыг-черкесле адыг тилде "**Адиюх**" деб айтхандыла.

Кьандауур, Тау Артындан келтирген эбзе таш усталагъа кьой сюрюу бериб, Инджик сууну онг джанында къаяда, ишлетгенди кьаланы². Бусагъатда ол кьала адыгла кёб болгъан, Хабез районда суйеледи. Адыг-черкесле Адиюх кьаланы кеслери ишлегенге бошуна санайдыла. "Адиюх" кьала Акбилек кьаланы орнунда суйелиб, "акъбилек" сёзню магъанасын тутады. Кьандауур кеси да черкес бийледен къыз къачырыб, къатынга алгъанды. Артда черкеслиле (адыглыла) Сылпагъарлагъа джуукъ болгъанлары бла орналгъан болурламы ол джерлеге? *(Кьандауурну чам экинчи аты бла джангы китабда анга «Къанчыкъ» ат джазылгъанды³. "Къанчыкъ" атда тарих ачыкълау табылады.)* Кьандауурну джашы Керти орус патчахдан поручик чын^{*}, джерле, ачхала алгъанды эм хаджилик кылыб, хаджи да болгъанды.

Солтанчыкъ

Къарачаймалкъар халкъны Октябрь Инкилабдан* сонгра тарихинде Солтанны айтылыр ызы барды. Солтан Кьандауур атауулда туугъанды, гыртчы, къатангы санлы, бек джити, ётгюр джаш болгъанды. Аны бойу бек гитче болмаса да аты Солтанчыкълай кьалгъанды. Солтан «Акъ аскерни» сафында

болуб, эки джыл бла джарымны большевикле бла ачы келишиусюз къзауат этгенди. Ол себебли коммунист заманлада Солтанны юсюнден сёз айтыргъа болмагъанды. Миллетибизге джарагъан ишлери да болгъанды, алай а бюгюнге дери ол ишледен джукъ джазылмагъанды. Солтанны юсюнден хапар айтырны аллы бла окъуучугъа аны суратын кёргюзюб, къзакъ аскерлени чынлары бла къурамларыны юсюнден бир-эки сёз айтыргъа керекди. Нек дегенге, Солтан «Кавказ Атлы Тюменде*» (Кавказлы кавалерия дивизияда) орус-герман фронтда къзауат этгенди. Ызы бла Акъ гвардияны, къарачай атлы полкнун тизгининде большевикле бла сермешгенди. Кавказлы кавалерия дивизия бла къзакълы кавалерия дивизияланы къурамлары бирча болгъанды. Аны ючюн казакъ (кавказ) атлы дивизияны къурамын эм чынларын белгили этсек, талай затха тюшюнюрге болушурукду. Андан озуб къарачаймалкъар (аланхазар) миллетни бурун аскер къурамын ачыкъларыкъды.

Суратны юсюнден эм Чыракъ Сыртына дери тарих

Бу суратха тюшгенлени Солтандан къалгъанланы атларын, айтылгъан тарихчибиз

Лайпанланы Къазий табханды. Биринчи кере сурат «Огонёк» журналны бешинчи номеринде 1990 дж. басмаланганды.

Журнал билдиргенден «Кийик Тюменден» таулу абычарла бла Петроград аскер округну командири Л.Г. Корнилов Петроградны Ара межгитини бачхычларында 1917дж. март айда тюшгендиле. Властан тайгъан патчах джанлы болгъан Корнилов бла бирге къарачай абычарла Керенскийге* къаршчы тургъандыла⁴.

Сурат белгили болуб, башха китабла да чыкъганды.

Сюелгенлени атлары тукъумлары, не миллетлери сагъынылмагъанлай «представители кавказского туземного конного корпуса, прибывших с мусульманской делегацией в Петроград 31 августа 1917г. у здания Соборной мечети» деб джазылыбды⁵. («август ай» деб, былайда джангылыч джазылгъанды, кертиси Къазий джазгъанча март айды. Ол кийингенлеринден да белгиледи). Кавказлыла не заманда да Россия бла болгъандыла деген ойумда, «Бирлеш Россия»*

партияны сайтында да салынганды таулу абычарланы* суратлары.

Фото №1: Солдан онга биринчи тизгинде суратны

1.Сылпагъарланы (Къандаур улу) Солтанчыкъ

2.Ногай генерал Казбулат Улагъай* (буну Лайпанланы Къазий джангылыч джазгъанды)

3.Белгили орус аскербаш* Л.Г. Корнилов*

4. Полковник Къырымшаухалланы Мырзакъул*

5. Аты белгисизди.

Экинчи тизгинде: Мырзакъулну артында къара бухар бёркю болган Мырзакъулну адъютанты эсаул Темирлени Алий.

Къалгъанла белгисиздиле.

Тюбюнде къазакъ чынланы тизмесин береме^б. Чынла «Кийик Тюменде» да алай болганды.

Сурат №1 (Былайда 7-чи номер полкнун номерин кёргюзтеди)

Патчахны заманында джюрюген казакъ чынлагъа къарасакъ: «штаб абычарла»: эсаул, войсковой старшина, полковник боладыла. Совет аскерде да, Россияны аскеринде да эсаул-майоргъа, войсковой старшина-подполковникге, полковник-полковникге келишедиле. Бир бир тарихчиле кавалерияда эсаулну джайау аскерде полковникге, атлы полковникни да джайау аскерде генералгъа тенг этедиле. Лайпанланы Къазий полковник Мырзакъулну адъютанты эсаул Темирланы Алий экинчи тизгинде суйелгенди деб джазгъанын эсге тюшюрейик. Сора бизге ишексиз ачыкъ болады, Солтанчыкъ эм азы бла эсаул (майор), не андан мийигирек чыны болургъа керекди. Нек дегенге, суратда генералланы къатына, генераллагъа джуугъуракъ чыны болмаса, ала бла бир тизгинде артыкъ тебен чыны болгъанны суйелирге къойарыкъ туююлдоле.

Субординация бусагъатдан эсе бурун заманда къаты болгъанды. Петроград Ара округну аскербашы Корниловгъа «Кийик Тюменден», онгсуз джашла туююл - джигитликлери эм атлары айтылгъан джашла, чынлары мийик болгъан джашла келечиле болуб келгендиле. «Кийик Тюменни» атындан селешген тогъузоуландан, эм азы бла ючюулен къарачай абычарла боладыла, аланы да бири Солтанчыкъ.

Атлы тюменде төрт полк* болгъанды. «Полк» деген орус сёз, «бёлек/пёлек» деген аланхазардан сёзден орусда бираз тюрлениб бегигенди. Хар полкда алты эскадрон, хар эскадронда төрт такъым (тагъым=взвод). Хар такъымда* 32 атлы⁷. Такъым башчыны чыны кёрюнджю*. Эскадрон аскер кючю бла джайау аскерде батальонга тенг болгъанды. Атлы такъым (взвод) джайау аскерде ротагъа (200 аскерчиге) тенг болгъанды.

«Кийик Тюмен» 1917дж. мартда Кавказгъа къайтады. 1917дж. ноябрьда большевикле Петербурхда иктидарны (властны) тынч алыб, Россияны баиша джерлеринде властларын бегиталмай, уллу къаугъала баишланадыла. Халкъла, тукъумла, таб бир бир юйдегиле огъуна экиге бёлюнедиле. Бирлери «къызылла» большевикле джанлы боладыла, баишалары «акъла» болуб, алагъа къаричы чыгъадыла. Солтанчыкъ патчах аскеринде антын унутмай: «Эркишини бир анты-бир бети,- мен чууут комиссарлагъа къуллукъга ант этмегенме» деб, Акъ аскерде, патчах джанлыла бла къалады. Ол ёлгюнчюнге дери*

большевиклеге к̄аршчы турады. Акъла бла Къызылла арасында к̄азауат башланганда Солтан бла Мырзакъул бирге Шкуро* эм Къылыч-Герий* генералланы башчылыклары бла атлы к̄арачай полк к̄урайдыла. Атлы к̄арачай полк джангыртылган «Кийик Тюменни» к̄урамында к̄обан к̄закъланы аскерлери бла бирлешиб к̄ызылла бла к̄азауат этеди. Бирле айтхан бла 1918дж. атлы к̄арачай полк акъ к̄закъ аскерле бла бирге Царицыногъа* дери джетиб, алайда к̄ызыл аскерлеге хорлатыб, ызына ыхтырылганды дейдиле⁸.

(Мен кесибизни к̄артладан эшитген бла, Ставропольдан узаймай, к̄арачай полкгъа тели ауру тийиб, бирлери алайда ауушуб, к̄бюсю да к̄азауат этер к̄арыулары болмай ызларына Уллу К̄арачайгъа к̄айтхандыла. Бир гитче б̄люгю к̄азауат эте, к̄закъла бла Царицыногъа джетгендиле дейдиле.⁹)

1918-1920джыллада граждан к̄азауат Россияны башха джерлериндеча, К̄арачай бла Малк̄арны алай бек джарсытмаганды. Биз миллет экиге б̄люнюб, арада бир бири бла идеология тамалында к̄азауат болмаганды. Бизде ёлюмле эм сермешиуле бири бирин суймей эришиу бла дерт тамалында болгандыла. Бир бирлеринден эсе, тышындан келген «акъ» не «к̄ызыл» аскерлеге к̄ошулуб Инджик*, Нарсана*, Иссисуу*, К̄апы к̄ойундакъ*, Ариукъыз* джанларында к̄б к̄азауат этгендиле.

1919джылны артына битеу Шимал Кавказда большевиклени (к̄ызылланы) власти хорлаганды. Ол заманда К̄арачайда Солтанчыкъдан чыны бла уллу к̄уру К̄рымшаухалланы Мырзакъул болганды. Акъ аскерле (ВСЮР) хорлатханларын ангылаб, алгъа Шкуро, ызындан Мырзакъул бла Къылыч-Герий биргелей¹⁰ 1920дж джазда, Россиядан меньшевик Гюрджюге*, Сухумгъа* к̄ачхандыла. Солтанчыкъ алагъа к̄ошулуб, юйюнджуртун атыб кеталмаганды. Тура туруб Байрамукъланы Джатдайча, Алийланы Таукъанча, баиха джашлача, большевикле джанлы да болалмаганды. Джуртунда, Уллу К̄арачайда турганды.*

Чыракъ сыртында окълаты*

1920джыл июль айда Зеленчук*, Преградна*, Кардоник* къазакъ элледен болшевиклеге къаршчы сауутланган къозгъалыу башланады.¹¹ Буну юсю бла 1920дж ахырына дери Къарачайны джерлеринде къаугъала, сермешуле баргъандыла. *(Зекерияны хапарын окъу. Бешбаш Зекерья да бу къаугъаланы юсю бла джарсыгъанды)*

Къозгъалыу бла байламлы Карданикде Хвостиков* генералны башчылыгы бла «Орус Азатландырма Аскер»* къуралгъанды. Баталпаша уезд* ревкомну уполномочаннасы Черёмухин* Карданик элни тюб этиб къырыргъа деб приказ чыгъаргъанды.¹² Аллаи иште кеси аскерини къарыуу джеталмайын, Уллу Къарачайгъа аскер-адам болушлукъ излей келгенди. Келе туруб джол юсюнде Георгий-Осетиновка* тегей элге от салыб ётгенди. Черемухин 1920дж. августну айагъында Учкуланга джюз атлы эм алтмыш джайау аскери бла киргенди. Ол Къызыл Инкилаб (Революцион) Аскерге джазылыгызыз деб буйрукъ бергенди. Черемухин къартлагъа хыны-хуну сёлешиб, Къарачайда къонакъда тургъан эки тегейлини да дерт этиб ёлтюроб, таулулагъа кесин да бек джийиргешли кёргюзгенди^{13,14}. Алай болсада сыйлы къартла Тёре къураб, оноулашыб, джангы власт бизни да джарсытмасын, властны миллетибизге эришдирмейик деб, бир джюз атлы аскерчини къураб, Черёмухинни аскерине къошхандыла¹⁵. Ол къарачай аскерге башчылыкъ этерге ала оноулашыб Солтанчыкыны салгъандыла¹⁶. Кертиси да алай болгъанды, 1920дж, Мырзакъул Гюрджюге къачханы бла, Къарачайда аскер сынамы эм чыны бла Солтандан онглу башха адам къалмагъанды. Эки аскер бирге Теберди ёзенде таулу элледен айланадыла. Черемухин ол элледен да аскерине адамла къошуб, Зеленчукъ джанына узун джортоулгъа* барыр къайгыда болгъанды. Черемухин излеген болса, уллу къарачайчыла бла къазакъланы аралары узакъга барлык дерт къазауат боллугъу белгили болады. Аны ючюн уллу къарачайчыла Хвостиковну аскери бла, къазакъланы бла тюб этиу къазаутха барыргъа унамайдыла¹⁷. Черемухинни къызыл аскери бла къарачай аскерни арасында къаугъа болады. Арты уа уруш бла бошалады.

(Алай а мени кѣлюме келген бла, таулула Уллу Къарачайда эл ичинде къазауат этмейик, къартны, сабийни, тиширууну ачымайыкъ деб, Черемухинге «Хо!» деб, аны бла бирге элден тышына чыкъгандыла. Элледен тышында уа не кеси башыбызны алырбыз, не къызылланы джесир этербиз дегенден башха мадарлары болмай, къызыл аскерге алай къошулгъандыла.)

Эки джанында да адамла ёледиле, алай а къарачай аскер аз болса да хорлайды, Къызыл аскерни асламын къырады. Черемухин бла бирге бир кесек атлы, аланы джол устасы да къарачайлы болуб, къачыб къутуладыла. Къызыл аскерчиледен сау къалгъанла 20-25 адам джесирге тюшедиле. Черемухин 9-чу Къызыл Аскерни штабына къача барыб, «Къарачайда контр-революция къозгъалыу башланганды» деб, къызылланы таулулагъа удулайды. Андан сора да эки айны Къарачайда урушла, сермешиуле барадыла.

(Бу чийбаш Черемухин башлагъан къайгъыланы учу-ууу джетиб, Зекерья (Бешбаш) да алай ажымлы ёлгенди. Зекерья билгибизге къара).

101

Артда Черемухинни Къарачайда эм тегей элде аманлыкълары, провокациялыра белгили болуб, къызылла кеслери аны окълатыб ёлтюредиле.

Джесирге тюшген, саны отуздан кем, къызыл аскерчини акъ къазакълагъа берирге излейдиле. Акъ аскерчиледен киши келиб джесирлени алмайды. Юч кюнню не этерге билмей турадыла. Башларына бош эталмайдыла, сау къалгъан джесирле барыб Къызыл Аскерни Къарачайгъа удулайдыла деб къоркъадыла. Бирле айтадыла къул этейик, башхала айтадыла ёлтюрейик. Сора, сюре барыб Чырак сыртында къаядан атыб къырадыла. Огъай алай, къарачайлыланы эрши кѣргюзтюр ючюн иш этиб ётюрюк айтхандыла дегенле бар. Кертиси бла джесирлени Гутча пулемѣтдан атыб къыргъанды дегенле бар. Солтан бла не заманда да бирге айланган, окъбыргъаны ийеси, уста окъбыргъачы* Гутча болгъанды. Гутча бла Солтан эки къарнашдан туугъан къарнашла, бири бирин базындыргъан тенгле болгъандыла.

Солтанны аскери ол ишни кеси аллына этмегенди.

Хвостиковдан, Акъ аскерни башчыларындан буйрукъ алыб

этгенди. Буйрукъ сакълаб, аны бла юч кюнню мурукгу этиб тургъандыла. Теберди джанындан, Уллу Къарачайгъа сюрюб, сора андан да Чыракъ Сыртына сюре не этерге билмей айлангандыла.

Огъай, Чыракъ Сыртына башха джерден башха джесирлени сюрюб келгендиле деген версияда барды.

Бусагъатда Терезе* эл къуралгъан джерни ёргесинде, акъ къазакъ аскерле бла къызылла сермешу болуб, къазакъла къызылланы хорлагъандыла. Бир бёлек къызыл аскерчик джесирге тюшгенди. Акъ къазакъ аскерледе онбеш-джыйырма дегенча къарачайлы болгъанды. Къазакъла джесирлени саблы бычакъла бла башларын юздюрюрге оноулашхандыла. Ол оноуну къарачайлыла джаратмай кеслерини джесир юлюшлерин даулаб, айырыб алгъандыла. Акъ къарачайлылагъа юлюшге тогъуз-он джесир джетгенди. Къалгъанларын къазакъла алайда къыргъандыла. Былада юлюшлерин кеслерине къул этерге деб Къарачайгъа сюрюб кетгендиле. Сюре барыб, джангы оноугъа келгендиле. Къызыл джесирле сау къалыб, къачыб кетиб, къызыл аскер бёлекни къыргъаныбызны башха къызыллагъа айтсала, къызылла бизге дертли болур деб, Чыракъ Сырты къаядан аны ючюн атыб кетгендиле¹⁸.

102

Алай а, мени кёлюме келген бла Терезеде сермешу бла Теберди ёзенде сермешуле башхадыла. Джесир болгъанланы да сермешу джерлери башха болгъанча, ахыр кюнлери да бирер башха джерледе бошалгъанды. Терезе башында сермешу болмагъанды демек туююлдо. Алай а Теберди сермешуден 20-гъа джууукъ къызыл джесирни шилери Чыракъ Сыртында битген болур.*

Къызылла хорлаб, болшевик властда иги бегиб, кёб затла да унутулуб бошагъанды.

1929дж. Чыракъ сыртны къая тюбюнде кёб адам суйекле табадыла. ОГПУ* ишни къаза тинте кетиб, суйекле къызыл аскерчиленики болгъанын биледи. Чекистлеге насыбха, ол ишлеге шагъат болгъан, Абук къабакъда* джашагъан черкеслини табадыла. Ол черкесли 1920дж. гитче джашчыкъ болуб, Чыракъ Сыртында къызыл аскерчилени ёлтюрген заманда къарачайлыланы бирин таныб къалгъанды. Чекистле къысха заманда ол джашны хапарларын сормалаб, черкесли

къарачайлыны базарда кёре тургъанын ачыкълайдыла. Базарлада кёб излей туруб ол къарачайлыны табыб тутадыла. Алай бла ОГПУ къыппаны седиретгенча ишни дженгил седиретеди. Биринчи тутулгъан Темирболатланы Алий болады. Ол айтады, 1920дж, къарачай аскерни башчысы Сылпагъарланы Солтан болгъанын¹⁹ эм Солтанны буйругъунда, аны болушчулары Кобаланы джашлары, Байрамукъланы Джаттай бла къарнашлары болгъанын²⁰.

(Чыракъ Сыртында тарихле ОГПУ-КГБ архивлеринден алыныб, 1980-джыллада къарачайлыланы аманлаб, кир джагъыб кюрешген джыллада энчи китаб болуб чыкъганды²¹.)

Алай бла унутулуб тургъан иш джангыдан къазылыб ачылыб, Солтанчыкъны тутуб он джылгъа тюрге ашырадыла.

Контрреволюцион акъ абычарлагъа он джыл тутмакъ этиу ол заманда норма болгъанды. Солтанчыкъ бла бирге тюремде болуб, ызына сау къайтхан биреулен, Солтанны джууукъларына келиб, аны юсюнден хапар айтханды.

Тюремде (зонада) Солтан къалгъан тутмакълача болмай, мыртазакълагъа, тюремде тамадалагъа къарыуна кёре гырхыланыб, къарышыб тургъанды. Биргесине тургъан башха къарачай джашла: «Къой былай этме, кесинге эришдирме мыртазакъланы!» деб кюрешгендиле. Солтан да джууабха: «Была мени былайдан сау ычхындырлыкъ туююлле, мен аны билиб турама. Мен былагъа кесими ким болгъанымы танытмай, бююлюб, тынглаб турур бир да къарыум джокъду» дегенди. Кертиси да тутмакъ джазасы артына дери да джетмегенлей Солтанчыкъ тюремде ёлгенди (ёлтюргендиле).

Эсгертиу:

Заман заманы бла Къандауурну эм Солтанны юслеринден джангы билги таба, ызы бла бу тарихни тюрлендире, бу ишге бир кёб заманым да къыйыным да киргенди.

Былтыр ишни бошадым деб къууаныб тургъанда, Джёгетейден джаш къарнашыбыз Аубекир улу Салис быйыл 2009 джылда, джангы версияны билдиргенди. Ол джыйгъан генеалогиягъа кёре, Къандауур бла Осман башхадыла, Осман Къандауурну атасы болады. Джюрегим Салисни билгисине ийиледи, кертти тюзюн билген къуру Аллахды. Алай болсада къуру бир версияны джазыб къоймай, эки версияны да къояма: Осман бла Къандауур эки адамды- атасы бла уланы эм Осман бла Къандауур бир адамны эки атыды. Бара баргъанда эки версиядан

*бирин къоярбыз. Аны тышында бу тарих макаледе кёбюсю
Солтанчыкъны юсюнден джазылгъаны бла статьяны тарих ёзеге тас
болмайды.*

Къайнакъла:

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Пинд>
2. З.Б. Кипкеева., Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение 60годы XVIIIв - 60годы XIXв., Москва ш., 2006дж.,49 бет
3. белгиленген китабда биягъы 49 бетде
4. Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
5. «Народы Кавказа и Красная армия 1918-1945гг» Москва 2007г А.Ю. Безугольный
6. «Донские войсковые ведомости» №2 (89) 1995г
7. «Военная литература» - <http://militera.lib.ru>
Издание: Малинко В. и Голосов В. Справочная книжка для офицеров, Часть I, -М. 1902 г.
- 8.Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
- 9.Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж),
Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу, Ючкёкен эл.(1928 дж)
- 10.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 101 бет
- 11.«Народы Карачаево-Черкессии» Черкеск 1998дж. 281бет
- 12.У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927г.,179бет < К.Чомаев «Наказанный народ» Черкесск 1993г.,163-164бетле
- 13.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 101-102 бет.
- 14.«Народы Карачаево-Черкессии» Черкеск 1998дж. 281бет
- 15.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 102 бет
16. Байрамкъулланы Ахмат Гергокъа улу (Маршал Ахмат) 1910-1997дж. Ючкёкен эл
- 17.У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927г. стр.179 < К.Чомаев «Наказанный народ» Черкесск 1993г.,163бет
- 18.Каппушланы Хаджи-Исхакъ Хаджи-Умар улу 1928дж. Первоймай эл
19. Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин, 102 бетде
20. Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин, 98 бетде, 102бетде

21. Бу китабны аты «Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин» болгъанды, кесиде эки кере басмагъа урулгъанды. Коммунистлени власты ойулгъандан сора, бизлени кыралгъа "ышангысыз миллет" атха чыгъарыб кюрешгенле бир-бири ызындан кёмюлдюле- Къарачайны халкъы орнунда къалды.

КЪОШАКЪЛА

Ахмад Сылпагъар 2009дж.

Алгъа бу китабха Лайпанланы Сейит бла Ёзденланы Аbugалийни, Къойчуланы Аскербийни Сылпагъарланы юсюнден джазгъан, тарих-суратлау, документал хапарларын къошакъга салгъанем. Сейитни юч суратлау-тарих хапары «Бырмамытны джыры» китабында басмаланыб, 1987джыл Черкесск шахарда чыкгъанды. Сылпагъарланы Дебошну юсюнден джазылгъан, Аbugалийни бир тарих-суратлау хапары «Джашауну ойунлары» джыйымдыкъ китабда Черкесскде 1988джыл чыкгъанды. Быланы тышында, Лайпанланы Сейит Сылпагъарланы Зекерияны (Бешбашны) юсюнден джазыб, «Ленинни байрагъы» (бюгюнго «Къарачай») газетде, 1970-чы джыллада басмаланган уллу хапары барды. Алкъын аны табалмагъанма. Сейитни эм Аbugалийни тарих-суратлау хапарлары тарихибизни ачыкълай, мен ал чапракълада джазгъан билгилени кертиликлерине шагъатлыкъ этедиле. Сейит джазгъан «Гапалау» бла «Баракъ» хапарлары, бираз башхаракъ болсала да, мен Сылпагъарланы къартларындан эшитген хапарлагъа бек ушайдыла.

Сейит «Доммайчыны анасы» джазмасында Сылпагъарлада джигит тишириу Сылпагъарланы келинлери болгъанын билдиреди. Лайпанланы Къазий тарихчибиз буну юсюнден бираз башхаракъ айта эди. «Къарт атам 126 джыл джашагъанды. Мен сабий болуб андан эшитгенме: Сылпагъарланы бир кызылары эркишиден джигит болгъанды деб. Келинлери тнойюлдо, кызылары болгъанды дей эди. Бир кере атасынмы огъесе анасынмы эсе да бирин тышында оракъда ишлей тургъанлай, аманлыкъчыла джортуул этиб, джесирге сюрюб кетедиле. Сора Сылпагъар кызы кьюугъунну эшитиб, терк огъуна эркиши чепкен-бёрк кийиб, бычакъ-шкоч тагъыб, ызларындан сюрюб джетгенди. Артыкълыкъ этгенлени

бирсилерин ёлтюрюб, башхаларын джанлары кьайгылы этиб, сюрюб кьыстаб, анасын (атасын?) кьутхаргъанды» Сейит бла Къазий бир адамны юсюнденми айтадыла, огъесе хар бирини хапары башха адымны юсюнденмиди тюзетген кьыйынды. Алай а кесибизни кьартларыбыз Сейит джазгъанга джууукъ айтадыла: Орус иктидары Кавказгъа келгинчи, тау этекледе тюрк аскерлери бла бегиген кьалала болгъандыла. (Хаджи-Къала, Акъ-Къала д.а.к). Аллай бир кьаладан Сылпагъарлары бла Боташлары Къарачайгъа эки эгечни урлаб келтиргендиле. Аланы бири Сылпагъарлагъа келин, бирсиси Боташлагъа келин болгъандыла. Сылпагъар келини Кьартджуртда талай джыл джашаб, сабийли кьатын болуб, Сылпагъарлада бегигенди.¹ Кеси да ётгюр кючлю адам болгъаны бла, тюрк кьаланы несин билгени бла тюрк кьалагъа джортоуул этиб, андан рысхыны кёнчекликни алай келтиргенди. Китабха умутум бла Совет власты бегигинчи болгъан тарихлени салыб бошаб, китаб басмагъа хазыр болду деб тураем. Алай а ахыр кюнде ол планни бузуб, аты айтылыр Сылпагъарладан эки-юч адамны атын сагъыныргъа керекге санайма.

106

Ала быладыла:

Голаланы Джаныбек Нанакъ улу, лейтенант, авиазвенону (4 самолетну) командири, кьуру бир 1943 джылы ичинде 15 немча самолётну агъызгъанды². (Голалары Сылпагъарладан айырылгъан тукъум). Джаныбек кьазаутха Ысхауатдан тууугъан элинден кеси разылыгъы бла кетгенди. Кьазаутда 1943 джыл, 26 джылы толуб, ёлгенди. Аллай кёб джигитликлери ючюн Голаев Джанибекни Совет Союзну Джигити атха авиадивизияны командири теджегенди.

Джаныбек сюрюнге тюшген кьарачай миллетден болгъаны ючюн джигитлигине керти багъа берилмей кьалыб, 07.09.1995 джыл Россияны Джигити ат берилгенди.

Сылпагъарланы Исмаил Джашарбек улу да 1941-45 джыллада баргъан Ата Джурт кьазаутда Совет Союзну Джигити атха теджелиб, кьарачайлы болгъаны ючюн ол дараджадан кьурулай кьалгъанды. Совет Союзну Джигити ат совет заманлада эм уллу саугъа, эм сыйлы ат болгъанды. Аны бла бирге сермешиледе болгъан орус джашлагъа ол ат берилиб, Исмаил терслик миллет дискриминациягъа тюшгенди.

Китабны бу бѐлюмюню тѹбюнде Исмаилны юсюнден, А.Д. Койчуланы Аскербий архив тамалында орус тилде джазгъан, къысха документал хапар къошама³. Исмаилны хапарын атама кѳргюзгенимде; " Исмаилны таный эдим, Къобан районда, совхозда управляющий болуб ишлейед. Бек тири, джигит эркиши эди" деб характеристика берди.

1941-45 джыллада баргъан совет-герман къазауатда ѳлгенлеге Учкуланда таш эсгертме салыныбды. Эсгертмеге къуру Учкулан райондан кетиб ѳлгенлени тукъумлары, атлары, ата атлары джазылгъанды. Аланы ичинде 27 Сылпагъар ат барды. Учкулан районда (Къарт Джурт, Учкулан, Хурзук, Дууут эм Джазлыкъ эллед) къазауатны аллында 13,7 минг адам джашагъанды. 1939 джыл болгъан адам санауда 75,7 минг къарачай тукъумлу адам джазылгъанды⁵. Эсгертмеге тюшгенлени саны бла бютеу къарачайлыны санын эсеблеб тергесек, Россияны Европаны тюзлеринде кълалгъан Сылпагъарланы саны 120-130 адам болады.

Сылпагъарланы Йылмаз (тюркче YILMAZ NEVRUZ) .

Йылмазны тукъуму ата-бабасыны Науруз атындан, тюркче Невруз деб джазылгъанды. Ол Тюркийеде 1938 джыл туугъанды. Атасы-анасы Къарт Джурта туууб, 1905дж. Тюркге кѳчгендиле. Эскишехир шахарда аскер госпитальда баиш табиб (доктор) болуб ишлегенди, медицина илмуланы доктору болгъанды.*

1983 джылдан башлаб къарачай тюрк тилледе «Къарт Джурт» (Kart Curt) атлы журнал чыгъара тургъанды⁴. 1990 джыллада «Birleşik Kavkasya» (Бирлешиген Кавказ/Единый Кавказ) журналда къарачаймалкъарны юсюнден кѳб тарих-эдебият материалла басмалаб тургъанды. Къарачаймалкъар тарихни, эдебиятны, фольклорну сакълагъанда эм джайгъанда уллу къыйыны барды.

Ол джазмаларыны биринде кесини сабий заманын эсгере, таулу тишириула къыйи кюнледе олтурушуб бардырыучу ушакъларын джаза эди. Тишириула юй ичинде, джылыда джюн ишлерин да бардыра сѳзлери не заманда да Къарачайгъа, Къобан суугъа тансыкъ болгъан, кюсеген сезимлеге бурулгъанын черте эди. (Мен да интернетде Йылмазны бу тизгинлерин окъуй, Йылмазны къарт атысы Герий апенди бла кетмегенине сокъураныб джыламсырагъан Джашарны эсеме тюшюре эдим.

(«Тохтар бла аны джашлары» макалеге къара). Джашарны Тюркийге кетмегенине сокъуранган джыллари бла Йылмаз сабийликде Кавказгъа, Кобан суугъа сукъланган ауазланы эшитген джыллари бирбирине джууукъ заман болады. Ата Джуртларындан узакъга атылган таулу къарачайлыланы хар бири бирер тюрлю талпымакъларына сейирсине эдим. Ким тюз эди, кимге тынч эди? Тюркийге кетиб, туугъан джерин- ичген сууун кюсеген? Огъесе, кетмей къалыб, ачы артыкълыкъ бла юйюнден къысталыб, юйюне къайтырын да билмей, Тюркийге кетмегенине сокъуранганмы?)

къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Мухаммад улу Мурадин 1936 джыл Джингирик эли
2. "Народы Карачаево-Черкессии: история и культура" Нахушева В.Ш. башчылыгъында 1998дж Черкесск ш. 291 бети
3. А.Д. Койчуев "Сыны и дочери Карачая-фронту" Черкесск 1995дж 86-88 бетле
4. Кипкеева З. Б. «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» Ставрополь 2000г стр.119
5. «Советская историческая энциклопедия», Т. 2, - М., 1962, с. 82.

" АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ "

2-чи к и т а б

Ахмад Сылпагъар

2-чи китабны башлары:

АЛАНХАЗАР СЫРЫ: сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр //

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала//

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай

"Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област-(КъО)"-Унутулгъан эм таша тарих//

Ахыр сёз

109

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр

Тийре

Тукъумбашы Сылпагъар къалай джашагъаны бизге белгисизди. Биз керти билген, Науруз улу Сылпагъар кеси атлы тукъум башлагъанды. Ол Кавказны бек эски джерлешинде*,

Къартджуртну огъары джанында Сылпагъар тийре орнатханды. Тийре Уллу Кам суу бла Махар суу бир бирине къошулуб Къобан суу башланган джерде, юч ёзенни арасында, кюнбетде салыныбды.

Тийрени ичи бла Къартджуртдан Учкуланга ётген арба джол барды. Тийрени огъары къыйырында джол бек тар болуб, къая ранны юсю бла ётеди.

Тау джолланы къыйын джерлерине айтылгъаныча бу джолну да алайчыгъына Аман Ныхытны Илипини* дегендиле. Джол бурун заманлада этилгенди. Анга эм азы бла 500-600 джыл болгъан болур. Джолну кенгертир-тюзетир ючюн бир джаны бла бек уста салынган таш хуналары барды. Хунаны къаршы тау джанында таш илипин* этилгенди, арыкъ ызы сакъланады.

Ол арыкъ суу бла Сылпагъарлары эм хоншу тийреле сабан сугъаргъандыла. Къартджурт тийреде Сылпагъарланы сабан ишле бла кёб кюрешгенлери ючюн, бирикдирген атлары Сабанчылары болгъанды. Учкулан тийреде Сылпагъарланы атлары Биченчилери болгъанды.

*Къарт Джурт Сылпагъарланы тёбен хониулары
Лепшокълары эм Батчалары тийре, джан хониулары
Джаммалары тийре болгъандыла. Сылпагъар тийреге
къаршыда, Къобан сууну башха онг джанында Голалары бла
Багъатырлары тийре болгъанды. Огъары узагъыракъ хоншу
тийреле, Учкулан элде Байчора бла Эрикген тийреле
болгъандыла.*

110

Сылпагъар сырға таяна Сылпагъарны туугъан джылын 1620-1640 джыллагъа джууукъ чыгъарабыз. Башхала айтхандан, Сылпагъарны джашау джыллары алгъа болургъа керекди дейдиле. Алай а кесим тергеу бла ал версияны тюзге санайма. 1943джыл сюргюнден сора тийреде джашау ызына къайталмагъанды. Бюгюнлюкде алайда джангыз Сылпагъар юйдеги джашайды.

Ёнге, чачылгъан юйле, юй эм бау орунла, къабырла, сын ташла, джамалары бла таш илкичле,* арыкъ ызла, джол хунала бюгюн да сакъланадыла. Сылпагъарлары 1991дж Къарачайда биринчи болуб, тийрелеринде тукъум джыйылыула башлаб, туугъан джуртларын унутмай сакълайдыла.

Сылпагарлары Н.Г. Петрусевични*

1868-72дж. тизмесинде¹

(Список лиц свободных сословий бий, чанка и узден в
Карачаевском обществе Баталпаинского уезда)¹

юйдеги саны №	юйдеги башны-атаны аты	улан саны	юйдеги саны №	юйдеги башны-атаны аты	улан саны
1.	Поручик Керти	5	21	Джанибек	8
2	Рамазан	4	22	Гамма	-
3	Исхак	5	23	Идрис	3
4	Багичи	7	24	Исхакъ	2
5	Идрис	4	25	Кара	2
6	Али-Солтан	5	26	Эльдауур	5
7	Хаджи-Мурза	-	27	Ахья	3
8	Юсуп	1	28	Таумурза	4
9	Чухма	2	29	Умар	1
10	Томай	1	30	Байра	-
11	Ормя	10	31	Къаншау	1
12	Эльмырза	8	32	Умар	3
13	Мысыр	2	33	Науруз	1
14	Солтан	1	34	Уразай	5
15	Бий-Булат	5	35	Якъуп	3
16	Тохтар	2	36	Мустафа	2
17	Ислам	3	37	Иса	3
18	Юнус ^{2*}	2*	38	Таусултан	4
19	Джантемир	2	<u>39</u>	Таулу	5
20	Сулейман	6			
			бютеу -	уланла	<u>130</u>
			<u>-39</u>	бютеулей	

111

Зукку пристоп (Петрусевич Н.Г.)^{*} 1868-1872джыллада джазгъан, Къарачайны тукъум тизмесинде Сылпагъарланы 39 юйдегилери барды. 39 юйдегиде 130 эркиши улан болгъанды. 130 джаш бла аланы 39 атасы биргелей 169 эркиши боладыла. Тишириулары да аллай бирге санасакъ Сылпагъар юйдегиледе 318 адам болады. Лайпанлары Къазий Петрусевични тукъум санауна таяна къарачайлылары санын 1865 джылда 13 минг этеди³. Аладан Сылпагъарланы 318 адамы 2,45% боладыла.

Бу кюнлеге кечюрсенг, 2002 джылда ётген адам санаугъа тюшген 202 минг къарачайлыдан* 2,45% Сылпагъар атлыла 4950 адамгъа джууукъ болады. 2009 джыл джыйылыуларыны аллы бла Сылпагъарлары Къарачай бла Ставрополь крайда кеслерин санаб, төрт минге джууукъ адам тергедиле. **Бек тююн айтханда, бюгюн Сылпагъарлары минг юйдегиден артыкъ болургъа керекди.**

Буну тышында аналары эм къарт аналары Сылпагъар болгъанланы саны да талай минг боллукъду. Гитче Къарачай районда, Нарсана эм Черкесск шахарлада телефон китаблагъа къарасам, Сылпагъардан уллу тукъум чыкъса бир тукъум чыгъады. Сырма ёзденле Сылпагъарлары Къарачайда, Малкъарда эм уллу тукъумланы бириди. Къарачайда да, Малкъарда да Сылпагъарладан кёб Ёзденлары бла Батчалары боладыла. Тюркийе бла Америкада уа къарачайлыла айтыудан, ичлеринде э муллу тукъум- Сылпагъарлары болады.

Н.Г. Петрусевични тизмеси толу тюйюлдю

Петрусевични тукъум эм адам санауу бек учхара, ала-чола этилгенди. Сылпагъар сырла-генеалогияла джыйылгъанда быллай оюм ачыкъланганды. Сылпагъарланы Салис Аубекирни джашы 2009дж, 20 къартдан соруулаб, джыйгъан Сылпагъар генеалогиялада Петрусевични тизмесинде болмагъан, 1868-1972джыллада джашагъан, кёб Сылпагъар адам атла тюбейдиле. Джети атауулну ичинде эм азы бла 20 юйдеги (эркиши ат) санаугъа тюшмей къалгъанды. Атаулланы тышында Сылпагъарланы санагъанда бу сан 25 джетеди⁴. **(Бу ишни толу тамамлауу алдады).** Аны тышында, Сылпагъарладан 1830-1840 джыллада айырылгъан Гулоулары тукъум Петрусевични тизмесинде джокъду. 25 эркишини барысын да юйленгенге санасанг, ала тизмеде 39 юйдегиден - 64% боладыла. 25 эркишини юйленмеген джашлагъа санасанг, ала тизмеге тюшген 130 уландан 20% болады.

Быллай болум къуру Сылпагъар юйдегиледе болгъан зат тюйюлдю.

Каппушлары санагъан генеалогиялада юйдегилери бла уланлары да Петрусевични санауудан артык чыгъады. Каппушлары Петрусевични тизмесинде 29 юйдеги барды, ол юйдегиледе 78

улан болады. Кеслери санагъан, билген генеалогияларында 1868-1872джыллада 35 юйдеги бла ол юйдегиледе 116 улан болгъанды⁵. Ол демек, Петрусевич тизмеде Каппушланы юйдегилери 20% аз, уланлары 48% аз саналгъанды. Бу Сылпагъарлада болумгъа ушашды, джууукъду.

(Алай а, Батдылары тукъумда Петрусевич 13 юйдеги санагъанды. Бу санаугъа Каппушлары тюз саналгъанды деб бегитедиле. Батдылары Каппушладан айырылгъаны ючюн, Каппушлары сырларын санауларын бирге этгендиле⁵).

Сылпагъарлада да, Каппушлада да Петрусевич санаудан артыкъ адам, артыкъ юйдеги чыгъыу джангылыч зат тюйюлдю.

Петрусевич тизмесине тюшюрмеген кишилени (юйдегилени) тууудукълары саудула. Ала 1868-1872джыллада джашагъан ата-бабаларын билиб, бабалары бюгюн тюз джарашдырылгъан генеалогиялагъа тюшюб, Петрусевични терс санагъаны ачыкъланады. Къарачайда башха уллу тукъумладан ючю-тёртю, Сылпагъарлача/Каппушлача генеалогияларын джарашдырыб адамларын санасала, Петрусевични тизмесинде

джангылычларын толусу бла ачыкъланлыкъды. Къарачайда 1868-1872 джыллада адам санын керти тюзетирге боллукъду. *1868-1872 джыллада къарачайлыла 13 минг адам тюйюл, эм азы бла андан 33% артыкъ болгъанын далилле бла бегитеме. Ол себебли 1868-1872джыллада Уллу Къарачайда эм азы бла 17-18 минг адам болгъанды. 1882джылда уа Уллу Къарачайда (Ысхауат эл бу санаугъа тюшмей) 18799 адамдан артыкъ джашагъанды⁶. Совет Бирлешни (Союзню) заманында чыкъган китаблада 1867джыл къарачайлыланы саны 14728 адам болгъанын бегитедиле⁷.*

*Мени сартын, къышлыкълада * , адыг-абаза элдеде, узакъ къошлада, адамланы да тергеуге салгъанда Уллу Къарачайда 1868-1872джыллада джашагъан къарачайлыла саны 20 минг адамдан артыкъ болургъа керекди.*

Сылпагъар атауулла (Темирджандан)

Сылпагъарлары Темирджандан башлаб атаууллагъа юлешингендиле. Темирджан менге сегизинчи тобукъда ата болады. Джазыулары, джыл чыгъарыулары ангылар ючюн кесим билген эм тюзетелген сырны джазаргъа керекди:

Ахмад(кесим-1961) <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1895), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреюк, <Зыгытчы. Хасанга дери сырны къартларыбыздан юрениб, Темирджан-Зыгытчы сырны да Къарт Джуртда таш илкичде керкмеден билиб джазама.

*(Эсгертиу: Зыгытчыдан арысы былайды: **Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан. Бу сыр Каптушлада эски тарих джазмалада сакъланганды. Таш илкичдеде тамгъаланы эм Науруз къаумну юсюнден «Аланхазар сырлары» статьяда окъу... Черкесск шахардан тарихле джыйычуу Сылпагъарланы Казбек билдиргенден, Солтанбек бла Сылпагъарны арасында Шамлукъ деген атабыз болгъанды. Казбек айтхандан бу тарих Биченчилени къартларындан келеди. Алай а, Казбек айтыу джангылыч кёрюнеди.***

1897-1898 джыллада эки ташда да бирден джангылыб терс сыр джазгъандыла дегенге ийнанган кыйын ишти. Шамлукъ болган эсе Темирджанны, Солтанбекни къарнашы болургъа болур, Биченчини (Бек-Солтанны) атасы, къарт атасы болургъа болур. Сылпагъар сырда Шамлукъга баиха орун табылмаиды.)

114

Кесими джылымы къошуб тергейме да, Темирджан 18 ёмюрню ал чагъында джашаргъа керекди, 300-320 джылны алгъа туугъан болады. Темирджанны беш джашы болгъанды. Тамадасындан кичисине дери быладыла: **Хасан, Аслан, Бек-Солтан, Салман, Осман.**

Хасан джашлай ауушуб, ол ёлгенден сора туугъан уланына аны атын атагъандыла. Хасанны уланы Хасанны Аслан асыраб, кесини джашлары бла бирге ёсдюргенди. Бурун Науруздан туугъанла тукъумлагъа юлешингенча, заманла ётюб, Сылпагъардан туугъанла да атауулагъа юлешингендиле. Хасандан Хасанлары атауул башланады. Асланны ийнакъ аты Добар, андан Добарлары атауул башланады. Бек-Солтанны чам аты Биченчи, андан Биченчилери атауул башланады. Айтыугъа кёре Осман бла Салман эгизледиле. Салмандан туугъан биринчи джашы Джаныбек-аны ийнакъ аты Габий андан Габийлери атауул башланады. Салмандан туугъан экинчи джашы Мырзабек, чам аты-Къысха андан Къысхалары атауул башланады. Османдан туугъанланы бири Къалтур- атауул аты

Хыкки, башха джашы Къандауур- Къандаурлары атаууул къурагъандыла.

Алай бла Темирджанны беш джашындан джети уллу атауул туугъанды: **Хасанлары, Добарлары, Биченчилери, Габийлери, Къысхалары, Хыккилери, Къандауурлары.** Айтыугъа кёре, ичлеринде джыллары бла Хасан тамада, Къандауур кичи (башха айтыуда Хыкки кичи) болгъанды.

Темирджанны эгечинден Сылпагъар кыздан туугъан, Къарачайда Малкъарда джыры джырланыучу, айтылгъан джигит Татаркъан болгъанды.

Сылпагъарладан чыкъган тукъумла:

**Голалары (Голаевы), Гулоулары (Глоовы),
Баппучулары (Папшуовы), Эсеккулары (Эсеккуевы)
Голалары:**

Гола тишириуну атыды. Гола Сылпагъар улудан эки джаш табыб, бирге джашай турадыла. Бираздан Сылпагъар улу атасы-анасы, къарнашы-эгечи бла бирге, Гола бла джашчыкъланы джашагъан джерде къойуб, алагъа джер-мал юлюш да чыгъарыб, айырылыб, Сылпагъар тийреге къайтадыла. Къобан сууну онг джанында Голалары тийре эм тукъум башланады.

115

Сылпагъарлары да къан джууукълукъга шагъат эте, "Голалары бизни бирибиздиле" дей, бюгюн да арада кыыз алгъан-берген джокъду. Петрусевични тизмесинде Голалары 4 юйдегиде 8 уланлы болуб, кългъан наурузла бла тенг Науруз къаумгъа джазылгъандыла.

Гулоулары :

Джигит Доммайчы юйдегиси-къатыны, джетген джашлары бола тургъанлай, Тау Артындан джаш тишириучукъну урлаб келтириб, къатынга алгъанды. Доммайчыгъа андан джашчыкъ туугъанды. Алая ал юйдегиси Доммайчыны аллай ишин унамагъанды. Кёб турмай Доммайчы джашчыгъын да аны анасын да къойгъанды. Ол джашчыкъдан Гулоулары тукъум башланганды.

(Гулоулары Доммайчыдан тюйюл, Доммайчыны джашындан башланганды дегенле да бардыла).

Эсеккулары:

Голаланы бирлеринден туугъан джашчыкъдан Эссекулары тукъум башланганды. Эсекулары бла Голаланы къартлары джууукълукъ тутуб тургъандыла.

Папшуовы – Баппучулары:

Была адыглагъа чыкъган юзюк боладыла. Уланы болмагъан Хадагъужукъ улу Джанболат Къарачайда баргъан чарлада-эришиуледе тири джашчыкъны кёрюб, суююб, кесине джашлыкъга ёсдюрюге алады. Бу билги адыгладан келген хапарды. 2009джыл Къартджуртда Сылпагъар тукъум джыйылыугъа Папшуовладан талай адам къошулду. Ала кеслерин Сылпагъарладан айырылгъанга санаб келген эдиле. Айтыуларындан, черкес бий ёсдюрген джашчыкъдан джети джаш тууугъанды. Ала юйюрсюнюб, кёбейиб, адыглада Папшуов тукъум болгъандыла. Кеслери санаб КЧР-да 420 адамлары барды.

Къарт аталарыны аталары къарачайча сёлешиучю эди, Сылпагъарлары бла джууукълукъну тутуучу эди.

Папшуолары Сылпагъарладан айырылгъанларын тарих китаблада джазадыла⁸. Адыгланы башха айтыуларында, Сылпагъарладан биреулен 10-12 джыллыкъ джашчыгъы бла черкес (адыг) элни къаты бла ётюб бара, бир адыг аманлыкъчы къалай эседа ол Сылпагъарны ёлтюреди. Ала сермешген заманда джашчыкъ атасына болуша аманлыкъчыны ёлтюрюб, джангызлай къалады. Ол хапарны эшитиб Хадагъужукъ улу Джанболатбий джашчыкъны кесине алыб, аталыкъ этиб ёсдюреди, юйлендиреди.

Къарачайда этилген джырда быллай сёзлери барды:

«Джанболатны нёгерлери алтыды, Баш нёгери

Баппучу улу Салпыды⁹...». *Адыг тилледе джорукъга кёре, тышындан кирген сёздеде «Ч» таууш - «Ш» тауушха бурулады. Юлгю: бизде Къарачай, Кючюк алада Къэрэшэй, Кушыку. Аны ючюн бизде Баппучу болгъан алада Бабицу-Папицу болуб, орусча Папшуов джазылады. Папшуовланы атлары Баппучу атдан тюрленгени туурады. Адыглада Папшуов тукъумну башлагъан Сылпагъарланы Баппучу улу Салпыны джашы болгъанга ушайды.*

Атауулла тышында юзюкле эм юйдегилени саны

2009джыл Къартджуртда Сылпагъар тукъум джыйылыуда Сылпагъараланы Аубекирни джашы Салис джыйгъан Сылпагъар генеалогияла (сырла, атауулла) кѳргюзтюлдю. Бу башны ол джыйгъан билгиле бла джарашдыргъан сырлагъа таяна джазама. Ол генеалогиялада/сырлада Темирджан юзюгю (атауулла) болмагъан башха Сылпагъар бутакъла-юзюкле бардыла.

Биринчиси - Джанболатлары.

Джанболатлары **Джанболатдан** башлаб санагъанда бюгюнде джети-сегиз тобукъга-тѳлюге джетедиле. Алай демек Джанболат 200-230 джылланы алгъа джашагъанды. Аны тѳрт джашы болгъанды: Сапар, Къаншау, Абрек, Байра. Быладан **Къаншау** джангыз джашы бла Петрусевични 1868-1872дж. тизмесине тюшнуб турады. Кеслери Джанболатлары айтыудан Сапар бир заманда Уллу Къарачай Тѳреде болгъанды. Темирджанны юзюгюнде Къаншау аты болуб ол заманда джашагъан киши джокъду. Алай бла, Петрусевични тизмеси бегитиб, Джанболатлары эски Сылпагъар юзюк болгъаны туурады. Айтылгъанга кѳре, Джанболат Теберди ѳзенде джашагъанды. Мен ангылагъандан Джанболатлары Лермонтов айтхан "аул Джемат" джерледе болгъандыла.

Экинчиси- Ильяслары

80 джыл болгъан Сылпагъарланы Наныны джашы Унух Салисге 1820джыл туугъан Ильяс ата-бабасындан хапар бергенди. Ильясны сыры (ата-бабасы)- Хапча, <Исмаил, <Джукъа, <Ийнам. **Ильяс** бек джашлай огъуна атасыз, уллу къарнашсыз болгъанды. Аны ючюн бир Сылпагъар улу Ильясны джерине ие болургъа излеб, Ильясха осуй* (опекун) болама дегенди. Ильяс унамагъанды. Дауларын халкъ Тѳреге салгъандыла. Тѳре Ильяс джанлы бегим этгенди. Тѳреден ызларына къайтыб келе, Ильяс бла башха Сылпагъар иги даулашхандыла. Ильяс аны тюртюб джардан джыкыгъанды. Ол табсыз джыгылыб ѳлгенди. Аны ючюн Ильяс бла анасы кече огъуна Уллу Къарачайдан Хумара элге къачыб кетгендиле. Ильяс Хумарада бугъуб ѳсгенди, алайда уллайгъанды, юйленгенди. Заманла ѳтнуб, джыгылыб ауушханны

кърнашларына къан тѣлеуге ол даулу джерин бергенди. (*Бу хапаргъа ушаи хапар бир Къандауур Сылпагъарны юсюнден да барды.*)

Джанболатлары бла Ильясларындан башха юч гитче Сылпагъар юзюк барды (*тубюнде къара*). Аланы тарихлери толу ачыкъланмагъанды, тинтилмегенди.

(Эсгертиуле:

1. Джигит Джандарны кърнашыны аты Илякку болгъанды. Илякку Хумарада там бийни ѓлтюргенди. Джырны бир вариантында Джандарны Доммайчи бла Татаркъан бла тенглешидирген тизгинлери барды. Ол керти болса Джандарны джашау джыллари мени ал версиямдан бизге джууугъуракъ болады. Ильяс бла Илякку бир заманда джашагъан болады. Илякку бла Ильяс бир адам болурму? Аны тышында Къарачайда (эски тюрк дуньясында) бир адамны эки-юч аты болгъан адет болуб тургъанды.

2. Темирджан атауулагъа кирмегенлеге, не Темирджанны кърнашындан, не аны атасы Солтанбекни кърнашындан баргъан юзюкле болургъа керекдиле. Баббучулары да (Папиуовы)

Джанболат юзюкден айырылгъанга ушайды.)

118

Атауулада (Темирджан юзюк) юйдегилени санлары былайракъ болады: Добарлары-155-165, Биченчилери-125, Габийлери 90-95, Къандаурлары-90, Къысхалары-90, Хыккилери 70-75, Хасанлары 62-63.

Башха Сылпагъар юзюкледе юйдегилени саны былайракъ болады: Джанболатлары 40-42, Ильяслары 17-19, Къойчулары 18-19, Байкъулары 8-10, Абреклеры 9-10. (*арт ючюсю баи аталарыны атлары бла джазылгъанды*)

Салис джыйгъан сырлада бютеулей да **800 юйдеги** чакълы болады. Алай а бир-бир юзюклени сырлары толу джазылмай, биз кюнлеге джетдирилмей турады. *Тюркийеде, Казахстанда, Къыргъыстанда адамларыбыз бутакълагъа-атауулагъа, санаулагъа тюшмей кългъандыла. Ол иш тамамланса цифрала да бираз тюрлене минг юйдегиден кѣб артыкъ боллукъду. Сылпагъар бутакълары бир-бири бла байламлы болгъаны эм терен генеалогияла кѣрюннюкдю.*

Билгиледен оюм этиу:

Сылпагъарланы кёбюсю Къартджуртда, Учкуланда къарачайлыланы кёбюсю юч ёзенде джашагъанча джашагъанды. Дагъыда аны тышында 1800-1840 джыллада Теберди ёзенде кышлыкълада, Хумара элде джашагъанлары да хакъды. Бир-бирлерине керти къан джууукълукъда болгъанлары да хакъды. Топлаб^{*} тинтгенде Сылпагъарны къуру бир джашы Солтанбек болмай, башха джашы болгъаны да ачыкъланады. Солтанбекни да къуру бир джашы Темирджан болмай, башха джашы болгъаны да аны ачыкъланады.

(Адиюх къала къатында да кышлыкълары болургъа болур. Теберди ёзенде эмина ауруу джайылгъынчы Джамагъат атлы уллу эл болгъанын эсгерсек, анда Сылпагъарланы (Джанболатланы) кышлыкълары болмай тийрелери болургъа керекди. Джанболатлары, Ильяслары, Батпучулары (Папиуов), Джандар, «Джёрме» джырны тамалын салгъан Хако бу Уллу Къарачайдан тышында тургъан Сылпагъар бутакъладан болгъаннга ушайдыла. 1790 джыллада, эм 1810 джыллада эмина аурудан кёб адам кырылгъанды. Джашчыкъла сабийликден огуна тукъумундан эм Уллу Къарачайдан кенг калыб кетгенле да кёб болгъандыла.)

119

Къарнашланы типлери/сыфатлары

1.Ант къарнаш =2.Тайакъ къарнаш – Бир тукъумда, бир юйдегиде болгъан къарнашлагъа тышындан эркиши уллу игилик болушлукъ этсе, анга бюсюреу эте ала аны кеслерине къарнаш этгендиле. Ала бир бирлерине «Къарнаш болдукъ» деб ант этгендиле. Эки къарнаш таякъ тутуб, алагъа джангы къарнаш болгъанны таякъны тюбю бла ётдюрюб къарнашха санагъандыла. Айтыудан Мамчулары Науруз къаумгъа алай къошулгъандыла.

3.Эмчек къарнаш=4.Эмилдеш= 5.Сют къарнаш- сабийликде эркиши бала бир тишириуну эмчегин эмсе, сютюн ичсе, ол тишириуну джашларына, кызларына туугъан къарнашча «Эмчек къарнаш, Эмилдеш, Сют къарнаш» болгъанды. Быллай къарнашны туугъан къарнашдан кем кёрмегендиле.

6. Туугъан къарнаш= 7.Туугъан - бир ата бла бир анадан туугъан къарнашла. Андан джайылгъанды Туугъан эркиши ат, "туугъан къарнаш" сёзню орнун тутхан атды.

8. Къарнаш-

1. джуукълукъ тутхан, джууукълукъга разы болгъан эр киши
2. къарт аталары бир болгъан, бир уллу юйюрге тургъан эркек туудукъла

Тюз сёлешигенде, сёзню ал эски формасы «къарындаш» деб айтылгъан болады. Бир «къарын»-дан чыкъланла «къарындашла» боладыла. Малкъарда сакъланган «къарындашны» Къарачайда бузукълу формасы «къарнаш» болуб къысхартылгъанды.

Алай а 17-18-19 емюрледе Къарачайда уллу юйдегиле болгъандыла. Къарт ата юй тамада-баш ата болуб, эки-юч-терт юйленген джашы джашлары бла биргесине бир арбазда, бир турмушда джашагъандыла. Алай юйдегиде 30-40 адам, 60 адамгъа дери болгъанды. Аны бла "къарнаш" сёзню ал магъанасы кенгериб карт атадан туугъан туудукълагъа къарнашла дегендиле. Башха миллетледе къарт аталары бир болгъан къарнашлагъа экиде къарнаш (двоюродные) дейдиле.

120

9. Ёге къарнаш- аналары бир болуб, аталары башха болсала, неда аталары бир болуб, аналары башха болса ёге къарнаш дегендиле.

10. Экиде къарнаш- къарт аталарыны атасы бир болгъан эркишиле

11. Ючде къарнаш -къарт аталарыны къарт аталары бир болгъан эр кишиле

(Аз айтылса да къарнаш джууукълукъну ангылашдырма сёзле «тёртде къарнаш, бешде къарнаш, алтыда къарнаш». Бизде джууукълукъну былай белгилеген сёзле бизден орусча бираз терс кёчюб «двоюродные, троюродные, четвероюродные» деб айтылады)

12. Ана къарнаш= ана джанындан къан джууукълугъу болгъан эр киши

13. Эгечледен туугъан къарнашла - туугъан эгечледен туугъан эр кишиле, эгечден туугъан/ эгечден туугъан къарнаш - племянник

14. Ата кърнаш = ата джанындан къан джуукълугъу болгъан эр киши, **кърнашдан туугъан/ кърнашдан туугъан кърнаш-**племянник

15. Атаул кърнаш- атауулагъа бѐлюнген тукъумну ичинде, атаул башы бир болгъан кърнашла

16. Тийре кърнаш- бир джерде, бир тийреде джашагъан тукъум кърнашла

17. Тукъум кърнаш- бир тукъумда болгъан эр кишиле, тукъум башчысы бир болгъанын билген кърнашла, тукъум джууукълугъуна разы болгъан эр киши

18. Науруз кърнаш- Науруз юйюрден (къауумдан), Наурузну ал атагъа санагъан, тукъуму башха болгъан эр киши. (Науруз тукъумланы тизмесине, Науруз къаумгъа «Аланхазар сырлары» макалеге къара). Къарачайда Науруз къауумдан башха къауумла болгъандыла. Ала быладыла: Будууан (Будиян), Адурхай (Аттуркай), Тырам (Турам), Хустос, Шадыбек, Шипи. Аны бла Адурхай (Будиян, Тырам..) кърнаш деген адет болгъанды.

19. XXX кърнаш (ушагъыусуз..., джортууллада, къазауатлада болуучу зат...)

121

Былайда кърнашлыкъны кѐб айырмалары эм типлери болгъаны Къарачайда джамагъат джашауда тукъум ара орун алгъанына шагъатлыкъ этеди. Кърнашлыкъны кѐб типлери гуналанладан, аланхазарладан кългъан сыр болуб, тукъум-къауум-юйюр къурамлагъа тамал эм далил боладыла.

Сылпагъармы огъесе Зульфукармы? Сылпакъ эр!

«Сылпагъар» ат бек эски алан сѐзбашдан* къуралгъанды. Сылпагъар атны «Сылбагъар-Сылбагъыр» сѐзден чыгъаргъанла барды. Биринчи кылыч «багъырдан» болгъан версияны тутадыла. Алай а мени кѐлюме келген бла бу версия тюз болса бу сѐзге ушаш «Сылтемир, Сылболат, Сылкъурч» атла да боллукъ эдиле. Къылычланы, башха сауутланы багъырни орнуна темирден, болатдан, къурчдан этиб бек кѐб заманланы хайырланыб тургъандыла. А быллай атла тилибизде джюрюмейдиле. Аны бла сѐзде «багъыр/багъар» болгъаны терс кѐрюнеди.

Сурат №2

Алай а...Араб версияны бир тинтейик. Динбилим* аз болгъан, совет заманлада огъуна къартларыбыздан эшитгенме:

«Сылпагъар/Салпагъар сёз къарачаймалкъар тилге арабдан келгенди. Файгъамбарыбызны (АСАБ)* кюею, Алий халифни сырпыныны* аты «Зульфакар» болгъанды. Ол сёз «Сылпагъар» болуб бизге кёчгенди».¹⁰

Бу тюбюнде сурат «ислам динни кылычы» деб аталгъан, Алий халифни сылпагъары (зульфакары) бла кёргюзеди¹¹. Сурат орта ёмюрледе этилгенди.

«Зульфакар» сёз ислам тарихден хапары болгъан хар кимге да бюгюн белгилиди. «Зульфакар/Зульфукар» араб сёзню муслиман атланы магъанасын ачыкылагъан сёзлюк «омураула джыйычу, кесиучю» деб кёчюреди¹².

Къарачаймалкъар нарт таурухлада нартланы тамадасы Ёрюзмекни темирни да, булатны да тынч кесиучю сырпыныны аты да Зулпагъарды¹³.

Орта ёмюрледе Кавказда, араблыладан хазарлагъа кёчюб, «зульфугар/зульфугар» атлы, эки ауузлу уллу бычакъ джюрюгенди. Ол заманлада огъуна бизде да болгъандыла эки ауузлу узун бычакъ эте билгенле. Барс * элде, Къарачайда аллай бычакъга «Сылпагъар» дегендиле. Аллай узун бычакъны устасыны аты да бизге дери да джетиб сакъланганды – ол да Базылай. Науруз бла тенгликте айланган Будиянны да сылпагъар атлы узун бычагъы болгъанды.¹⁴

Тилледен шагъатлыкъла бла юлгюле

I. Сылпагъар бабабыз Алий халифден сора минг джыл ётюб джашаса да, «сылпагъар» сёз «зулфакар» сёзден эски кёрюнеди.

Бу ойумгъа «сыл/сал» сёзбашны бычакъ бла, ёлюм бла байламлыгъы шагъат этеди.

Анга кесибизни эски¹⁵ сёзлерибизде эм башха тюрк сёздеде¹⁶ шагъатлыкъла табабыз:

1. «сал» - ёлюк, джансыз мыллыкъ;

«сал агъач» - ёлюк салыучу тескере (покойника носилки)

«сал къалтур» - узакъ меджисуу заманлада аланланы бир къаумлары ёлюкню салыргъа тапха маталлы къуралма

«сал сандыкъ»- (гроб) Науруз джашагъан меджисуу заманда ёлюкню салыб асыраучу керек

2. «сыл» (сылмакъ, сылыу, эт сылыргъа) –

а) этни тузлар ючюн, къакълар ючюн къат-къат кесиб, аланы бири-биринден юзмегенлей джукъартыу.

б) этни узун-терен ызла салыб кесиу.

«Сыл» сёзбашдан къуралыб, къарыусузлукъну, джокълукъну, аман-джийиргешли болумну кёргюзтген сёзле:

«сылхыр,сылхырбаш,сылыкъ»

3. «сылхыр, сылхырбаш»- къойну къулагъындан кириб мыйысын къурт ашаб, къой мыйысыз болуб («сыл»- къуругъан эм джокъ орнунда болгъан магъанада). Аны ючюн «хыр» бурулгъанча бурулуб тургъанга «сыл+хыр» дегендиле. (Андан башсыз мыйысыз адамгъа кёчгенди бу айтыу)

4. «сылыкъ» - «сыл» болгъан, джийиргешли джукка саналмагъан, (адам джокъну орнунда деген магъанада)

5. къзакъча : «сал ауруу» - (паралич) санлары ёлюкча къатыб къурушуб тургъан ауруу

«салп эту» - (шлѣпнуться) доп деб ауаргъа
«салгъырт»- (инертный) тирисиз,кѣтюрем
«салдакы»- (истасканный) эски, аман,
«салпакътау»- (волочится)- сюрелиб барыргъа,

б. тюркче : «силах»- сауут

Бек эски болмагъан сѣзледе

7.сюлпюгюр - джитиууз бычакъ

8.солпуч - бычакъны (къол) сабы

9. «...Къонакъ юйде ёрге тагъылыб къалгъанды
Асланбекни сарыкбулакъ **сюлпюк бычагы...**»¹⁷

Мени сагъышым бла эм алгъа «сыл, сал» сѣзбашла бир
магъанада болгъанга ушайдыла.

Бу билгилени бирге джыйыб анализ этгенге «**сыл**» сѣзден
къуралгъан «**сылмакъ/сылпакъ**» болуб, ол да бычакъны бир
тюрлюсю болады. Аны «**сюлпюк**» формасы башында
кѣргюзтгенимча фольклорубузда сакъланганды. Сылпакъ
бычакъны, эт сылынганча, кылычы * эки ауузлу * сылынганды.

Сылпакъ бычакъны, сылпакъ кылычны джюрютген аскер
эркиши «сылпакъ эр» болады. **Сылпакъ** бла эр, эки сѣз,
заманланы узунлугъунда биригиб **Сылпагъар** болады.

Орус сѣз «**сила**» да бизни «**сыл**» сѣзюбюзден айырылгъанды * . Бу
мисал да шагъатлыкъ этеди къарачай (тюрк) тил бла орус
(славян) тил бир *евростатика уллу тил юйюр* болгъанларына *

II. Бизни Сылпагъар бабабыз бла бир заманда Молдау *
бийликде Николае Миллиеску (1636-1682дж) джашагъанды. Ол,
молдау бийни тахтасы * къатында ишлей, мийик «спафар» чынга
джетгенди. Бий тахтадан тайгъанда, Миллиеску Россиягъа
кѣчгенди, тукъуму чыныны аты бла «Спафарай» деб бегигенди,
ол тукъумда Россияда белгили къалгъанды. Молдау бийликде
«спафар» чын «сырпын элтиучю- носитель меча» магъанада,
сыйлы дараджада болгъанды.¹⁸

«Спафар» сѣз «сылпакъ эр» сѣзге тауушу бла джууукъ келеди,
магъанасы бла бирча болады. Молдау бийлик аланхазар, ногъай
юйюрлени джерлеринде, 14-19 ёмюрледе къуралыб болгъанды.
Бююнлюкде да Молдауда тюрк юйюрлени бир къаууму, бизни
бла бир тилли гагаузла джашайдыла. Анализ этгенге «Спафар»
сѣз «Зульфукар/Зульфикар» сѣзден, «Сылпагъар» сѣзге джууукъга
ушайды. Алгъа «Спафар» чын эм дараджа болуб, артда

тукъумгъа бурулгъанды. «Сылпакъ +эр» ат болуб, тукъумгъа бурулгъанды.

Сылпакъ эм сырпын сёзлени башларына къарасанг **сыл+пакъ сылы**учу (кесиучю) къылыч, **сыр+пын** да **сыры**учу (чанчыучу) къылыч болгъанлары кёрюнеди.

Алай бла **сылпакъ** къылыч **сылпагъар** формада араб къауумлагъа, бизни эски аланхазар (шумер) юйюрлерибизден кёчген болур? Алай туююл эссе, араблылы кеслерича **зультфакар бычакъла**, бизни аланхазар, скиф бабаларыбыз кеслерича **сылпагъар** бычакъла эте тургъаны ачыкъ болады. Тюзюн билген Аллахды, алай а бизни бюгюнгю тилибизде «**сылпагъар**» ат-тукъум бурунгу «**сылпакъ эр**» сёзден келгени бир тынч билинеди.

III. Ушаш сёз къурауланы мисаллары :

къал - къалпакъ – каракъалпакъ (миллет), (**къ** > **гъ** бурулуу, къалпагъым),

джал - джалпакъ, (**къ** > **гъ** бурулуу, джалпагъым),

къыл- къылмакъ (**къ** > **гъ** бурулуу, къылмагъы)

«Эр» сёз къоушулуб эркиши ат бек эски заманладан огъуна къурала келгенди тарихибизде

1.тарт + эр= тартар= татар

2.булгъа/болгъа+эр=булгъар/болгъар, болкар/малкъар.

3.хаз (къаз) + эр = хазар (бурун хаз, бюгюн къаз)

4.маджа/баджа + эр = маджар

5.дюк (тюк) + эр = дюгер (бурун дюк, бюгюн тюк)

Мен юлгюге къуру беш сёз салгъанма, алай а быллай сёзлерибиз бек кёбдюле.

Эркиши атла да артда тюрк миллетлени атлары болуб, талай атларыбыз да (былайда 4-чю 5-чи номерле) башха миллетлеге кёчюб, аланы атлары болгъандыла.

Сылпагъар да аллай бир сёздю - сылпакъ+эр.

IV. Аны тышында къарачаймалкъар (тюрк) тил бла араб (семит) тиллени тамыры бирди. 10 минг жылыны алгъа бир тил болгъанды.*** Анга да тилибизде шагъатлыкъла кёбдюле.

Джам>джамчы>джама>**джамау**>**джамауат/джамагъат**

Джиб>джиби>**джиберил** >**Джибрииль**

Джан- сол/онг джаны, сол/онг къабыргъасы адамны > сау **джан**, джашаулу **джан**, адам **джан**

Былайда кесигиз кѳргенча джам/джиб/джан сѳзбашла кѳрачаймалкѳар тилни энчи сѳзлеридиле, ахыр сѳзлери **джамауат/джамагѳат, Джибрииль, джан** уа араб сѳзлеге саналадыла.

Бу сѳзлеча араб тил бла тамыры бир болгѳан башха сѳзлерибиз кѳбдѳле.

Алай бла «сылмакѳ/сылпакѳ», ызы бла «сылпакѳ+эр» арабдан келмей, кеси тилибизде минг джылланы алгѳа, джезни темирни эрите билиб, кѳылычла эте башлагѳан заманладан бери джѳрѳютѳлген сѳздѳ.

V. Керти сермешиуде «сылпакѳ» бычакѳны хайыры кѳалгѳан бычакѳладан уллу болмагѳанды. Алай а сермишиуню аллы бла эки ауузлу формасы бычакѳ кѳоркѳутуулу кѳрѳнѳб, душманланы джунчутургѳа болушханды. Кѳалгѳан кѳылычладан башха болгѳаны ючѳн, ариулугѳу ючѳн байрамлада да аллай бычакѳны кѳб чыгѳаргѳандыла. Сылпагѳар кѳылычны ауузучу кенглигинде да (горизонталь), ингичкелигине да (вертикаль) да экиге сылынганды. Керти сылпагѳар , эки кѳылычны (клинокну) бир бирине джабышдырыб, кѳылычланы эки учун айрылай кѳойгѳан сырпын болгѳанды.

126

Сылпагѳар ат бабабызгѳа, туугѳанында айтылмай, уллулугѳунда аталгѳан болур. Атауул атла да уллулукѳларында аталгѳан атладыла. Бурун Кѳрачайда, башха тѳрк юйѳрледе, эркишини эки-юч аты болгѳан адет кенг джайылыб болгѳанды.

Октябрь Инкилабха дери хаджиле

Бурун хаджиликге кѳбѳсѳне джаяулай бара тургѳандыла.

Джолда да кѳоркѳуулу халгѳа тѳше, бедуинле башха зорчуланы тонауларына тѳбей джѳрѳюгендиле.

1914 джылдан башлаб, Россия императорлугѳу бла Осман императорлугѳу арасында кѳазауат ачылгѳандан башлаб, Совет Союзну 1979 джылына дери Шимал (Кѳзей) Кавказдан муслиманланы хаджиликге барыргѳа эркинликлери болмагѳанды.

(Кавказдан биринчиле болуб, 1979джыл Кѳрачайдан биреулен, Малкѳардан биреулен хаджиликге баргѳаныдыла.)

1. Сылпагѳарланы Керти хаджи (кѳандауур)
2. Сылпагѳарланы Хусин хаджи

3. Сылпагъарланы Зеке хаджи
4. Сылпагъарланы Мухамет хаджи (Махамет хаджи?)
5. Сылпагъарланы Шогъай хаджи
6. Сылпагъарланы Байра хаджи
7. Сылпагъарланы Алий хаджи (Зекени джашы)
8. Сылпагъарланы Даулетмурза хаджи
9. Сылпагъарланы Мурат хаджи¹⁹ (1867 джыл баргъанды)
10. Сылпагъарланы Адильгерий хаджи (биченчи)
11. Сылпагъарланы Хасанбий хаджи
13. Сылпагъарланы Темма хаджи
14. Сылпагъарланы Ахмат хаджи
15. Сылпагъарланы Маил хаджи
16. Сылпагъарланы Таулу хаджи
17. Сылпагъарланы Чокка хаджи
18. Сылпагъарланы Чёпеллеу хаджи²⁰
19. Сылпагъарланы Келемет хаджи
20. Сылпагъарланы Герий апенди хаджи (добар)

Табханыбыз буду ансы, Сылпагъарлада хаджиле быладан кёб болургъа керекди. 1914 джылгъа дери хаджи болгъанла салынгандыла, тизмеде хронология джокъду. Унутулгъанла бардыла, Тюркге кёчюб кетгенле бардыла, аллайла санаугъа тюшмегендиле.

127

Зульфакар-Сылпагъар атдан къуралгъан тюрк-муслиман тукъумла

Сылпагъар-Зульфакар атдан къуралгъан тюрк-мусульман миллетледе тукъумла бек кёбдюле. Тюбюнде бир талайын береме. Тукъумну къатында сан Яндексде (Интернетде) 2007 джыл болгъан индексмесин (интернетде сагъынылгъан санын) эм тюрк-муслиман республикалада къаллай тукъум джюрюгенин кёргозтеди.

Зульфикаров -1500, Азербайджан, Таджикистан, Казахстан

Зулфикаров - 257, Азербайджан, Казахстан

Зулпукаров - 142, Кыргызстан, Кумыкия, Казахстан

Зульпукаров -199, Дагестан

Зульфукаров- 74, Азербайджан, Дагестан, Казахстан

Зульпикаров- 28, Узбекистан, Татарстан, Башкортостан, Дагестан

Зулфукаров- 6, Татарстан, Каракалпакстан

Зулпакаров -6, Чечня

Сулфукаров- 6, Казахстан, Азербайджан

Зулпакаров - 3, Дагестан, Казахстан

Сулпукаров -1, Кыргызстан

Былайда бек сейири- кьаны бизге джууукъ, бурун Аланьяны чеклерини ичинде, Чечняда «Зулпакаров» эм тили бизге джууукъ Къыргъыстанда «Сулпукаров» тукъумла бизни «Салпагаров» тукъумубузгъа, къалгъанладан айырылыб бек ушайдыла. Алай а бу тукъумла «Зульфукар/Зульфикар» араб атдан/сёзден къуралгъаны ачыкъды.

Къайнакъла:

1. ЦГА Республика Северная Осетия фонд 262 опись 1 дело 23 листы 50-86
2. «Карачай и карачаевцы» Лайпанланы Къазий Черкесск 2005дж, 216 бети
«Тюркский мир: истоки и связи» Лайпанланы Къазий Черкесск 2007дж, 142 бети
3. Лайпанланы Къазий «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж. 36 бет
4. Сылпагъарланы Салис Аубекир улу Джёгетей ш. 2009дж.
«Сылпагъар сырлары» генеалогия джыйгъан къол джасмалары
5. М.З.Каппушев «Къарт атамы атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж.18бет
6. С.Ю. Джанибеков «Времена и люди Карачая Словарь-Справочник» Карачаевск 2009дж 78-79 бетле
- 7- Лавров Л.И. башчылыгъында «Карачаевцы», Черкесск 1978дж.205 бет
8. Лайпанов К.Т. «Этногенетические взаимосвязи карачаево-балкарцев с другими народами» Черкесск 2000дж. 49 бетде
9. Ёзденланы Аbugалий «Джашауну оюнлары» Черкесск 1988дж. 121 бетде
10. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж), Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учкёкен эл
11. «Воина Аллаха» Журавлёв И.В., Мельков С.А. Москва 2004г., сурат-10
12. «Мусульманские имена и их значение» Багаутдин Аджаматов Махачкала 2000г
13. «Нарты» 1994дж., А.И. Алиева башчылыгъында, Москва 95 бетде

Юзюк: «... Сора, Жанпараз, Фукну уланы, гоппанны ичгиден толтуруп, Ёрюзмекге алып келди. Алай келгенде, ичгини берирден алгъа: «Ёрюзмек, бу жанындагъы неди,- деп, кылычын хиликя этип кёргюзтеди,- бир кёргюзтчю», - дейди. «Угъай, къой муну, не зат эсе да. Бу Зулпагъарды,-дейди... «Мен чыгъарсам, бу ызына къуру кирмез», - дейди Ёрюзмек. «Къойчу-къой, къуру кирмей а, не этерикди», - деп къоймайды Жанпараз. Ол заманда Ёрюзмек сырпынын тартып чыгъарды. Чыгъаргъанда аузу кез болуп кёрюндю. Фукну уланы Жанпараз: «Бу кез нек болгъанды?» - деп сорады. «Кёкде сени атанг Къызыл Фукну ургъанда, аны азыгу тишлери болатдан эди да, анга тийгенде болгъанды», - деп, алайда Жанпаразны уруп башын тайдырды. Былайда, бу юйде жауларын уруп башлады.... Чыкъгъандан сора, болгъаны къан болуп, къатыны Сатанайгъа барады. Былай бла нартла элине кеси ие болуп къалады.»

14. «Къарачай» газет №18, 2.03.2005дж.

15. Къарачай-Малкъар ангылытма сёзлюк, Къарачаймалкъар-орус сёзлюк

16. Тюрк сёзлюк, Казак сёзлюк

17. «Къарачаймалкъар Фолкълор», Нальчик 1996г 242 бети,

18. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>

Г.В. Вернадский "Московское царство VI. Русь между Востоком и Западом 1667-1682гг"

19. «Хаджиликни джолунда» Блимготланы Кочар Черкесск 1996дж 134-135 бетле

20. акъсакъалладан джыйгъан Сылпагъарланы Алибекден, 32 джыллы, Терезе эл 2009дж, Сылпагъар генеалогия хазырлагъан Сылпагъарланы Салисден 27дж, Джёгетей ш. 2009дж

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала

Ахмад Сылпагъар (2009-2010дж)

І. Къартджуртда таш илкичле

Бюгюнлюкде Къартджуртда Сылпагъар тийреде эки таш илкич сюеледи. Таш илкичлени юслеринде тарихлери керкилиб турады: бири 1897джыл, экинчиси 1898джыл салынгандыла.

(Белинден сыныб тургъан ючюнчю эски таш илкич да болгъанды. Биз кюнледе Сылпагъарланы бири аны сау этиб ызына салама деб, алыб кетиб, орнуна салалмай турады.)

Таш илкичлени мийиклиги адам сюегинден мийик- 2 метрден бир аз артыкъды. Эки илкичде да бир джанында араб харифле бла башха джанында орус харифле бла Сылпагъар сыры эм илкичлени салгъанланы атлары джазылыб турады.

1897 джыл бегиген илкичде джазылгъаны былайды: «Бийболата, Аслана, **Темирджана, Солтанбека, Сылпагара, Андреюка, Зыгытчы**». 1898 джылгъы илкичде атланы аллына «сын» деб къошулуб барады, «сын Бийболата, сын Аслана, сын

Темирджана...».

(Бийбулатны юсюнден «Доммайчы, Габий, Бийболат» статьяда къысха хапар барды. Темирджан джети атаулу башыды. 1887 джылгъы илкични Бийбулатны Чокъа-хаджи джашындан тууугъан Юсуф-хаджи салгъанды. 1889 джылгъы ташны Бийбулатны Адей джашындан тууугъанла Науруз бла Зулкъарнай салгъандыла.)

Эки илкичде да къартджуртчу Сылпагъарлары джюрютген **Науруз тамгъа** барды. Эки таш илкичде да **джарым айны** (хилал^{*}) ичинде, гокга чапракълы тогъайланы ичинде алтыгучлу джулдузла керкилгендиле.

фото №1: (Уллу ёлчемде китабны ал къабугъуна салынганды)

1-чи ийне: ай тогъай ичинде алтыучлу джулдуз

2-чи ийне: илкични салынган 1897 джылы

3-чю ийне: Сылгагъар сыры (Биболатдан башланган бутакъ)

Фото №2: 1898 джыл Сылпагъар тийреде салынган таш илкиче Сылпагъар тамгъасы

фото №3

1897джылда салынган таш илкичде: араб харифле бла джазылган Сылпагъар сыр, муслиман тогъайда алты-учлу джулдуз, Науруз-Сылпагъар тамгъасы.

Къартла айтыудан, Къарачайда кёбле алтыучлу джулдузланы сын ташлагъа Орта Азиягъы сюргюн болгунчу сала тургъандыла. Алтыучлу джулдузланы Тюркийеде къарачай элдеде 1940-1950 джыллагъа дери сынташлагъа салыб тургъандыла. Аны тубюнде Тюркийеде къарачай элде этилген фотолода кёрлюксе. Бусагъатда Тюркде да Россияда да бешучлу джулдузлагъа кёчгендиле.

II. Науруз, наурузла эм тамгъалары

1. Науруз – 14-15 ёмюрледе джашагъан, Къарчаны биргесине айланган, аны эм ышангылы нёгери, ант къарнашы болгъанды. 1395-1396джыллада Тамерлан * Аланьяны чачыб-къырыб, алан бёлеклени джесир этиб Орта Азиягъа сюрюб кетгенди. Къарча башчылыгы бла Науруз, Адурхай, Будиян, Тырам эм башхала Азиядан ызларына эркин болуб Ара Кавказгъа келгендиле. Ала бирлешиб 1428джыл Аланьяны ёзегин, кеси эркинлигинде тургъан къыраллыгъын, Барс эли Къарачай атда къайтаргъандыла.

«Барс» бла «Алан» бир сёздюле, бир джыртхыч джаныуарны-леопардны (акъ барсны да) атыдыла.

15-17 ёмюрледе Барсэль Къарачай байламсыз * къыралны миллети бюгюнгю къарачаймалкъар халкъ бирден болгъанды. Джери бюгюн джашагъан эки республикада эллирибизни джерлеринден уллу болгъанды. Бу ойлашха тубюнде (*«Къарачай» статьяда далиллеге къара.*)

«Барс эли» тарих джасмалада Барсилия атда белгилиди.

«Барс эль» сёз бираз тюрлениб «Басиян» атха бурулуб гюрджю тилде эм Черек ёзенде сакъланганды. Къарча Барс

эли Къарачайны тёрт бёлюмге -тёрт чанкаргъа юлешгенди. Адурхайны чанкары, Будиянны Чанкары, Тырамны чанкары, Наурузну чанкары болгъандыла. Ара бёлюмюне (ара чанкарына) бюгюнгю республикабызны джерлери киргенди. Ара чанкаргъа Науруз башчылыкъ (элмендерлик) этгенди. Адурхайны чанкары Уллу Лабадан Акъ суугъа (Белореченка) дери болгъанды. Будиянны чанкары бюгюнгю Къабарты-Малкъар республиканы джерлери, Тырамны чанкары бюгюнгю Бештау джерлени тёреси (КМВ) болгъанды¹.

Къарчаны ызындан джашы къалмай ауушханды. Аны орнуна тамадалыкъга адам сайлагъанда, Науруз Къарчаны (Къарчаланы?) кюеюен Къырымшамхалны теджеб, анга болушуб, ол сайланган башчы (артда бий) болгъанды¹. Тёрт къаумну (чанкарны) тёрт тамгъасы болгъанды. Кечирек бешинчи тамгъа Ботаида, алтынчы тамгъа Хубийде, джетинчи тамгъа Къырымшамхалда къуралгъанды².

Науруздан туууб, тукъумгъа алгъа айырылгъан бюгюнгю Къарачайда беш уллу тукъум барды: **Сылпагъарлары,**

Къочхарлары, Байрамкъуллары, Каппушлары, Аджилери.

(Аджилери наурузлагъа сют кърнаш болуб къошулгъанды деген да барды). Бу тукъум башламчыланы кърт аталарыны атасы бирди, ол да **Дударукъ** болгъанды. Алда сагъынылгъан таш илкчичде аты джазылгъан Сылпагъарны кърт атасы **Зыгытчы** Дударукъну джашыды. Науруз тукъумланы бирикдирген **Дударукъ-Бихарус-Науруз** сыр бутагъы Каппушлада сакъланганды.

1887 джыл туугъан Каппушланы Адилгерийни джашы Сюлемен Науруз сырын къагъытха тюшюргенди. Сюлемен да кърт атасы Бийболатдан эшитиб, 1826 джыл туугъан белгили билимли Каппушланы Алхаз-хаджини джазмаларын алыб, Науруз сырын алай сакълагъанды, джазгъанды². Каппушлары билдиргенден Дударукъну беш джашы болгъанды, науруз тукъумла аладан башлангандыла.

1. Темижбек-Темиралы-Къочхар (Къочхарланы башы)

2. Зыгытчы-Эндиреуукъ-Сылпагъар (Сылпагъарланы башы)

3. Энтурурукъ-Бедрукъ-Каппуш (Каппушланы башы)

4. Шонтукъ-Тейрикъул-Байрамкъул (Байрамкъулланы башы)

5. Къайтукъ-Таумурза-Аджи (Аджилени башы)

Наурузну джашы Бихарусну юч джашы болгъанды-Эльбуздукъ, Дударыкъ, Гагарак. Наурузну атасыны аты Мечус, аны атасыны аты Балас, Баласны атасыны аты Алан болгъанды². Ахырында, къртларыбыздан эшитген Хасан атауулубузну сырын, 1887 джылдан сакъланган таш илкчичде Сылпагъар сырын, Каппушлары сакълагъан Науруз сырын бирикдиргенге кесими сырым былай болады:

Ахмад(1961) <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1893), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреуукъ, <Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан...

Тамерлан Алангъа чабхан заманда Кърчагъа 24 джыл болгъанды. Аланланы джесир этиб Бухаргъа сюрюб, анда къуллагъа сатхандыла. Наурузгъа ол заманда 17 джыл болгъанды.³

Тамерлан Алангъа бла, Алтын Орда бла Кавказда къазауат этген заманы 1395-1396 джылла болгъаны тариххе белгилиди. Бу

джылладан чыгъарыб санасакъ Къарча 1371 джыл туугъан, Науруз бабабыз 1379-1380 джыл туугъан болады. Энди бизге белгили сырны Наурузну туугъан джылына байлаб хыйсабласакъ Бихарус (Бухарас?) бла Наурузну арасында эки-юч ата болургъа керекди. Алайсыз алда джазгъан сырымда Наурузну джашау джыллары Тамерланны, Къарчаны заманына джетмейди, тобукъ арасы да 39,3 джыл болады.

Сыр (генеалогия) арада эки-юч атаны унутханнга ийнанган къыйынды. Кёлюме келген бла сырны аллында болгъан Науруз атны, ортасында болгъан Науруз ат бла алджашдыргъанга ушайды. Башха сёз бла айтханга эм алда Науруз, төрт тобукъдан да Науруз болса хар не да бир бирин тутуб, арада бир-бирине келишмеген къаршылыкъ къалмайды. Генеалогияны былай бошагъанда ...<Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан, <НАУРУЗ тобукъ арасы келишиулю эм адам ийнанырлай 31 джыл болады.

Къарачайда къалгъан науруз тукъумла беш ал тукъумдан айырылгъандыла, бирлери таякъ (ант) къарнаш болуб къошулгъандыла. Сылпагъарладан айырылгъанла **Голалары**. Каппушладан (Гаппушладан) **Батдылары** айырылгъандыла. **Созарукълары** да къошуладыла Каппушлагъа. Науруз къаумгъа **Мамчулары** ант къарнаш болуб къошулгъандыла. Быладан сора да **Къобалары** эм **Гапполары** Науруз тукъумлагъа киредиле.

150 джылны алгъа Къарачайда, Петрусевич тукъум тизмесинде джазгъанча, Науруз къаум онбир тукъумну бирикдиргенди: **Къочхарлары (Кочкаровы), Аджилери (Аджиевы), Гапполары (Гаппоевы), Байрамкъуллары (Байрамкуловы), Къобалары (Кубаевы), Мамчулары (Мамчуевы), Голалары (Голаевы), Сылпагъарлары (Салпагаровы), Каппушлары (Каппушевы), Батдылары (Батдыевы), Созарукълары (Созаруковы).**

*(Каппушлары арт джыллада Петрусевични тизмесине, кеслеринден айырылгъанга санаб, науруз тукъумлагъа **Темирезлени** да къошадыла. Алай этилсе **Гулоулары** да сылпагъар къанлы тукъумдула- былада наурузлагъа къошулургъа тыйыншыдыла. Каппушланы бирлери Малкъардан бир (къул?, тул?) тишириуну алыб, андан туугъан джашына тукъум-рысхы бермей айырылыб, ол джашдан*

башланыб джангы Темирезлени тукъум къуралгъанды)
Петрусевич санаудан науруз тукъумланы 1808 адамлары болгъанды⁴. Алай бла наурузла Петрусевич санагъан бютеу 13 минг къарачайлыны⁴ ичинде эм аздан 14% барды. Бюгюн кюнде ол сан эм азы бла 28минг адам боллукъду. Петрусевични санаууна тюшмей къалгъан къарачай наурузланы, эм анасы науруз тукъум болгъанланы, башха миллетледе наурузланы (Маремкулов абазалылада, Аджиев-Папшуов адыглада...) эгерсек наурузланы саны юч-тёрт къатха кёб болукъду. *(Ал макаледе Петрусевич адамланы толу санамагъаныны юсюнден окъу).*

Науруздан туугъан, айырылгъан бюгюн Малкъарда юч тукъум барды. Дагъыда Науруздан туугъан башха тукъумла ногъайлыланы бир бёлегин бойсундуруб? (алагъа кьошулуб?), «наурузовцы» деген атлары орус тарихде белгиледи. Ногъай наурузла 18 ёмюрде кеслери огъуна бютеу къарачаймалкъар миллетден (саулай къабарты адыгладан да) аслам болгъандыла. Ала Инджик сууланы орта боюнларында, Къобан сууну Баталпаша, Невинка джерлеринде джашагъандыла. **Бу чекле Барсэль Къарачайда Науруз чанкарына келишедиле!** Ногъайистандан чыгъыб, къабарты адыглагъа бийликке кёчюб, адыг тилге бурулуб къалгъан, алада Наурузлары атлы бий тукъум барды. Ногъайистанда бурун Наурузлары бийлени къуллары бола туруб, артда Науруз атны/тукъумну алыб къойгъанла да кёбдюле.

(Бюгюн Къарачайда болгъан Наурузлары тукъум Гырын улудан башланганды. 1862-1872джыллада Сосранладан (Къырымшамхалладан) азатлыкъга эки юйдеги болуб чыкгъандыла. Аны ючюн ала Къарчаны тенги Науруздан, Науруз къаумдан келген тукъумду деген джангылычха ушайды.)

Наурузну Ара Кавказда уллу ызы къалгъанын бу къысха билги да кёргозтеди. Аны тарих ызына тыйыншлы, аны юсюнден энчи тинтиу тарих статьяла/макалеле джазаргъа да тыйыншлыды.

Бурун Барсели Къарачайда адамла тукъумлагъа юлешингинчи «наурузла, адурхайла, тырамла, будиянла, шадыбекле, хустосла, шипиле...» деб айырылгъандыла. Тукъумлагъа юлешешингенде къаумланы биринде юч тукъум (тырамла,

хустосла) башхаларында онтёрт тукъумгъа дери (адурхайла) болгъанды⁵. Бу магъанада «къауум» сёзню орусча терджомеси «родовой союз, племя» боллукъду. Эски къауумланы юсюнден быллай айтыу болгъанды: «багъалы адурхайла, чомарт тырамла, адебли будиянла, тулпар наурузла».

2.1. Науруз-Сылпагъар тамгъаны тарихи

Къардджуртда эки таш илкичледе 1897-98 джыллада салынган

Науруз тамгъаны бичими, кёрюнюшю былайды (статьяны аллында №2, №3 фотолада кёрлюксе). Бу тамгъа алгъа Наурузну тамгъасы болуб, артда Сылпагъарлагъа кёчюб сакъланганды. Къардджуртчу Сылпагъарлары аны 1920-1930 джыллагъа дери джюрюте тургъандыла. Сёз ючюн, биз билгенден былайда «Тохтар бла аны джашлары» хапарда айтылгъан Хасанланы атауулдан Бешбаш-Зекерья (аны джашлары) ол тамгъаны ишексиз большевик власт келгенден сора да джюрютгендиле.

Наурузну тамгъасы Сылпагъарлада къалай къалгъаны белгисизди.

Наурузну башха туудукълары айырылыб чыгъыб, Сылпагъар ата-баба уясында-мюлкюнде къалыб, анда алай сакъланган болурму? Сылпагъарлары къалгъан наурузладан кёб болгъаны ючюн Сылпагъар тамада болгъан болур деген оюм келеди.

Сылпагъаргъа тамада тукъумгъа кёчгенча кёчген болурму?

Башха науруз тукъумланы тамгъа бичимлери башха эм энчи болгъанды. Учкулангъа кёчген Сылпагъар атауулланы тамгъалары да башха болгъанды.

2.2. Науруз сёзню магъанасы

Науруз сёзню магъанасы **Науруз тамгъаны** магъанасы бла байламлыды, магъанасы бирди. Алгъа ол сёз не болгъанына бир къарайыкъ.

«Науруз» ат бек бек узакъ замандан бизге джетгенди. «Нау + оруз» деген эки сёзден къуралгъанды. Магъанасы да «джангы джыл, джангы орузлама/оруз» дегенни тутады.

«**Нау/ной**»- сёз бираз тюрленген формалада бютеу европа-иран тилледе барды. Бу сёз бизде «джангы» магъанада, орусча

«нов+ый», ингилизче «ню-пew», алманча (немчача) «пее-нойе», урумча «ной», иранча «нев», испанча «пиево-нуево» деб айтылады. Башха тюрк тилдеде, сёз ючюн, тюркче «йени», татарча «йана» болуб, европа-иран тилгеде ушаш тауушда сакъланганды. Бизни тилде «нау» сёзю башха тюрлюсю «ногъ» болады. Андан кьуралгъан «ногъ+ай», «ногъ+эр= нёгер», «най+ман» сёзле бардыла. Алай бла «нау, ногъ, най, яна» сёзбашла (сёзле) бизни тилге тыш тилдеден киргенле туююлдо. Бютеу евростатика тилдеде болуб, бизни тилде да бурунгу тауушлары (формалары) сакъланган сёзледиле.

Мисалгъа «быйыл, огъесе, огъай» сёзлерибизни салама. Бу сёзлени ал формалары/кьурамлары былайды: «быйыл = бу+джыл», «огъесе= йокъ+эсе», «огъай= йокъ+ай» сёзледен сакълангандыла. Бизни тилибиз «джол/джер» деб сёлешген дж-диалектли ал тилди. Алай а мисалда йок-диалектден бек эски сёзле тилибизде ызын кёргюзтедиле. Бу мисалда «быйыл, огъесе, огъай» йок-диалект сёзле бизде сакъланганча, «ногъ/нау/ной» евростатика сёзле да тюрк тилдеде тюрлю-тюрлю «йана/йени/ногъ/нау/джангы» формалада сакълангандыла. Бизни тилде да «нау-ногъ» сёзбашла да сакълангандыла.

139

«**Оруз**» сёзюбюзюню башы «ор/ур» болады. «Оруз» сёзге магъанасы бла да, тауушу бла да ушагъан сёзле «ораза», «оружлама». («оружлама» – кюн санау, календарь). «Ор» сёзбашдан кьуралгъан «орам» сёз учсуз-кыйырсыз кенгликде айырылгъан джерни белгилеген сёзю. «Ор» сёзбашдан кьуралгъан «ораза/оруж» сёзле учсуз-кыйырсыз заманны ичинде бир белгили чакъны (кюнлени) айыргъан сёзледиле. Алай бла «ораза, оруж, орам, оружлама» ишексиз кьарачаймалкьар сёзледиле.

«Джангы джыл» башланганын кёргюзтген сёзю. Джангы джылгъа «Науруз» бла тенгликге «Голлу» дегенле бардыла. Бу джангылычды. Эски «Голлу» сёз- бюгюнлюкде «Кьоллу» боллукъ эди. Голлу-Кьоллу сабан ишлени башланганына аталгъан байрам болгъанды. Голлу байрамы джылыракъ заманга, сабан сюрген, урлукъ атхан заманга туюшгенди. Науруз байрамы джангы джыл башланганга аталгъан байрам болгъанды. Науруз байрам малланы кыйыш кьошладан, дорбунладан чыгъара

башлагъан суугъуракъ заманга тюшгенди.

Науруз кюнню кысхалыгы бошалыб, кюн бла кечени узунлугъу 22 мартда тенг болгъанын белгилейди. 22 мартдан сора кюн кечеден узун болуб, джылыу да кёбюрёк бола башлайды. Анга тюрк-иран дуньясы минг-минг джылланы Джангы джыл келгенге санаб байрам этеди.

Бурун къарачаймалкъар (аланхазар) миллетде заманны Кюнге эм джудузлагъа къараб санаб, айырыб, белгилеб тургъан билимли устала-оразкъулла болгъандыла. Ала байрамланы заманын (Науруз/Голлу д.а.к.) къайсы кюнге тюшгенин элге халкъга билдириб тургъандыла. Къарачаймалкъар халкъда Оразай, Оразкъул/Ораскъул атла бла тукъумла бу ойлаша шагъатлыкъ этеделе.

«**Оруз/уруз**» сёзню бир башха, андан да эски формасы «**хоруз/хурз**», Кюнню бир башха эски атыды⁶. «**Орузлама**» сёзню ачыкъламасы «**Кюнлени санау**» болады. Кюнню эски атындан эски элибизни аты – «**Хурз+ук**», «**Кюнню джашы/уланы**» магъанасы барды. Хурзук бла Хурзукну ичи бла баргъан Уллу Кам сууну атлары Къарт-Джуртдан, Учкуландан, Къарачайдан эски атлагъа ушайдыла.

140

(Бу статьяны ызында статьяда Хурзук бла ётген Кам сууну юсюнден окъу). Кюнге табынган заманда Хоруз/хуруз/хурз, хорос/оруз/ атлы, Кюнню артыкъ багъалатхан атлары болур. Уралда кёбейиб, сора Европагъа ётген гуннланы атлары Наурузла болгъанын Байрамукъ улу китабында^{6} джазады. «Науруз» атны Байрамукъ улу «Джангы джыл, Джангы гунн, Джангы джарыкъ, Джангы чора/черий» деб ачыкълайды. Ачыкълаула бир-бирине къаршчы болмайдыла, бир-бири бла къаты байламлы боладыла.*

Ахырында,

- 1. «Науруз» сёз миллетибизде болгъан байрамны ангылатхан бизни энчи сёзюбюздю дегенде джангылыч болмаз**
- 2. «Науруз» ат бизни миллет гунну/гунман/куман юйюр бла байламлы болгъанынызгъа шагъат этеди**
- 3. «Науруз» ат Науруз тамгъа бла бек байламлыды, бир магъананы тутады (тюбюнде макалеледе окъу)**

2.3. Джуртубузда тогъай тамганы эскертмелери

Аланьяны (къарачаймалкъарны) джерлеринде, бурунгу алан хазар шахарланы ташларында джазмала таба тургъандыла. Ол джазмала тарихде «эски тюрк рунала» атда белгилдиле.

Бюгюнгю Къарачай шахарны къатында, хазарлыланы 6-9 ёмюрледе Хумара, Къара Кент къалалары болгъанды. Хумара къаланы (шахарны) къатында Токъмакъ Къаяда 6-9 асырда къазылгъан катакомбалада тарихчиле руна джазмаланы табыб окъугъандыла.

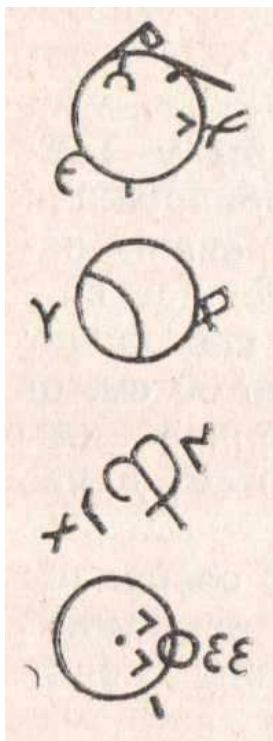
Сол джанында суратда джазма Токъмакъ Къаядан джазмады.

Джазмалада тогъай тамганы тегерегине эски тюрк рунала эшилиб, джазылгъады.

Китабда тогъай тамгъа «М» харифди, тилибизде «М» тауушну тутады деб къабыл этилгенди⁷.

Бу аланхазар джазманы Хабич улу «Бей Тегрим! (Бий Тейрим!) Бантал ёлюндю (ёлтюрюлдю), гагам (каган)^{*} сенте басынты (сенде басдырылды)» деб окъугъанды^{7*}. Амма китабда, тогъай тамгъа «М» таууш/хариф не ючюн болгъаны ачыкъланмагъанды.

Тогъай тамгъа Науруз (сёз) бла байламлыды. Былайда бизге эм магъаналы тогъай тамгъаны тегерегине аланхазар рунала эшилиб/чырмалыб тургъаны болады. Ёлчеми уллу тогъай тамгъаны тегерегине гитче рунала эшилиб, тогъай тамгъа баш тамгъа болгъаны билиниб, ачыкъ кёрюнюб турады.

сурат 1

Шаркъда (Кюн тууушда) миладиге^{*} дери заманда Къытайны бойсундаргъан хунну юйюр, Гъарбда (Кюн батыда) миладиден

сонгра Рим императорлугъун чачхан **гунну** юйюр да бирдиле. Бизде Кавказда 4 ёмюрде аланла булгъарла бла бирикген гунну/хунну юйюр да бирди. Орта ёмюрледе гуналан, гунбулгъар юйюрлени атлары **гунман** болгъанды. «Гунну» сёзю тюз ачыкълагъан кёрмегенме. Тюрк тилледе болгъан «Ю (Û)» таууш бир-бир башха тилледе болмагъаны себебли ол тауушну «У» этиб къоядыла. Аны ючюн «гюнлю/кюнлю» «гунну» деб джазылгъанды эм айтылгъанды.

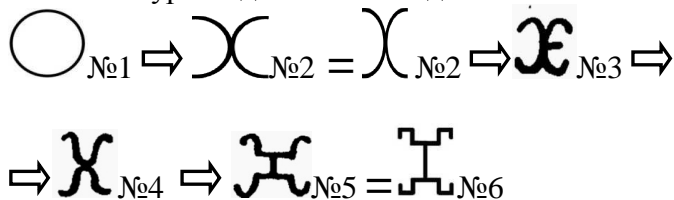
Гунну/гунман кюнге табынганлары ючюн Кюнню символу эм тамгасы тогъай болуб руна джазмада бегигенди. Ала кеслерин «кюнлю/кюнню/гюнню» этгенлери ючюн тогъай тамгъа «мен» дегенни да тутханды. Сора кеч заманлада тогъай тамгъа «М» хариф/руна болуб бегигенди.

Ол заманладан бизде къуру руна джазмала къалмагъандыла. Гуналан, гунбулгъар, гунхазар заманладан тилибизде эсгертмеле кёбдюле. Сёз ючюн, «Анасыз баланы **Кюню** болмаз», «**Кюнсюз** джазыкъ». «**Кюн** ууата айланады», «бизни орамгъа да тийер **Кюн**», «анга/санга/манга **Кюн** тууду/чыкъды». Бу айтыула эм нарт сёзле бизге джарыкъ берген Кюн джулдузну юсюнден айтылмайдыла. Былайда «**кюнлю-кюнсюз**» сёзлени магъанасы «**насыблы-насыбсыз, заууклу-заууксуз**» магъананы тутады. **Биз «гунну-гунман» болгъан, Кюнге табынган, Кюнню багъалатхан заманладан къалгъан айтыуладыла.**

142

2.4. Гунну-гунман тамгъа Науруз тамгъаны аллы

Бизге джетген Науруз-Сылпагъар тамгъа тогъай тамгъадан башланыб, тюрлене-тюрлене Къарт Джуртда ташда керкилген бичимине джетгенди. Мен ангылагъандан тюрлениуле тюрюнде салынган суратладача болгъанды:

Былай оюм этдирген: профессор Лайпанланы Къазий къарачай тамгъала тизмесине салгъан юч тюрлю Науруз тамгъала боладыла. Аланы (былайда ючюнчю, тёртюнчю, бешинчи

номерли тамгъланы) Лайпанланы Къазий эки кере басмагъа чыгъаргъанды⁸.

Алгъа Къазий тюз белгилеген Науруз тамгъланы- бюгюн Малкъарда тарихчиле терсине Наурузланы тукъумну тамгъласы этиб турадыла (М.Кудайланы, А.Гылаш)⁹. Науруз бир, Наурузлары баиша, аны бла тамгълалары да баишады. (Наурузланы тамгълалары болгъан эсе баиша тамгъа боллукъду.)

Къазий басмалагъан бешинчи номер тамгъа джайракъ этилиб таиша Науруз тамгъадан бираз бузукъду. Сылпагъар тийреде таиш илкиче керкилген Науруз тамгъа бундан мийикди, пропорциясы баишаракъды. Эки таиша да Науруз тамгъланы мийиклик ёлчеми джюз болса, кенглигинде джюзден алтмыш джети барды. Бирбирле тамгъланы таишдача ёлчемлерин тутмай, Лайпан Къазийча, джайракъ салыб къоядыла.

(Казий салгъан тёртюнчю номер тамгъа терс сюелгенге ушайды. Аны джыгыб сюеб, мийиклигин бираз тюрлендиргенге эки джанында тамгъалагъа бегирек ушайды.

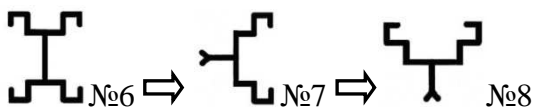
143

Тогъай тамгъа гунну (гунман) юйюрлени кюнню белгилеген энчи тамгълалары болгъанды Гунман биринчи номер тамгъады - «Кюн, Мен» деген магъана тутханды. Заманланы узунлугъуна тогъай эки бёлюб, эки джарты этилиб, бир-бирине къошуб, джангы белги (тамгъа) къуралгъанды. Алай бла бир-бирине къысылгъан эки джарты тогъай Науруз тамгъланы ал формасы болгъанды (экинчи/ючюнчю номерле). Кёб заманла ётуб, бош бичимли, бир бирине къысылгъан джарым тогъайла аз-аз тюрлене, омакъ эм оюулу бола, ташдача бюгюн бичимине келгенди (бешинчи/алтынчы номерле). Дагъыда ташда тогъайны бичимин тегерек сыз бла тартхан къыйынды. Андан эсе ташда тюзюне сызла тарта бюгюнгю бичимде Науруз-Сылпагъар тамгъа салгъан тынчды.

Бюгюнгю Науруз-Сылпагъар тамгъа бирикген эки джарым тогъайдан тюрленгенине, ол да толу тогъайдан башланганына ишек болмазгъа керекди.

Науруз сёзню башында ачыкълагъан «джангы джыл» байрам болуб, 22 мартха тюшуб, «Кюн экиге сынганын» эсгерирге

керекди. Аны ючюн, бир-бирине кысылгъан эки джарым тогъай кюнню эки бѐлюнгенин кѐргюзтгени ачыкъ болады. **Андан «Науруз» сѐз бла «науруз тамгъа» байламлы болгъанлары, бир магъананы тутханлары ачыкъды.**

Учкуланга чыкъган Сылпагъарлары Науруз тамгъаны (№6) бир кванатын кѳурутуб, аны орнуна айрысы болгъан горизонталь сыз салгъандыла(№7). Айры сыз мен ангылагъандан эки ауузлу сылпакъ бычакъны белгилейди. Артда ол тамгъаны горизонталь симметрия кѐзге таб болгъаны ючюн джатдырыб, башиха тюрлендириб бюгюнге джетиб Учкулан Сылпагъарланы тамгъасы болгъанды (№8).

Тогъай тамгъа бла науруз (тогъай тамгъаны бирикген джартылары) тамгъа минг джылланы тутулгъанына ишек джокъду. Аллай фикирге-оюмгъа эркинлик берген: науруз сѐзню магъанасы, науруз байрамы, науруз тамгъаны эскилиги, хунну-гунну юйюрлени узакъ заманлада джашагъанлары шагъатлыкъ этедиле.

144

3. Алтуч джулдузну кѳурамы-аланхазар тамгъа

Алты учлу (алтучлу/алтуч) джулдуз (тамгъа) бирбирине салынган эки ючучлу тамгъадан кѳуралгъанды. Аладан бири эркек тамгъа, бири тиши тамгъа болады. **Андан сора ючгюл тамгъа кѐкде учуб баргъан къан/къау къазгъа да ушайды. Ючгюл тамгъа къан/къау къазны символуду дерге боллукъду.**

Къартджуртда таш илкиче Сылпагъар сырны тюбюне алтыучлу джулдузла керкилиб турадыла. Сылпагъар сыр бла алтыучлу джулдуз бирге салынганы тукъум кѳуралгъанын болгъанын кѐргюзтеди дерге боллукъду. *(башында эм китаб тышы суратлагъа къара)*

 ючучлу
эркек
хаз/къаз
белги/тамгъа.
 +
  ючучлу тиши хаз/къаз
белги/тамгъа
 =

=

 эки ючучлу белги бирбирине
къошулуб алтыучлу
белги болгъаны бла
тукъум къуралгъынын
кёргюзтющю
белги/тамгъа болады

Ючгюл тамгъа къаз бла (къанатлы бла) байламлы болгъанына ийналмагъанга: «юч» бла «уч» (лети!) сёзле бир бирине ушагъанлары, алгъа бир сёз болгъаны кёрюнмеймиди? Алтымюйюшлю джудуз бла тукъум башланганда байламлылыкъ джокъду дегенге былай айтырыкъма: «алты» бла «ал» (аллы) сёз бир тукъумлу болгъанын кёрмеймисе сора? «Алты» сёзню экинчи магъанасы «начало»-«башы/аллы» болады. Андан бурунлада алтуч джудуз тукъум болгъанны, башланганны кёргюзтюр тургъанды.

145

 «могендавид»

 хилал ичинде
алтучлу Джудуз, арасында
нокътасы бла

 Ючгюл тиши тамгъадан тюрлениб, бюгюнлюкде
«сюмекликни тамгъасы, суйген джюрекни тамгъасы»
болуб саулай христиан дуньясына белгилиди.

3.1. Алтуч джудуз- «могендавид» джудузу

Бизни заманда алтуч* джудузну аты дунягъа чууат джудуз болуб белгили болгъанды. Аны атына немча (идиш) тилде сёлешген европалы чуутлула «могендовид» деб джазадыла.

Чууут (иврит) тилде Маген Давид болуб, Израильни байрагында 1948джыл бегигенди. Быллай джулдузну бек эртде заманладан огъуна башха тюрлю-тюрлю миллетле тута келгендиле. Чууутлула джулдузну кеслериникиге санасала да «могендовид» сёзню магъанасын билалмайдыла. Давид алтучлу тамганы (джулдузну) кьоруулау кючю барды деб ийнаныб кесини кьалкьанына джаза тургъанды дейдиле¹⁰.

Адамланы Аллахны бирлигине чакьыргъан, тилек-умут кьуру Аллахдан болургъа керекди деб юретиучю Дауд фыйгамбар (Давид) алтучлу тамганы кючю-кьарыу барды деб кьалай ийнаныр? Аны чууутлула ангылаталмайдыла.

Мен ангылагъандан «моген» сёз тамгъа (джулдуз) бла чуутлулагъа биз хазарлыладан кечгенди. Аланхазар тилде «бугъун» «богъун» тауушлу болгъанды. Магъанасы да «сакълан, джашырыл» деген орнун тутханды. «Б», «М» тауушла бизни тилде ауушуна келедиле, сёз *ючюн мийик-бийик, мен-бен (тюрче), баджаргъан-маджаргъан* д.а.к. Аны бла «бугъун/богъун» сёзню бир башха формасы «моген» богъанына сейир джокьду. Башха тилде бираз тюрленирге да болур.

146

Бурун хазарлыла тамгъаланы, джазыулары, белгилени сакълау-кьоруу кючю барды деб ийнангандыла. Ол эски адет бираз тюрленсе да бюгюн аланхазарлагъа джетгенди.

Кьуран сураланы тигилген кьайиш ичине салыб, боюнларына дууала тагыб айланганла кёбдюле. Ала кьайишни ичинде кьагытда Кьуран сураланы сакълау-кьоруу кючю барды деб ийнанадыла. *(Макалени башында келтирген суратда аланхазар катакомба кьабырда джазыуну функциясы/магъанасы да алайды: каган ёлюкню Тейриге танытыу эм каганны кьоруу, сакълау.)*

Бюгюнню чууутлула айтыучу, Дауд (Давид) кьалкьанына алтучлу джулдузну салгъанды деген хапар, хазарлыла кьалкьанга, байракъга тамгъала салгъандан чыкьганды.

Аланхазарда «бугъун/моген» сёзню магъанасы, ала тамгъалада сакълау кюч барды дегенге ийнаныулары аллай оюм келтиреди.

Кьартларыбыз айтыудан, кьарачайлыла коммунистле келгинчи кьабыр сынташлагъа айны ичине алтымюйюш джулдуз салыб тургъандыла. Сынташха аллай белги уруб ёлюк

«бугъун» болгъанын, асыралгъанны кӛргюзтген болурламы. Тюркге барыб келген Хатуаланы Рашид, анда къарачай къабырлада, бу алтымюйюш джулдуз муслиман тогъайны ичинде, сынташлада кӛрюб келгенди¹¹.

147

Фото №4

Фото №5:

Быйыл 2009 джылда Тюркийеде Гёкчейайла элде сынташлада алтучлу джулдузла кёрдюм. (Китабны арт къабугъунда, былайда тюбюнде фотологъа №4, №5 къара). Гёкчейайла Эскишехир илине* (областына), Чифтелер ильчесине* (районуна) киреди.

Къарачаймалкъар джамагъаты Гёкчейайла элине Килиса дейди. Гитче элчикди, адамлары кёбюсю шахарлагъа кёчюб, 40 юй/юйдеги къалгъанды. (Сылпагъарлары да барды къалгъанланы ичинде). 1940-1950 джылладан кеч салынган сынташлада алтучлу джулдузла кёрюнмейдиле. Биринчи сынташда (ал фотода №4) джулдуз хилал ичинде алты чапракълы гокга хансха ушаш керкилгенди. Бу сынташ 1947 джыл салынганды. 1952 джыл салынган сынташда (фото№5) джулдуз кеси джангыз керкилгенди. Быладан алгъа салынган сынташлада джукъ кёрюнмейди. Джумушакъ тытыр ташла болуб джазыулары-тамгъалары эригенди.

Тюркде 1940-1950 джыллагъа дери сынташлагъа салынган алтучлу джулдузла, Къартджуртда Сылпагъар тийреде 1897-1898 джыллада илких ташлада салынган алтучлу джулдула, бурун сынташлагъа алтучлу джулдузла салынган хапары-бары бирден алтучлу джулдуз узакъ заманладан бери бизде энчи тамгъа болуб тургъанын кёргюзтеди.

*Алтуч тамгъа (джулдуз) къарачаймалкъар миллетге тышындан чуутлудан келген тамгъа туююлдою. Ол аланыкъы болса аты «моген давид» боллукъ туююл эди. Къалканга да кеслерин къоруулар умутда салыб айланникъ туююл эдиле. Алтуч тамгъа кесибизни алан хазар тамгъабызды. Алтучлу джулдузну къалкъанга чуутлула салгъандыла деб, чуутлула кеслери арт джыллада джазыб, джалгъан хапарла джайгъанга ушайды. Керти белгили болгъан а, алтуучлу джулдузланы герблерине алан/булгъар/хазар эм татардан славянлагъа кёчген аксюекле сала тургъандыла. Сёз ючюн, **Тургеневы, Поливановы, Алымовы, Тимирязевы, Куракины дагыда башха кёб орус, поляк, украин аксюеклени герблеринде алтыучлу джулдузлары барды.**¹² Герб- тамгъасы болгъан къалкъандан башланган символду.*

149

3.2. Европа аксюек* тукъумлада алтучлу джулдузла Аланхазар тукъумла тамгъаны бек эртде заманладан джюрютгендиле. Къарачайда тукъум къаумланы башчылары Адурхай, Будиян, Науруз 14-15 ёмюр арасында джашагъандыла. **Ючюсюню да тамгъалары тогъай бичимден тюрленген тамгъалары болгъанды.** Тогъай тамгъа эки-юч минг джылны

алгъа турушхан гунну юйюрледен къалгъанды. Алай бла кеси миллетибизде огъуна, Адурхай, Будиян, Науруз юсюнде, тамгъа тутханыбыз минг-минг джылла болгъаны кёрюнюб турады. Тамгъа тутхан адет европачы миллетлеге 12 ёмюрде джетгенди. Мен ангылагъандан, биринчи джолу оруслагъа поляклагъа кёчген аланхазар эм татар бийлени-мырзаланы юслери бла болгъанды. Экинчи джолу къачлы* джортоуулланы 11-12 ёмюрле заманында селджук огъуз къауумланы юслери бла болгъанды. Къачлы сафарлыла* (крестоносцы) Куддус* (Иерусалим) ючюн туркмен огъуз къырал «Бюйюк Селджук Девлети*» бла кёб заманланы къазауат этгендиле. Бу къыралны къурагъан Селчук/Селджук Хазарьядан Къаспий Арал арасы огъузлагъа кёчюб, аскер башчы болуб, алайдан да тукъуму бла бирге бюгюнню Тюркийе-Иран джерлеге кёчюб, селджук къыралны тамалын 10 ёмюрде салгъанды.

Тюрк къауумла тамгъаны мал белгилерге төрт аякълылагъа, къазауатда джер, душман-джууукъ айырыргъа байракълагъа, къалкъанлагъа салгъандыла. Бизледен къалкъанга тамгъа салыу адет Европагъа ётюб, герб этиу адетге бурулгъанды. Англияны королю 1128 джыл кийеуне/кюйеуне **алты алтын аслан** суратлары болгъан къалкъан бергенди. **Ол къалкъан Европада биринчи гербге саналады**¹³. Поляк тилден «herb» орусча «герб» болгъанды. Поляклагъа да немча (алман) тилден «**Erbe**», магъанасы **къалыт-(наследство)**, сёзден кёчгенди. Немчала кеслери гербге «**Wappen**» атагъандыла. «Wappen» «**аскер сауут**» магъанада **Waffen** сёзню эски бичимиди. Европа гербле бла бизни тамгъабызны башхалыгъы барды. Бизде тамгъа бир бош белги болгъанды, алада герб бояулу омакъ болуб, кёб тюрлю суратладан къуралгъанды. Бизде тамгъа тукъумда сакъланганча, Европа эм орус акъсюек тукъумлада герб атадан улуна къалытны символу бола, къалыт* бла бирге кёче келгенди.

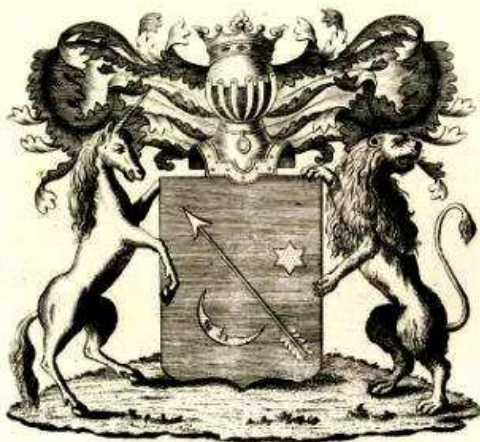
Бизни тукъум тамгъа тутхан эски адетибиз бюгюнлюкде саулау дунягъа джайылыб, ишлетмен адамланы адети болуб, улуу фирмаланы символлары-тамгъалары болуб турады. Сёз ючюн Мерседес, БМВ, Тойота эм баиша улуу фирмаланы энчи тамгъалары-белгилери барды. Алай бизнес тамгъаны (сатыу марка, лейбл, фирма белгиси) иесинден эркинликсиз бир адам тутаргъа болмайды.*

Орус императорлукъда акъсюеклени тамгъаларын 1798 джылдан башлаб, бир китабха къоша-джыя сакълагъандыла. Бюгюнлюкде акъсюек тамгъа джыйымдыгъы* (общий гербовник дворянских родов) бир джангыз китабда Санкт-Петербургда Россияны Девлет-Тарих Архивинде сакъланады. (Российский Государственный Исторический Архив-РГИА). Ол китабдан тубюнде суратлада эки герб.

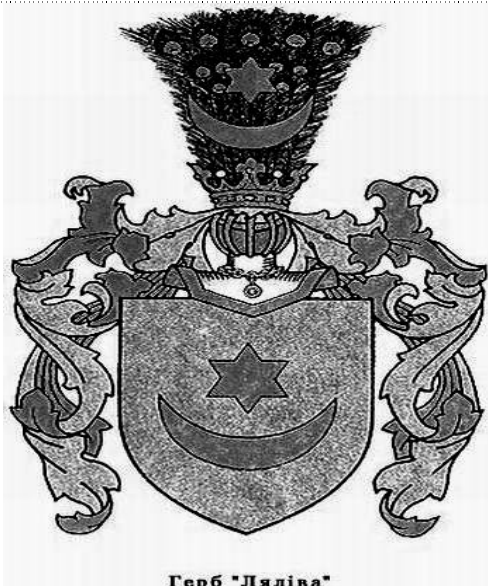
Тубюнде суратлада: аланхазарлыладан айырылгъан славянлада бий тукъумланы герблери. Орус, поляк, украин ичинде, герблеринде алтын бетли алтыучлу джулдузлары болгъан акъсюек тукъумла бек кѣбдю. Былайда мен эки орус бла эки поляк-украин гербле салама.

ГЕРБЪ РОДА АЛЫМОВЫХЪ

3-чю сурат: Къалкъанны ортасында кююш окъ, окъ туюбу алтын хилал, башы алтын алтучлу джудуз. Къалкъанны сол джанында мюйюзлю ат, онг джанында аслан¹⁴

Герб "Лялива"

4-чю сурат: 1413 джылдан башлаб джюрютюлген Украина да, Польша да, Литва да 350 тукъумну тамалы болган «Леліва» атлы герб (тамгъа). Кёксюлдум къалкъанда сары хилал башында сары алтучлу джудуз

Герб «Карыбут».

5-чи сурат: *Польшада 17 ёмюрге джюрютюлген татарлыладан чыкган Вишневецкие бий тукъумну аты «Карыбут»! болган герби (тамгъасы). «Леливаны» тамалында этилген кёксюл калкъанда акъ къач, къач тюбюннде сары хилал, хилал тюбюнде алтуч джудуз.*

153

Татар-тюрк тукъумладан башланганга санаб, Н.А. Баскаков 300 орус аксюек тукъумну юсюнден китаб джазгъанды¹⁵. Акъсюек тукъумланы тамгъа джыйымдыкыгъындан* алыб, Баскаков ол тукъумланы кёбюсю Алтын Ордадан* кёчгенди деб бегитеди¹⁵. Орус аксюеклени ичинде ючден бирини герблеринде, Тургеневи, Поливановы, Алымовы, Тимирязевы, Куракины дагъыда башхалада алтын алтыучлу джудузла бардыла. Джудузла герблени асламысында алтын хилал ичинде салынгандыла.

Ойлашла:

Биринчиси, орта ёмюрледе чуутлуладан чурукчула, темирчиле, сатычула башха ишчиле чыкгандыла, ансы ала христиан-муслиман ичлеринде аксюекле болмагъандыла.

Экинчиси, тюрк-татар тукъумлу орус аксюекле герблеринде хилалны кёб салгъанлары муслиман къанлары болгъанын билдиреди. Андан сора хилал бла алтучлу джулдуз сары (алтын) бетли болгъаны гунманла (куманла) бла эм Кюн бла байламлы болгъанларын билдиреди. Муслиман дин бла чууут дин, гунну/гунман къаум бла чууут къауум бек башхадыла.

Ючюнчюсю: орус-поляк аксюеклени герблеринде алтыгучлу джулдуз, Сылпагъар 1897-98 джылгъы ташлада алтучлу джулдуз, Тюркийеде къарачай къабырлада алтучлу джулдуз-барыны аллы-башы бирди, чыкъган джери бирди- ол да **Хазар къаганатды**.

Тёртюнчюсю: чууутлула «могендавид» алтучлу джулдузну ата-бабабыз гун-хазарлыладан, бизден алгъандыла.

3.3.Хазарладан сакъланган къарачаймалкъар атла эм тукъумла

Бурун хазарлыланы атлары бюгюн эки уллу тюрк миллетде сакъланады. Аланы бири 35 миллионлу азербайджан миллет, экинчиси 14 миллионлу къазакъ миллет. Азербайджанлыланы тюз атлары «аз+эр» сёзледен къуралыб фарс тилде «азери» формада сакъланганды. Иранда азербайджанлыла кеси кеслерине эм хоншу миллетле «азери* -азари* тюркле» дейдиле.

Азербайджан ат «азери+бай+джаны» сёзледен къуралыб, Иранда бир джерни атыды.

«Къаз+акъ/хаз+акъ» хазар атны бир тюрлюсюдю. «Къаз» сёз кыпчакъ/ногъай тилде къатыракъ айтылгъан эм «хаз/аз» сёз огъуз тилде бурун джумушакъ айтылгъан бир сёздюле.

Къарачаймалкъар миллетде «хаз-газ-гас-къаз-къас, аз-ас» сёзден къуралгъан кёб атла эм тукъумла барды. Бу сёз тилибизде бюгюн «къаз» тауушда айтылады.

«Къ, к, х, гъ» тауушла тюрк тилдеде узун заманлада тюрлене-ауушуна айтылгъандыла. Огъуз джумушакъ айтыуда «къ, х» тауушла бирбирде тас болуб да сёлешинеди. Андан келеди «къаз-хаз» «аз» болгъаны. «Къаз-хаз» бютеу тюрк миллетледе бир магъанада болгъан энчи аланхазар тюрк сёздю. Алда болгъан джумушакъ «х-г-д» тауушлу огъуз тилибиз ногъайлыла бла хоншулукъда кёб асырланы джашагъаныбыз себебли

бюгюн «къ-к-т» тауушлу къатыракъ къыпчакъ тилге джууукъ болгъанды.

Ата-бабабызны бир къаууму «къаз» уча, джюзе, чаба, джюрюй билгенине кёзлери къараб, анга кеслерин ушатыргъа суйген заманлада кеслерине «хаз эр/къаз эр» ат алгъандыла.

«Къаз», «къан къаз, къау къаз» деб (орусча «лебедь») ариу ключю къанатлыгъа айтхандыла.

Кавказда алай тургъанлайына бу сёзбашладан къуралгъан топоним-гидроним атла топпа толуду: «къау+къаз» =Кавказ. Къаз+бек=Казбек Ара Кавказда мийик тау. Къаз+бий =Каспий, Азия = Ассия, Хасаут/Хасаука/Хасав-юрт д.а.к.

(Биз «Къазбий» айтычу тенгизни аты ногъайлылада Каспий болуб, орусча ол формада кёчгенди. Ол тенгизни тюркче-азериче аты «Хазар дениз» болады. Бир тенгизни аты бир сёзден башланыб, тюрк тилледе бираз башхаракъ айтыу Къаспий-Хазар ал джазгъанларыма далилди).

Кавказда, Евразияда «къаз/хаз» сёзден къуралгъан атлагъа тенглик этген бир ат джокъду. Миллетибизде «Алан, Къарачай, Къарча, Тау, Малкъар» сёзбашладан къуралгъан атланы, тукъумланы бирбирине къошуб санасакъ да, «Хаз-Газ-Гас-Къаз-Къас-Аз» сёзбашладан къуралгъан атланы эм тукъумланы санына бары бирден джеталмайдыла. Бу болум да хазарлыла бизни ата-бабабыз юзюк болгъанына шагъатды. Къарачаймалкъар тукъумланы ичинде санаб, «хаз-газ-гас-къаз-къас, аз-ас» сёзбашладан къуралгъан ишексиз 13 тукъум чыгъарама.

Абазалары, Абазалылары, Абезехлери, Айбазлары - бу тукъумла эб+хаз (абхаз/абаз) сёзден къуралгъандыла.

(Айбазларына Къарачайда хаман «эрменлилесиз сиз» деб чам этедиле. Къарачайгъа Айбазлары эрменлиле болуб келмегендиле, хазарлыла болуб, эб-айб хазла болуб, эрмен ичинде эрмен болуб къалмайыкъ деб, Ата Джуртларына къайтхандыла. Абхаз/Абаз Айбазгъа бурулгъанына далилле: къазакъланы патчах заманда атлары- киргиз-къайсакъ, Адабол-Айдабол-атабол).

Баразлары (барс+хаз/аз), **Биязирлери** (бий+аз+эр) **Гилястанлары** (гил/гел+ азан, хаз/аздан келген), **Газалары/Газайлары** (хаз/газ+ай), **Гасийлери** (Гассы эркиши атдан), **Джангоразлары**

(джангыр+аз, джёнгер+аз), **Къзакълары** (къаз+акъ), **Къасайлары** (къас+ай), **Хасайлары /Хасаулары** (хас+ау/ай), , **Мыртазлары** (мырт+аз, мырды/мылы джерден аз, неда узакъ «мырт» джерден «аз»)¹⁶. (*Атны ахырында -ай/ау* къошакъчыкъ ийнакъны, эркелетгенни кѳргюзтеди: Къас+ай, Хас+ау).

(Эсгертиу: «Къаз/хас/ас/аз/» сѳзбашладан тюрлениб, къуралганга ушасала да, экилиге санаб, Черкеслери (Черек+аслары), Хосу+лары, Хоза+лары, Бархоз+лары, Джернеслери (Джѳрне+аслары) тукъумланы, Къайс+ын, Аза+мат атланы хазар тизмеге къошмайма.)

Бу джазылган тукъумланы эм джашы 150 джылны алгъа эм эскиси 300-400 джылны алгъа башлангандыла. «Къаз-хаз» сѳзбашдан къуралган атларыбыз атаууларыбыз иги кесекди: Къасбот, Хазбулат, Къасай, Къасым, Касох, Гассы, Газах, Аза, Аздор, Алхаз, Казбек д.а.к.

Хазарлыла бла байламлы тукъумланы-атланы тюрлю-баиша кѳблугю, хазар къан бизде тыи къан туююл, кесибизни ата-баба къаныбыз болганын кѳргюзтеди. Саналган хазар тукъумла илкичледе-сынтаишлада сакъланган алтучлу джулдузла хазар джулдузла болганына далил боладыла

156

4. Къарча джулдузу эм Науруз-Сылпагъар ал тамгъасы (2010дж июнь)

Китабны джазыб бошаб, быйыл февраль айда басмагъа бериб, чыгъарын сакълаб турганда, Джингирикден бир къартыбыз телефон къагыб, адамладан да айтдыртыб манга сѳзю болганын билдирди. Къартыбызгъа, Сылпагъарланы Мурадинге тюбѳб джангы тарих хапарла алдым.

Бу статьяны башында быллай ойумла джазган эдим: "Науруз-Сылпагъар тамгъасы тогъай тамгъадан башланганды, тогъай тамгъа да Кюнню символуду, Науруз тамгъа Кюн экиге бѳлюннгенин кѳргюзтген эки джарым тогъайны белгисиди".

Науруз тамгъаны тюрлениулери былай болур деген суратларын, эки джарым тогъайны белгисин салганем. Аллай тамгъаны ташда Джингирикде кѳрнѳб къойдум. Суратларыма, фикирлериме далилге Науруз-Сылпагъар тамгъаны ал формасын табдым. Энди тарихлени эм Науруз-Сылпагъар тамгъаны суратын китабха къошханма. Фотосун салама:

Тамгялы таш илkich Сылпагъарлары Габий тийреде, Джингирикде орамда суйеледи. Илkichни джигит Дебошну атындан, Дебошну джашы Баракъдан туугъан Юнюс 1895дж Къартджуртда Сылпагъар тийреде салгъанды. Ташда Дебошну аты джазылыбды¹⁷. Бир замандан Юнюс юйюн-джерин Мурадинни атасына сатыб, Тебердиге кечгенди. Сюргюнден къайтханда илkich ортасындан сыныб тургъанын кёрюб, Мурадин бла къарнашы тыш адам аман этмесин къоркъууда ташны юйлерине келтиргендиле¹⁷.

Таш илкични башха джанында хилал ичинде алтучлу джулдуз керкилиб, аны тюбюнде да араб харифле бла 1895джыл джазылыб турады. Алтучлу джулдузну арасында иги билинген нокъта, төгерек белги барды. Экинчи фотогъа къара:

(Ал китабда, 1-чи бёлюкде Дебошну эм Баракъны тарихлери барды.)

1895джыл Дебошну туудугъу Юнюс ташда керкген тамгъаны 1960 джыллада Сарытноз элде Сылпагъарлары (Биченчилери) темир орам вара тараларына сала тургъандыла¹⁸. Мен ангылагъандан, Науруз тамгъаны тюбюнден сыз тартылгъаны бла тамгъа тюрлениб энчи Сылпагъар тамгъа болгъанга ушайды.

Тамгъаны тубюнде сыз сырпынны (сылпагъарны) белгилей болурму?

Джингирикден къайтханда Ючкёкенге Сылпагъарланы Исламгъа барыб эски заманлада от бла сапын этиулени амалын - (хазырлау къуланмасын) джазыб алдым. (Аланы "XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле" статьягъа кёошханма).

Андан сора, Ислам сабий заманында къартладан эшитиб, алтучлу джуддузну аты "Къарчаны джуддузу" болгъанын билдирди¹⁹.

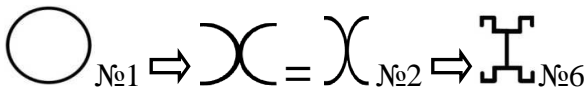
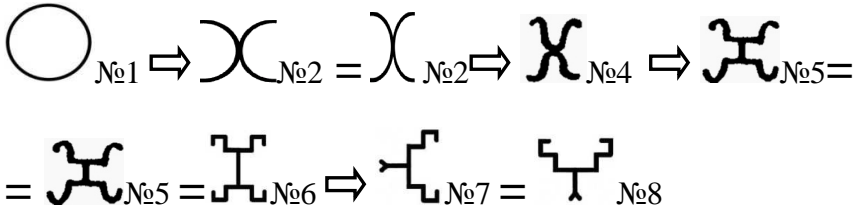
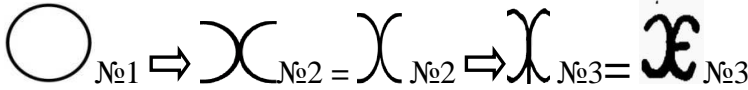
Исламны эм Мурадинни билгилери ючюн, Науруз-Сылпагъар тамгъаны фотосу ючюн китабны басмадан къайтарыб, аланы кёошуб чыгъарама.

Алтучлу джуддузну аты белгили болгъанда, Сылпагъарлары юч илкичге огъуна 1895-1898джыллада алтучлу джуддузланы не ючюн салынганы ангылашынды. Алтучлу джуддузну къуру бир тукъумда болмагъанды. Бурун бютеу халкъ тута туруб, сынташлада керкгенди. Бу сёз ётюрюк сёзге саналмаз ючюн, Къарачайдан эртде айырылгъан тукъумла, Тюркийеде сынташларына алтучлу джуддузланы керкгенин кёргюзтюб фотола салгъанма китабха.

Къарча хазар юйюрню керти урлугъуду. Аны ючюн Къарча хазар алтучлу джуддузну- тамгъаны тута тургъанды. Узакъга Польшагъа, Украинагъа, Россиягъа тюшген тукъумла хазар юйюрлю тукъумларын белгилей алтучлу джуддузну къалкъанларына, къубелерине сала тургъандыла. Бизде ата-бабабыз алай этиб урушлада кеслерин эм тосну-джауну айыргъанларына ишек джожьду. Ызы бла герблерине, байракъларына, сынташларына салгъандыла. Къарчаны джуддузу Науруздан сакълана келиб 1895-1898джыллада юч эскертме ташлада науруз Сылпагъарлада керкилгенди. Хазариядан, Къарчадан къалгъан алтучлу джуддузну бютеу къарачаймалкъар салгъанды дерге бюгюн бизни хакъыбыз барды.

Аны бла юч ташны бир джанындагъы Науруз-Сылпагъар тамгъа къауумну-тукъумну белгилеген тамгъа болады. Ташланы экинчи джанында хилал ичинде Къарчаны алтучлу джуддузу юйюрню-миллетни эм динни белгилеген тамгъа болады.

4.1.Науруз-Сылпагъар тамгяланы тюрлениулері:

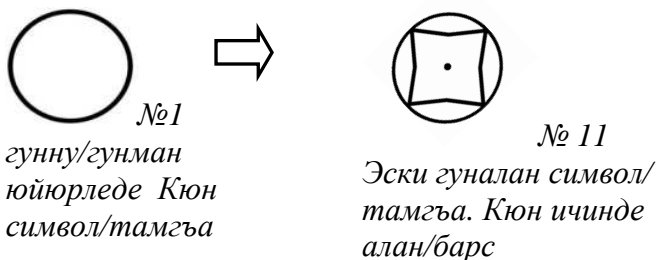
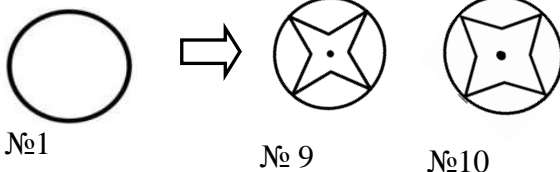

Былайда тогъай белги Кюнню символу эм алан руна джазмалада "мен" сёз бла "М" таууш болады. Эки бёлюнген тогъай джартыла кёкде Кюнню тюрленгенин, тюн узунлугъу кысыхадан узунга айланганын белгилеген символу- ал Науруз тамгяды (экинчи номер). Алтынчы номер Науруз тамгяны ойуулу кеч хайырланган формасыды. Ючюнчю, тёртюнчю, бешинчи, джетинчи, сегизинчи номерле Науруз тамгядан тюрленген Сылпагъарланы тамгяларыдала.

Эсгертиу: Китабны бошар заманда интернет сайтда <http://www.ethnic-cinema-country.ru/kg-8/> адыг тамгяланы джыйымдыгын кёрдюм. Алгъа Руслан Даур "черкес символланы" юсюнден китаб джазыб, андан сайтха салгандыла. "Адыг тамгяладан" Руслан "бурун адыг алфавит" этерге да кюрешгенди. Мухаммад Будаины джазгъан ойумун окъугъан болур ол хариб Руслан. Будаи айтхандан, гуналан (къарачай) тамгяла бютеу дунья джазманы тамалы болгандыла. "Черкес символланы" ичинде "къабарты тамгяланы" саны 2400! болуб турады. 1895-1898джыллада ташлада керкилген Науруз-Сылпагъар тамгяла "къабарты тамгялага" санаб салынганды. Тамгяларыбызны бири (суратлада экинчи номерли тамгя) тюрленмегенлей юч кабарты (Агубеков (Агубеч), Боцэ, Хагажей) тукъумгя берилгенди. Экинчи номерли Науруз тамгя бироз тюрлендирилиб (бир джаны узунурак этилиб, суйелиб туйюл джатыб салыб, тогъай къанатланы бир-биринден айырыб) алты къабарты тукъумгя (Ашабоко, Безруко, Жамбор, Тохо, Хацук, Хавжок) берилгенди. Тёртюнчю номерли Науруз тамгяны тёрт

адыг-къабарты тукъумгъа (Барсоко, Катмес, Тхабисим, Дэр) салыныб турады. Биягъы адыг "тарихчиле" алдайдыла кеслерин эм башхаланы. 1860 джыллада адыг-къабартылыланы ичинде бий-ёзден тукъумлу адамлары Уллу Къарачайда джашагъан бий-ёзден-чанка тукъумлу адамладан 2,5 кереге аз болгъандыла. Кеси эркинлигинде адамла (тамгъа туталлыкъ адамла) Къабартыда 5,5 минг адам Уллу Къарачайда уа 13 минг адам болгъанды. Къарачайны малы да эки кереге кёб болгъанды. Къуру наурузла 2,2 минг адам, 10 тукъум, алада да къуру 6-7 тамгъа болгъанды. Адыг-къабартылада уа?

4.2. Гунман, гуналан тамгъаланы юсюнден

161

Былайда тогъузунчу, онунчу, онбиринчи номерли тамгъала бир тамгъаны тюрлю-тюрлю бичимлерин кёргозтедиле. Онбиринчи номерли тамгъаны атына тарихчилерибиз Къарачайны эски тамгъасы болгъанын бегитедиле. Бу тамгъа ташда керкилиб, Къартджуртда табылгъанды. Юсюнде араб харифле бла хиджрадан сора 1107 джыл салынганды. Бу джылны бюгюнгю милади тарихге кёчюрсенг 1689джыл болады.

Онбиринчи номерли белгини-тамгъаны тарихчиле китаблагъа, джаш адамла байракълагъа салыргъа бек суюдиле. Аланы бирлери джазгъандан тегерекни ичинде тёртгюл тамгъа дуньяны тёрт джанын белгилейди. Башхасы джазгъандан

тёрт джаны тёрт затны: отну, джерни, хауаны, сууну белгилейди. Мен бу эки ойлашны да бирден терсге санайма. Дуньяны тёрт джанын компас белгилейди. Компас тенгизде джюзгенлеге керек болуб 13 ёмюрге чыкьганды.

Андан компасны эскиз суратын сала, анга "джеллени гюлю/роза ветров" атагъандыла. Гунну-гунман, алан юйюрлеге джолланы эм дуньяны тёрт джанын тюзетерге джулдузла, менгирле, кьургъанла болушхандыла. (Эски сёзюбюз "Джулдуз", бюгюн "Джол+тюз" болады). Экинчи айтыу да джангылычды. Отну, джерни, хауаны, сууну бирден бир тамгъада не ючюн белгилерге керекдиле малчы-уучу-аскерчи юйюр?

Тамгъалада, джамалада бурунгу адамла кеси юсюнден хапар айтханды, кесин танытханды, ийелик этгенин белгилегенди.

Ансы дуньяда от-джер-хау-суу болгъанын беш джыл болгъан сабийда биледи. Табигъатны тёрт затын бир-бирине кьошуб, адам ангыгъа кыйып тамгъа этиб, ата-бабабыз ташлада "философ белгиле" керкиб айланганларына ийнанмайма.

(Ма джангы чыкьган тамгъа символ € - евро ачханы тамгъасы-белгиси. Бу да ийелик бла белгилемек кёрюзеди.)

162

Мен ангылагъандан тогъай ичинде тёртгюл белги тёрт аякълы болгъан сыйлы тотемди. Тогъай Кюнню символу бла тёртгюл белги да Барсны символуду-тамгъасыдыла. **Бу тамгъа бирден гуналан тамгъады.** (Аланланы-барсланы юсюнден буну ызындан "Аланхазар сырлары-3 кесеги" статьяда окъуб бери къайт).

Аны бла миллет кесин айырыб белгилеб ташха аны ючюн ургъанды. Кюн ичинде Барс демек- орта адамгъа туура, ангылашынган, энчи миллет тамгъа болады. Тамгъаны ортасында нокътаны магъанасы: "мен" эм "барсны башы" демек, не тамгъа дуньяны арысы-тутуругъу демек болур.

Тамгъа тема эм тарихибизде тамгъаны орну къаралмагъан тинтелмеген ишти-къонуду. Бу иш толу баджарыллыгъы алда болур. Алай-былай эсе да, тамгъаларыбыз эм символларыбыз эски кючлю юйюрле гунну-гунманла, аланла, хазарла бла керти байламлы болгъаныбызны бу кысха билгиле ачыкъ этедиле. Дагъыда Кавказда джашагъан гунман-алан-болгъар-хазар юйюрле къарачаймалкъар халкъны баиша ал атлары

*болгъанына джангы тинтиуле эм далилле буну ызындан
статьялада барды.*

Къайнакъла:

1. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск 1994дж 353-354бетле
2. Каппушланы М.З. «Къарт атамы атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж. 7-11 б.
3. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск 1994дж 341-342бетле
4. Лайпанов Къазий, «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж 36 бет
5. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
6. Байрамукъ улу Умар Къарачайлы «Кладезь народной памяти» Черкесск 1993 63бет («Советская тюркология» № 1 1984 83 бет журналдан)
7. Хабичев М.А. «Карачаево-балкарское именное словообразование» Черкесск 1971дж.,17-21 бетле
- 7* Хабич улуну китабыныны биягъы бетлеринден
8. «Ас-Алан» журнал №1,1998дж, арт тыш къабугъуну ичинде, Лайпанланы Къазий «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж, 127 бети
9. Алан Глаш «Карча», Нальчик 2008дж.,200 бет
10. http://ru.wikipedia.org/wiki/Звезда_Давида
11. тарих илмуланы кандидаты Хатуаланы Рашидни аузундан 2006дж., Черкесск ш.
12. Н.А. Баскаков «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993г. фото 96-97 бетле арасында.
13. Wikipedia –орус версияда «герб» сёз.
14. Герблени (тукъум тамгъаланы) суратлары бу адресде <http://gerbovnik.ru/>
15. Н.А. Баскаков «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993г
16. Къарачаймалкъар-орус сёзлюк Москва 1989дж, 791-797бетле
17. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.) Джингирик эл
18. Сылпагъарланы Казбек 51 джылда Черкесск ш.
19. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад-улу (1928 дж.) Ючкёкен эл
20. Китабны ал-арт тышында эм статьяда фотоланы автор кеси этгенди.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

гунман, алан, хазар, балкър, кърарачай

Ахмад Сылпагър (октябрь2009- июнь 2010дж)

I. Гунман, алан, хазар, балкър, кърарачай –бир тукъумлу миллет

Бютеу Кавказны джерлеринде (Кърарачай Малкър джерлеринде да) минг джылланы ичинде атлары тюрлю-тюрлю айтылгъан юйюрле: **алан, булгър, кьойман/куман, хазар, барсилле, ауар** эм башхала джашагъандыла. Атлары башха болгъанлыкъга тиллери, ашлары-суулары, джашау халлары бирча болгъанды. Тарихчилени кёбюсю быланы барын бир биринден айырыб, хар бирин башха миллет этиб джазадыла. Мени кёлومه келген бла была бары бир аланхазар (кърарачаймалкър) юйюрдю. Бу фикир, бу оюм Уллу Кърарачайда кьаумланы, науруз тамгъаны, сылпагър атауулланы тинтгенден, аланы башха бурун юйюрле-кьаумла* бла тенглешдиргенден ачыкъланады. Уллу Кърарачайны атауул-тукъум-кьауум кьурамы, тукъумланы юлешиниу эм биригиу адети - бурун эски тюрк юйюрлени юлешиниу эм биригиу ызларын эм кьурамларын тутадыла. Алая, бу фикирни бегитир ючюн алгъа бизни джерледе бурун джашагъан юйюрлени юсюнден кьысха билги берирге керекди.

164

1.1.Гунну-Куман

Тарихчиле «гунну» «куман» юйюрлени да кёб ёмюрлени бирер башха этиб джазадыла. Алай болсада, орта ёмюрледе Европада «куман» атда айтылгъан белгили юйюрню, ал формасы бизни тилде «гунман» болады. «Гунман» ат да, «гунну» ат да, бир «**gün/kün**» сёзбашдан чыкъланы ишексизди. Ал джазгъанымдан «гунну» ат «**гюнню/кюнлю-günnü/künlü**» сёзден болгъаны ачыкъды. «Гунман» ат «гунну» атны бир башха эм кеч формасы болгъаны да туурады. «Гунман» атны башха тюрлюсю «**гунмукъ > кумукъ**» да болады. Кёб заманланы узунуна, кёб джерлени юсюнде бирер башха айтылса да бу атла бир тукъумлу

юйорню атыды: гунну/хунну, гунман/ кюнмен/куман/кьойман, гунмуькь/кьумуькь.

Тарихчиле Европада «куман» - орусча **«половцы»** бир юйорню аты болгъанын ишексиз бегитедиле. Орусда **«половий»** сёзюю магъанасы **«саргъылдым, акъгъа тартхан сары»** болады. «Половий-половцы» сёзден ачыкъланады гунманла кеси кеслерине «кюнлю/гунман» айтхан атны орусча «акъ-саргъылдым» магъанасы кёчюрюлгени. Кюнню бети не акъ не сары не саргъылдым болады. Андангы бизни тилибизде акъ эм сары бетле (бояу) айырылыб къалгъан бетледен багъалы болгъаны. «Сары» сёзбаш бла байламлы къарачаймалкъарда быллай атла эм тукъумла: **Сары, Сарыбаш, Сарыкъыт, Саруькку, Саракай, Сардиян, Сарыбий, Сарухан/Сарыхан, Сарым/Сайрам, Сарыкъызы, Сарыджаш бардыла.** (Бу сафта базыкъ харифли атла тукъумладыла). **«Сары» сёзден кёб ат-тукъум болгъаны да бизни гунну-гунман-куман-половцы юйор бла байламлылыгъызыны шагъатыды.**

Дагъыда, орта ёмюрледе европачы джолоучула салгъан карталада Къарачайны джерлерине «Комания-Comania/Kumania» ат берилиб турады. «Гунман/куман» атдан къыралны- джерни аты «Кумания/Комания» болгъанына сейири джожу. *(Бу билги алда «Джуртубузда тогъай тамгъаны эсгертмелери» билги бла байламлады. Экусин бирге окъу.)*

165

1. Джуртубузда 6-9 ёмюрледе салынган тогъай тамгъала,
2. тогъай тамгъаны «мен» магъанасы,
3. тилибизде Кюнню уллу багъалатхан бурунгу айтыула,
4. «Сары» атла кёб болгъаны
5. эски карталада джуртубузгъа Кумания ат бериу- бютеу барысы миллетибизде болгъан **гунну-гунман** тукъумлагъа ачыкъ шагъат этедиле.

1.2. Алан

Алан- бюгюнге дери сакъланган эски атыбызды. Алийланы Умар* Баблаш улу биринчи болуб **«алан»** сёз **«огълан/улан»** сёзден тюрленгенин джазгъанды. Бизде «улан» сёзюю, ал формасы «укълан/угълан», азериледе «огълан» болады. *(«Окъ/укъ» сёз- садакъ окъ, герох окъ, эркиши урлукъ магъанасы барды.)*

Умар джазгъандан, матриархат заманладан къалгъан сёз «окъгыз >огуз» болады⁰¹. Матриархат* кетиб, патриархат* келген заманладан къалгъан сёз «окълан>огълан>улан» болады. (*Къарачаймалкъарда «окъгыз-огъуз» замандан къалгъан адетле эм ызла миллетибизде бек кёбдю, сёз ючюн, ана джууукъланы, эгечден туугъанланы артыкъ багъалатыу, нарт* эпосда эмегенле* бла сермешиу*)

Умар джазгъандан ахырында «огълан/улан» сёз «алан» сёзге бурулгъанды.

Амма мени сартын, Умарны тюзге санасакъ да, «алан» сёзюно магъанасы андан терен эм эски кёрюнеди.

Бизде **огълан/улан** сёз кибик башха сёзлерибиз эм адам атларыбыз бардыла: **аслан, къаплан, Таулан, Сослан, Темирлан (Тамерлан)**. Башха тюрк миллетледе да «лан» сёз эм сёзде «-лан» къошакъ барды. (Сёз ючюн башкирлиледе «булан» - (олень) бууну атыды.)

Ала/алан сёз киштиксел джыртхыч (этчи) юйюрге «аслан-къаплан» атларында сакъланганды. Мени сартын «алан» барсны (леопардны) аты болгъанды.

Биз миллетге белгили, кеси тилибизде аты болгъан быллай кишитик юйюрю* джыртхычла* бардыла: кишитик (кот), аслан (лев), къаплан (тигр), барс (леопард)*, акъ барс/ала барс* (ирбис), джолбарс (каспийский тигр), кичи/уучу барс* (гепард), сюлесин/джаз кишитик (рысь).*

Барс (леопард) бла акъ/ала барс бир бирлерине бек ушагъан джырхычладыла. Ауурлукълары бла суюклери ала барс бла барсны (леопардны) тенгишдиле. Барс акъ барсдан бираз уллуракъ-ауурлуракъ болур. Акъ барсны тюкю барсдан (леопарддан) узун эм къалын болады, териси акъсылдым. Аны ючюн аты акъ барс эм ала барс болгъанды. Леопардны (барсны) тюкю/териси талгъыр сарыгъа бек тартады. Ала/акъ барс тау мийикледе-къаялада джашагъанды. Барс кёбюсюне тюзледе тургъанды, таулагъа чыкъса да сууукъ мийиклеге чыкъмагъанды. (*Леопардла-барсла, гепардла бурун Шимал Кавказда таулада, эки тенгиз арасы тюзледе иги джайылыб болуб, орта ёмюрледе къуругъандыла. Къыбла (Гюней) Кавказда Зангезур-Нахичевань* джерде леопардла аз-бузчукъ къалгъанды¹.*)

Кавказда эм Азияда бурун джашагъан къапланны аты «**джолбарс**» болгъанды. Ахыр джолбарсны Гюрджюстанда 1922джыл ёлтюргендиле. Бюгюнлюкде «джолбарс» ат орусда къалыб, ал магъанасы да унутулуб, орусдула итлеге «**Джюльбарс**» деб кёб атаучандыла. **Джолбарсны** баиша белгили атлары **каспий/мазандаран/туран къаплан** болгъанды². Ол бир кюнге талай джюз къычырымланы (км) джюрюючу болгъаны ючюн аны бизде экинчи аты «**джул/джол барс**» болгъанды. Орта ёмюрледе орус гиназла* гепардланы кючюклей тутуб, ёсдюрюб, итча къолгъа юретиб, уугъа чыгъарыб тургъандыла³. Немча тилде гепардны аты «**Jagdleopard**»-«уучу барс» болады. Мени кёлюме келген бла ала ол джумуиша аланхазар каганладан-ханладан юрениб, ууну кичи барс бла алай бардыргъандыла. Кишитик тукъумда гепард чабыучу-сюрюючу джыртхычды, къалгъан кишитик юйюрлюле мараб чынгаб тутуучу джыртхычладыла. Гепардла (уучу/кичи барсла) Азербайджанда сакъланыргъа болурла. Кишитик джыртхычланы латин аты «**пардус**» болады. Латин тилге урумдула «**леон+пардус**» айтыудан кёчгенди. Кеси да «**пардус**» сёзню аллы «**пард**»- «**барс**» сёзге бек ушайды.)

167

Мени кёлюме келгенден, Шимал Кавказда барсла къуругъаны бла «алан» атны ал магъанасы да унутулгъанды.

«Ала» сёзню эки магъанасы барды; «1.къолан бетли, 2.джарыкъ бетли», (орусча 1.«пестрый 2.светлый»). «Къолан бетли» магъанада «ала-къола» сёзню бирлешдириб огъуна къоябыз. Бир-бирде «**ала**» сёз «**алан**» сёзню орнуна джюрюген адети да барды. Сёз ючюн, саламлашыуну бир тюрлюсю: «Ала!, не этесе! Алан!, къалайса!» Бу мисалда «Ала» сёз бла «Алан» сёз бирдиле.

Джыртхыч джаныуарлагъа джангыдан къарасакъ, бютеу джыртхыч кишитikle бирден талгъырдыла, аланы териси-къарамдысы «алады» эм «къоланды».

«Ала» сёз барсны аты- «боз» сёз бёрюню аты. 1989джылгъы «Къарачаймалкъар-орус сёзлюкде» былай айтыу барды «**боз** иркине бошланыргъа», магъанасы орусча «кеси излегенича этерге» деб кёчюрюлгенди. Ким болады былайда ирклеге

бошланыб, суюгенича этген? Джууабы да туурады, иркелеге бошланыб, суюгенича этелген **«бозду»**, ол да бёрюдю!

Бизни миллетни бир затны бетин эм бояуну шартын белгилеген сёзле бла энчи айырма магъанада энчи затланы белгилеген адети барды.

1. «Акъ» сёз затланы бетин белгилейди ангылатады сёз ючюн: акъ къумач, акъ тон, акъ баш д.а.к. Аны тышында, «акъ» сёз «сют бла сютден этилген ашланы» бирикдирген атыды.

«Къара» сёз затланы бетин белгилейди, сёз ючюн: къара къуш, къара аякъ, къара кёнчек д.а.к.

2. Аны тышында, **«къара»** сёзню **«харифле, джазма»** магъанасы. «Къара танымайды, къарангы адамды» деб бурун окъуй-джаза билмеген адамгъа айтхандыла. «Къара» сёзню эски формасы **«гара»** сёзден орусха **«гарамота-грамота»** сёз **«джазма»** магъанада кёчгенди. «Къара» сёзню **«къаракъол»** формасы орусха «каракули» сёзлей кёчюб, магъанасы **«танылмагъан джазма»** дегенде бегигенди. «Къара» сёзню «джазма-хариф» магъанасы чуутлулагъа «къара таныгъан» адамларыбыз бла бирге кёчгендиле. Чуут динде къарачаймалкъар (аланхазар) тилде сёлешген **«караим»** къаум барды. Чуутлула кеслери «караим» сёзню «читающие- окъуучула» деб кёчюредиле. **«Караим»** сёзню ал формасы **«къарайым»** болгъанды, магъанасы да- **«къара таныгъан адамма»** бизни тилден ачыкъ болуб турады. «Ала барс» дегенге ушаш «ала чабакъ» тау суулада эм татымлы чабакъ (форель).

Алай бла «боз» сёзню башха магъанасы «бёрю», «акъ» сёзню башха магъанасы « сютден этилген ашла», «къара» сёзню башха магъанасы «джазма, харифле» болгъаны ишексиз туурады. Ызы бла алда мисаллагъа ушаш, «ала» сёзню башха магъанасы «барс» болгъаны экили этмейди.

«Алан-лан» сёзле башха миллетледе ушаш тауушлада эм джууукъ магъанада сакъланган бичимлери барды. «Аслан» французча эм англизче **«lion»**, испанча **«leon»**, славян тилледе **lev/law** болады. Гюрджю, эрмен, башха европа тилледе аслан магъанада **Леван, Леон, Леуан** эркиши атла джюрюйдюле. Алай бла евростатика тилледе джууукъ **«лан, леуан, леон, лайон, леу, лев»** тауушлада сакъланыб, «аслан» джыртхычны аты боладыла. Бизни тилде да «лан» сёз киштик джыртхычланы

атларында джарым кьошагы болуб «ас+лан, кьап+лан» сёзледе сакъланганды. Аны тышында «-лан» башха сёзледе-атлада «огълан/улан, булан, Таулан, Сослан...» сакъланганды. Аны тышында кеси кесибизге «ала, алан» атыбызда да сакъланганды. Мени сартын, тюрлю-тюрлю миллетледе «алан-лан» сёзню (сёз кьошакъны) джууукъ тауушу киштик джыртхычны аты болгъаны ишексиз туурады.

«Алан» бла «лан» бир сёз болгъанына орус тилде далилле бардыла. Бизде «алан» (леопард-барс) сыйлы джаныуар, тотем* болгъанды. Оруслула джашагъан сууукъ джерледе быллай киштик джыртхычла джюрюмегендиле. Орусгъа сыйлы эм уллу магъанасы болгъан, аланы джерлеринде джашагъан «олень», «лань» джаныуарла болгъандыла. Орус тилде «А» харифге башланган энчи сёзлери джокъдула. Сёз ючюн бизни «алаша» сёзюбюз алада «лошадь» болгъанды. Аны ючюн, бизде «алан» тотемибиз киштиксил джыртхыч, алада «олень»-буу эм «лань»-марал болгъанды. Олень (Буу) бла Лань (Марал) бир юйюрлю, бир-бирлерине ушаш джаныуарладыла. Аны ючюн «олень» бла «лань» бир-бирене ушаш сёзледиле. «Алан» сёзню аллында «А» таууш «О» тауушха бурулуб «олень» болгъанды, эм «алан» сёзню аллында «А» таууш тюшюб «лань» болгъанды. (Биз тилде «буу», орус тилде «олень/лань» сёзлени ортасында болуб, ол сёзлени бирикдирген башкир/башкорт тилде «булан» сёз барды.)

169

Ахыр оюмну былай этеме:

1. «ала-алан», «алан -лан» бир магъанада болгъан ала/акъ барсны эски эм бир башха атларыдыла. Ала-алан-лан сёзле огълан/улан сёзден алгъа кьуралгъанга ушайды.
2. «ала-лан» тотем болгъан заманда, ата-бабабыз (укъ-окъла) кеслерин аладан туугъаннга санаб, «огълан-улан» болгъандыла. («укъ/окъ» сёзню ал магъанасы 1.семя 2.стрела 3.сын болгъанды) («Ачыкъламада» «тотем» сёзню ангылатмасына къара.)

1.3. Барс-Барсил

Барс-ас . «Барс» сёз бла «ас» сёз бир магъананы тутадыла. Асланны башха тюрк тилледе эм монголча «арслан» болады. Андан «арс», «ас» бир сёз болгъаны ачыкъ билиниб турады.

Дагыда тюрк огъуз тилледе сёз аллында «Б» таууш кетген джорукъ барды. Сёз ючюн, бизде «иш Болду»- огъузлулада «иш Олду». «Аллай-быллай, алас-булас, анда-бунда» сёзледе «Б» таууш кетген кибикди. («Алас-булас» ала барс сезден тюрленген болурму?). Сёзню аллында «Б» («М») таууш кетген адет, «бен(мен)»-«ол» сёзледен, «биз»-«ала» сёзледен келеди. («мен» сёзден «бен» сёз эскиди). Бу джорукъну эсгерсек «барс»>«арс»>«ас» тюрлениулеге ийнанган кыйын туюлду. Бизни тилде «арс» сёзню, эки минг джылны алгъа джашагъан урум тарихчи Страбон, бузукъландырыб «аорс» этиб джазгъанды. Тегей тарихчиле да «тегей тилде «урс» сёзге ушатыб, «аорс» сёзню «акъ» этиб кёчуредиле. «Аорсла» аланланы бир бёлуклеридиле. Страбон джазгъан «аорс» «арс» сёз болгъаны туурады. Тиллери эм къанлары бла бизни бла бир уядан чыкъган **маджарлыла*** асланны атын арслан, аорс сёзле кибик «**oroszlán**» этиб джазадыла.

Бизде «барс» сёзню къзакълада эм якъутлада бичими «барыс» болады. Кесибизде «барыс» сёзде «Б» таууш тюшюб «арыс» болуб, артда «**ырыс**» сёзде сакъланганды. «**Барс**» тотем болгъандан «ырыс» сёзде ол магъанасы «ышанладан къоркъуу эм тобасы болгъан зат» магъанада сакъланады. «**Барыс/барыз**» сёзден «**ырыз**» сёз «сый-бет» магъанадан сакъланганга ушайды. «Ырыс-ырыз» сёзлени магъаналары «барс/барыс» тотем болгъанын, сыйлы багъалы болгъанын кёргюзтедиле. Ыйыкъны ортасында **Барас/Бараз** кюн болгъаны да барсны багъалатхандан, ыйыкъда бир кюн барсныкы болгъанын кёргюзтген бир кюндю. Тарихчилерибиз барас кюнубюз урумлулада Параскева* сёзден келгенди демек оюм джангылычды. Параскева 3 емюрде джашагъанды. Урумгъа «Параскева» ат бизде Бараскай атдан кёчген кибикди. Бурун оруслулада «Параскева» деб Байрым кюнге айтхандыла. Урумлула да **Парис**, оруслула да **Борис**, кесибизде **Парис**, **Барыс (Баразбийлары** тукъум) **барс** сёзден башлангандыла. *Иранлыланы бурун атлары «**парс**» болгъанды. Европагъа урумлуладан кёчюб «**перс**» болгъанды. Миладиге дери 9-чу ёмюрде *ассирия** джазмалада «**парса**» сёз табылыб, алимле ол иранлыланы аты болур деген оюмгъа келгендиле. Ол сёзню «(кенг) *ёшюню*» деб кёчуредиле⁴. *Ассирия** джазмаланы*

баиха тюрлю кёчюрюб «кырал чек», «кыйырда джер» деб кёчуредиле. Алай бла юч минг джылны алгъа узакъ джерледе болгъан «парс-перс» сёзде бизде «барс» магъанасы джокъду.

Тегейлиле кеслерине кырыл- республика гербге барсны салгъандыла. Тегей-дюгер тилледе кишитиксел джыртхычланы атлары былайды:

барс/леопард - **фыранк, мысы,**

аслан -**домбай,**

къаплан-**тигр,**

гепард – сёзлюкде **джокъ,**

рысь- **стай**

кишитик-**гэды,** дюгерча-**тикис**

домбай-**домбай,**

айу/аю-**арс.**

Дагъыда эгерирге кереклиси «домбай» сёзню алада бир-бирине джууукъ болмагъан юч магъанасы барды:

1. аслан, 2. домбай/доммай 3. кючлю, уллу, къарыулу (великан, силач, могучий). Фыранк сёзню башы «**фыр**»- «**кюй/ирк**»

магъанасы барды. «Мысы» сёзню экинчи тюрлению «мысын» болады- магъанасы да «кеси аллына кьошаргъа, тюрлендирирге-сочинять, придумывать» болады.

Тегейлиле «мысы» атлары къарачай-балкъар «барс» сёзден тюрленгенге ушайды. Татар-башир тилде «бэсей-песи» кишитикни атыды. "Бэсей-песи" сёз бла тегейлиле айтхан "мысы" бир-бирине ушагъаны уа туурады.

171

Тюрлю-тюрлю кишитиксел джыртхычла бир уядан чыкганча тилибизде аланы атлары да бир-бирине ушаб: аслан-къаплан, алабарс-барс-арслан эм кесибизники болгъанларын билдириб турадыла.

Тегейлиледе быллай ушашлыкъ, гармония, симметрия джокъду. Бир атны бир джерде биреуленден, экинчи атны баиха джерда баихадан эшитиб кишитик джыртхычлагъа алай атла атагъанча болуб турады. Аланы тотемлери айю не домбай болгъанга ушайды.

сурат 1

1745 джыл тарихчи Вахушти Багратиони джазгъан китабда гюрджю Мачабели бийге аталгъан бу суратчыкъны тегейлиле кѳргендиле. Мачабели Гюней (Южная) Осетияда джашагъанды аны ючюн барс бизни тотем болгъанды деген оюмгъа келгендиле. Сора барсны Кюзей (Северная) Осетияны миллет герблерине (тамгъасына) сайлагъандыла. Барсны аты кеси тиллеринде ишексиз кеси сѳзлери да болмагъанлай. Алания атны да ѳтюрюклени джая кеслерине бизден урлаб алыб турадыла.

Орусда киштикни кѳркѳуб «брысь» деб кыстаулары да «барыс» сѳзденди. «Барыс» сѳзде аллында «Б эм А» таууш кетиб орусда «рысь» ат къалгъанды, ол да джаз киштикни (сюлесинни) атыды. **Барыс-ырыс, барыс-рысь тюрлениуле да барс-ас тюрлениу болгъанына шагъат этедиле.**

172

Барс-бас. Белгисича Къарачай Малкъар ѳзенледе джашагъан миллетни «басиян» атда джаза тургъандыла. Мени кѳлюм бла «басиян» атда «барсил» атдан тюрленгенди.

Далиль: башкир тилде кишитни аты «бѳсей», татар тилде «пѳси» болады. Бу эки шагъатлыкъдан ачыкъды- киштиклени гитче тюрлюсю «барс» сѳзден тюрлениб «бѳсей/пѳси» болгъаны. Бу далилге ушаш «басиян» ат «барс эль/барсил» сѳзден тюрленгенди.

Барс-бар. Къапланны аты монгол тилде «бар» болады. Алай демек, монгол «бар» сѳзю бизни «барс» сѳзюбюзден тюрленгени ишексизди. (Гепардны- кичи барсны аты монголча «Учим бѳр» болады, «бѳр» да «барны» бир тюрлюсюне ушайды). Дагъыда, монгол «бар» сѳзню магъанасы-тауушу бла эски урум тилде «пард» сѳзню магъанасы-тауушун тенгleshдирсенг, аланы орталарында джашагъан аланбулгъар миллетни «барс» сѳзю болгъаны ачыкъланады. Барс/бар/бѳр сезледе «Б» тауушну тюшген адетин эсгерсек, «ѳр» сѳз бла «барс» сѳз бир боладыла!

Бизни алан сѳзюбюз орусдулада олень/лань болгъанча, бир юзюклерибизде барс>бѳрю болгъанды. Гуналан/гунбулгъар

огъланла/уланла сууукъ джерлеге тюшюб, барсла табмай, бёрю табхандыла. Бёрю ат да барыс/барс атха ушаб турады. Барыс>бар/бэр > бэрю. Бир монгол юйюрню аты «бэрю>бёрю» сёзден миллет тукъум ат «бёрю>бури >бурят» болгъанды. Бизде кеслерин барсдан туугъанга санагъанча, сууукъ джерледе гуналанла кеслерин бёрюден туугъанга санагъандыла. Алай бир юзюкден **баи-къртла (баширле)** къалгъандыла. Монгол юйюрледеча, «барс» сёз къатыбызда чечен халкъда ал магъанасы ал тауушу тюрлениб «борз» болуб, бёрюню аты болгъанды. Орта Азияда тюрк юйюрледе эм Римни къурагъан Ромул таурухунда, бёрюден тууб аны сютю бла ёсгенбиз деген таурухла-джазмала барды. Кеслерин бёрюден туугъанга санагъанла, Кавказгъа ызларына 6-7 ёмюрде тюркютле болуб къайтхандыла.

Ахыр оюм:

«Ала барсны» башха аты «алан» болгъанды. Кеслерин ала барсха ушатханла, ала барсдан туугъанга санагъанла «аланла» болгъандыла. Кеслерин барсха (леопардха) ушатханланы атлары барс/барсил/басиян эм аорс/ас болгъанды. «Барс» (леопард) бла «ала барс» бир/(бек ушаш) джаныуар болгъандан, ол атланы джюрютген «алан» бла «ас» къауумлада тарих джазмалада бир бола тургъандыла. «Ас» атны башха тилледе башха тауушлу «барсил/берсул, басиян» атлары да «барс» атдан тюрленгендиле.

173

1.4. Хазар

«Хаз/къаз+эр» атыбызны юсюнден башында кёб айтханма. (Алда «Аланхазар сырлары 2-чи кесеги» статьягъа къара)

Къошаргъа тыйыншлы хазарла бла байламлы бир-эки билги:

1.Бизни аланхазар тепсеулерибиз бла миллет чепкенлерибиз.

Хар бирибиз кёрген билген, тепсеулерибизни асламысы эркиши де тишириу де къолларын къанатлача джайыб эм кётюрюб тепсейдиле. Къолланы, билеклени тепсеуледе къанатлача джайыу-кётюрюу бла, чепкенлени дженглерин кенг этиу бла ата-бабабыз кеслерин къазлагъа ушатханларын билдиредиле.

2.Андан сора, бурунгу хазарла ичинде «акъ хазла/къазла»

болгъан, бюгюнгю орус казакланы суу ызларында

джашагъандыла. Белгисича къазла суу ызлада, суу джанында

джашайдыла. Акъ къазланы асламысы арт 300-400 джыллада тиллерин орусха буруб казакла болгъадыла. Барысы сууланы аты бла айырылыб, къазла (хазла) болгъанларына шагъат этеди-къобан, дон, терк, урал къазакъла. (кубанские, донские, терские, уральские казаки)

3. Тюз джерледе джашагъан къаз юйюрню гитче тюрлюсю орус тилде «казарка» атлы къанатлы барды. Аны бизде «къыекъаз/къыркъаз» аты барды⁶. Былайда сейири орус тилде «казар/хазар» формасы сакъланганы болады. Орус тилде (бизде да) сёзню артында «ка/къа» къошгъан джик (аффикс) ийнакъ-гитче этген магъана береди. Андан «казарка» «къазарчыкъ» деген магъана келтиреди. Керти да «казарка» ауурлугъу ёсюмю гитче болгъан къазды. Былайда «хазар/казар» деб эркишиге айтылгъан сёзню, орус тилде ызына къазгъа аталгъанын кёребиз.

4. Европа тилледе эски аланхазар Каспар-Гаспар ат барды. Бу атны бизни тилде сакъланган формасы Аспар болады. Аспарух (Аспар+ук) булгъар хан 7 ёмюрден белгилиди. Каспар-Гаспар-Аспар бир атды. Былайда К-Г таууш тюшгени кёрюнюб турады. Бунга ушаш башха юлгю: Укроаинаны батысында Карпаты таулагъа ногъайча Арпаты дейдиле. "Каспар" ат "каз+барс" сёзледен башланганды. "Каспар/аспар" бла "аланхазар (алан+хаз)" бир магъанасы болгъан, биринчи-экинчи сёзю орунлары бла аушунган сёзледиле.

174

1.5. Булгъар/болгъар/болкар/малкъар

Булгъар/болгъар къаумланы юсюнден хазарладан алгъа, **аланла бла тенгликде** къытай, рим тарихчиле милатдан* алгъа 2-чи ёмюрден башлаб джазгъандыла. Булгъарлыланы тургъан джерлерини картасы бла хазарлыланы тургъан джерлерини карталарын бирча салыб къоядыла. Китабда берилген хазар картагъа булгъар карта дерге боллукъду. «Булгъа», «балыкъ», балкъ/балх» сууда джюзген, адам ашаб файдаланган чабакъланы бурун атыды. «**Булгъа/болгъа**» сёз бла чабакъ къанатха (плавникге), чабакъны кесине да айтхандыла. Къуурукъ къанатын чабакъ **булгъаб** джюзгени ючюн «булгъа/болгъа» андан болгъан болур. Аны бла Булгъар «булгъа +эр, балкъ+эр» чабакъчылыкъ бла кечинген, суу джагъалада джашагъан адамны

аты болгъанды. Анданды балкъ/булгъа эрле бла хаз эрле бирден суу ызларында джашагъанлары. Джашагъан джерлери бир болуб, 7 ёмюрде карталары бирчады. Хазарлыладан орусха кёчген казаклыланы атлары суула бла айтылгъанча (кубанские, донские, терские казаки) булгъарланы да тарихде атлары суула бла бирге айтылыб къалгъанды. Дунай/Дуна/Туна булгъарла, Итиль (Волга) булгъарла, Кавказ (Къобан=Къарачай) булгъарла болгъандыла.

1.6. Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай

«Къарачай» сёз Къобан сууну эски атыды. **Уллу Кам суу** бла Махар суу бир бирлерине къошулгъандан Къобан суу башланады. Уллу Кам суу Минги Таудан башланыб, Хурзук ичи бла ётеди. Махар суу Учкуланны ичи бла ётеди.

«Кам/Хем-суу-чай»

Кам/хам эски тюрк (евростатика) сёз болуб, орусда да «кап-кап», «капля» тауушлада сакъланган сёздю. Татарстанда «Кама» суу барды. Сибирде Тува (Тыва) тюрк республикада «Хам Сыра, Тез Хем, Къызыл Хем, Бий Хем» суула бардыла. Тувада дагъыда башха **«хам-хем»** атлары болгъан суула кёбдюле. Минги таудан саркъган суугъа Уллу Кам ат бошуна аталмагъанды, не тыш миллетледен келмегенди. Татарстанда (Итиль Болгъарда), Тывада Кама/Хам/Хем суу атла далил этедиле, Уллу Кам бизни эски сёзюбюз болгъанына. Бюгюнлюкде Къобан сууну Минги таудан Учкуланга дери узунлугъуну аты Уллу Камды. *(Сууну бир тюрлю эски аты «кам», кюнню бир баиша эски аты «хурз/хорз» Кам суу бла Хурзук эл бир джерге тюшгенлери, Минги Тау тюбюнде эски юйюрле джашагъанын бегитедиле.)*

175

Тюркийеде да Азербайджанда да саркъган суула, **чай** сёз бла белгиленеди. Чай сёз «суу» сёзню орнун тутуб, суу атла эки джерде да топпа толудула. Мисалла, Тюркийеде: Даламан чайы, Бырак чайы, Сывав чайы, Кум чайы д.а.к), Азербайджанда: Карачай, Кусарчай, Виляшчай, Гянджачай д.а.к. Мени кёлюме келген бла заманла узунуна «суу» сёзден «сай» сёз къуралыб, **«сай» сёзден да «чай» сёз болгъанды.**

«Кам» сёз да, «чай» сёз да, «суу» сёз да бюгюнге дери тилибизде сакъланган, «саркъган суу» магъананы тутхан сёзледиле. «Чай» сёзню джангы магъанасы да барды, «ичилген таза суу».

«Къара-Гара-Уллу»

«Къара» сѣз бизде эм алгъа «акъга» къаршчы бояуну эм бетни белгилегенди. Андан сонгра «1.кючлю, уллу, къарыулу 2.кирсиз, таза 3. харифле, джазма» магъаналаны тутады.

Бурун атабабаларыбыз тенгиз сууун «къара эм кир» кѣрюб, аны ючюн Къара тенгиз деб атамагъандыла. Къара тенгиз- Уллу (Кючлю) тенгиз магъанада атагъандыла. (*Ол магъанасын билмей «Чѣрное море- Black teer» деб кѣчюргендиле. Тенгиз сууну къара (чѣрный) болуб ким кѣргенди?*) Анга ийнанмагъан къатында гитче, аз - Азау/Азак тенгизни эсгерсин. Бири Гитче тенгиз аны ючюн Азау тенгиз болгъанды, экинчиси Уллу тенгиз аны ючюн Къара тенгиз болгъанды. Къобан суудан Кавказда уллу суу джокъду, андан болады Къобан сууну эски атлары Уллу Кам эм Къара чай. Алайды да Уллу Кам бла Къара чай демек-экиси да бир суугъа айтыла бир магъананы тутадыла: Уллу-Кючлю суу демекди.

Кирсиз, таза эм шаудан суу деген англамны «Къара чай» бла «Гара/Къара суу» бирча тутадыла. «Гара/Къара суу» англам магъанасы ачыкъ турады. «Къара чай» ат джерге кѣчюб ал магъанасы унутулгъанды. Заманланы узунлугъуна тилибиздетукъумларыбызда тюрлениулени шагъатлары Уллу Кам, Къобан суу, Къара чай атла бир сууну атларыдыла. Уллу Кам ат 2000-3000 джылны алгъа, Къарачай ат 1000-1500 джылны алгъа, Къобан ат арт 700-1000 джылны алгъа джюрютюле башланган болурла.

«Уллу Къарачай-Гитче Къарачай»

Заманла ётюб, Уллу Кам атны ал магъанасы да унутула, Къарачайда халкъ кѣбейиб Уллу Къарачай болгъанды. Къобан суугъа энген ёзенлени бирикдирген аты Уллу Къарачай болгъанды. Андан Инджик, Лаба, Акъ суула/ёзенле Къарачайгъа кирген джерле болгъандыла.

Минги тауну Шаркъ джанында (Басхан Чегем ёзенледе) адам да азыракъ, суу да гитчерек болгъанды. Август айда Минги тауну кюзей (эбзе) джаны бла, Хотютау аууш бла Хурзукъ бла Басхан арада ары-бери ауа тургъандыла. Къобан суудан Басхан суу къысхаракъды эм гитчерекди. Андан Гитче Къарачай деб Басхан сууна айтылгъанды. Басхан суугъа къошулгъан суулары ёзенлени бирикдирген аты Гитче Къарачай болгъанды. Суулары

баш шартларын айтханда, «басхан» да «къобан/къобхан» да бирча «кёбген эм джайылган, къобхан-басхан» магъананы тутадыла.

1. Сириядан* (Шамдан) кёчюб келген Мухаммад Будай* 2003 джыл джазмаларыны биринде былай джазады: «Мени къарт атам Юсуф Будай биз 1905 джыл Гитче Къарачайдан Басхан ёзенден Сириягъа кёчюб келгенбиз дей эди. Гитче Къарачай деб къуру Чегем, Басхан, Холам ёзенледен чыкъганла айтмай эдиле.

Черекден чыкъган сириячы малкъарлыла да Гитче Къарацайдан келгенбиз дей эдиле»

2. Октябрьда 2009джыл Тюркиеде Догълат элинде болдум.

Элде Кёнденен эл бла Чегем ёзенден чыкъганла джашай эдиле.

Догълатда туугъан Хидает Бахче (Батчаладан) билдиргенден элчиле кеслерин «таулула, къарачайлыла» деб ангылайдыла.

Тёртюнчю тобукъда Тюркиеде туугъан, атасы Джабеледен (бюгюн малкъаргъа саналган) тукъумдан, 9 джыл болган кызычыкъгъа: «тюрклюмюсе? къарачайлымыса?» деб сорганымда, кызычыкъ «къарачайлыма» деб джууаб берген эди.

3. 19 ёмюрде Кавказгъа келген орус алимле басханчыланы атларын "къарачайлыла" деб кёб кере джазганлары Къарачайны-Малкъарны тарихин излегенлеге белгилиди. Андан озуб орус джазмалада айтылган Аксуу элини джамагъаты къарачайлыла атда къалгандыла⁷. Аксуу эли бусагъатда Нальчикге кирген Белая Речка элден бираз тёбенрек 1787-1793джыллада 120 юйдегиси бла болганды⁷. Аксуу эли Чегем бла Черек ёзенледен тюзге чыкъган джерде, эки ёзенни арасында болганды.

(Мени кёлюме келген бла акъсуучула Уллу Къарачайдан эки-юч уллу сууланы-ёзенлени юслери бла ётюрб узакъга кетген уллу-къарачайчыла болган болмазла. Акъсуучула Чегем бла Черек ёзенледен чыгыб бир "къарачайлы" атда болганла. Неда Акъсууну экинчи аты бла Гара суу-Къара-чай аты бла кеслерине "къарачайлы" ат алган болурла).

Алгъа «Къарачай» сёз миллет ат болмагъанды. Къарачай сёз сууну эм артда джерни аты болганды. Таулу кёойманла, аланла, булгарла, хазарла, барсилле/басиянла бирден джашагъан джер ат болганды.

Акъялман эм тулпар Къарча 15 ёмюрге къайтаргъан Аланья кыралгъа «Барс эли Къарачай» атагъанды. Былайда "барс" сёз "алан" сёзню орнун тутады эм юйюрню атыды. "Къарачай" сёз а миллет (юйюр) ат туююлдоу- Аланьяны ёзек эм бек джерини атыды. Аланьяны баиша джерлерин: Чечен, Терк Баишы, Лаба баишлары, Биштау тегереги тюзлени бир кьолгъа джыйаргъа Къарчаны адам кючу джетмегенди. Аны бла Къарча Аланьяны кыруу бир ёзек джерин (Уллу-Гитче) Къарачайны сакълагъанды. "Къарачай" демек узакъ ёмюрлени ичинде Аланьяны, Булгарьяны, Хазарьяны энчилигин эм тёрелигин сакълаб тургъан ара джериди. Эски девлетлерибизни ёзегиди, тиниди, джюрегиди. Кавказны баиша джерлеринде джашагъан ата-бабабызны кёбюсю (гунманла, аланла, болгарла, хазарла, барсилле эм баишала) ары-бери кёчгендиле эм тыш юйюрлеге кёшулгъагъандыла. Къарачайда уа бузулмай сакълангандыла! Бюгюнгю Къарачай-Черкес эм Къабарты-Малкъар республикалары ёзенлеринде 1922 джылгъа дери бирикдирген атлары болгъан бир халкъ джашагъанды. Ол халкъны эски юйюр эски аты "алан" болгъанды, джерлеиш аты «таулу» болгъанды. Тюрк дуньясын юлешиучю власт келгенинде бир халкъны экиге юлешгенди. Уллу Къарачайда джашагъан таулу алан кыауумланы атларына "къарачайлы" ат атагъанды. Гитче Къарачайда кыауумланы ичлеринде эм иги сакъланган малкъар кыауумну (юйюрню) аты бла баиша ёзенлени кыауумларына да Балкъар ат атагъанды. (Тиллери баиша болгъан хоншу кавказ кыауумланы бир-бирине кёшуб, уллайтыб джангы миллетле, тарихде болмагъан кыраллыкъла кыурагъанды. Юлгюлени статьяны тубюнде окъурса)

178

4. 1922 джыл Карачай автоном область кыуралгъаны бла бирге «Гитче Къарачай» атлы административ район кыуралгъанды. 17-19 ёмюрледе Шимал Кавказда эм уллу элле Къартджурт-Учкулан-Хурзук Уллу Къарачайны тамалы болгъандыла. Уллу Къарачайда Шимал Кавказны эм уллу сууу-Къобан суу болгъанды.

Бюгюнгю «Гитче Къарачай» районда Къобанча-Басханча уллу суула джокъдула. Алайда 16-18 ёмюрледе адам хаман джашаб тургъан элле да болмагъандыла. Къарачайлыла (таулула) билген керти Гитче Къарачайны джерин унутдуругъа, башха

эм аз джерге "Гитче Къарачай район" атагъандыла. Ючкекенде Сталинни «туудукълары» Гитче Къарачай район 1922 джыл къуралгъанына атаб байрамла этерге бек сүйедиле. **"Гитче Къарачай район" Ючкёкен эл бла 1922 джыл къуралгъан/башланган эсе - Уллу Къарачай 500 джылны Гитче Къарачайсыз кеси джангызлай Уллу Къарачай болуб къалай тургъанды?**

Уллу Къабарты-Гитче Къабарты болгъанда, Уллу Ногъай-Гитче Ногъай болгъанда Уллу Къарачай- "Гитче Къарачайсыз" къалай тургъанды?

Уллу Инджик-Гитче Инджик болгъанда, Уллу Лаба-Гитче Лаба болгъанда Уллу Къарачай болуб- Гитче Къарачай къайда унутулгъанды?

5. 1942 джыл августдан -1943джыл январгъа дери Германиягъа бойсунган «Къарачай Области (КЪО)» болгъанды. 1942джыл ноябрь-декабрь айлада Нарсана шахаргъа Уллу Къарачайдан эм Балкариядан (Гитче Къарачайдан) 10-11 келечи джыйылыб бирлешген коллаборант Автоном областы Къарачай къурагъандыла.

179

Къарачаймалкъарны миллетни кеси кесин ангылауда, миллет сезимин сакълауда бирлешген тарихни уллу магъанасы барды. Андан сонгра, Минги Тауну эки джанындан келечиле келиб Къарачай област атда бирлеше билгенлери "Уллу Къарачай" бла "Гитче Къарачай (Балкария)" болгъанына далилди. Аны ючюн бу унутулгъан тарихибизни юсюнден айырма айтылыры болуб, "1942дж КЪО" тарихин бу статьяны ызындан къошама.

6. Совет Бирлешде 1926-чы джыл болгъан адам санауда миллион бла джарым адам кеслерин сакъланган эски **булгъар** атда санагъандыла. 1930 джыллада Сталин булгъарланы, булгъарладан аз татарлагъа къошуб, бирден "татар" этиб джазгъанды. Дагъыда бирлешген "булгъар-татарланы" эм аланы джерлерини кёбюсюн Башкир республикагъа къошханды. (Сёз ючюн, Башкир Республикада 1989 джыл 1,12 млн. (28,4%) татарлы эм 0,863 млн. (21,9%) башкир болгъанды. Татар Республикада 1989джыл 1,7 млн.татарлы болгъанды.) 1922 джылда аланхазар халкъын

бѐлноу, бир-бирине кьошуу, "кьарачайлы", "малкьарлы" ат бериу "булгьар-татар" джазыугьа, бѐлноуге ушагьанды.

2002 джыл баргьан адам санауда Россияда тюрк тилли булгьар кьуру 5 минг адам кьалгьанды. Алай демек булгьарла бла татарла бир тилли-бир динли болгьан себебли булгьарла татаргьа бурулгьанны ауур кѐрмегендиле.

*Уллу Кьарачайда эм бюгюнгю Малкьарда кьарнашлыкьда-
джууукьлукьда болгьан бирча тукьумла бек кѐбдю:
Абайлары, Аджилери, Атабийлери, Багьатырлары,
Батчалары, Боташлары, Будайлары, Кьазийлери,
Кьочхарлары, Кьырымиамхаллары, Узденлары, Чомалары,
Эрикгенлери, Текелери, Шаханлары, Джанибеклери, Апайлары,
Аппалары, Карабаашлары, Тоторкьуллеры, Амырханлары,
Мамайлары, Малкьондулары, Джамалары, Катчилери,
Шунгарлары, Суйюнчлери, Гаджалары, Хапалары, д.а.к.
Кьарачаймалкьар сюргюнге тюшгюнчю бу тукьумланы
адамлары джууукьлукьларын биле туруб, аушладан ѳтюб, бир-
бирлерине джюрюй тургьандыла.*

Алай а бизлени, тюрк муслиман халкьланы «бек суйген» Сталин бѐлгенди-юретгенди: бирлери кьарачайлы, башхасы малкьарлы. Бизни бир-бир тарихчилерибиз Кьарачай бла Малкьар 18-чи, 19-чу ѳмюрде бир-биринден айырылгьанды деб джангылыч джазадыла. Сюргюн болгьунчу 1943 джыллагьа дери бютеу таулу халкьны улоулары- ат/кьадыр/эшек эм ѳгюз арбала болгьанды. Бу улоулагьа асфальт-чайыр джол керек тьуйюлдю. Бир ѳзенден бир ѳзенге, бюгюн трактор баралмазлыкь ауушла бла, бек тынч джюрюб тургьандыла. Бек керек болса бир кюнню ичинде Уллу Кьарачайдан Чегемге ат бла барыб, ызларына да кьайталгьандыла. Джылы заманда Хурзукдан Басхан элине танг бла чыгьыб кюн ортагьа джумушун этиб ызларына кьайта тургьандыла. Бирча джууукь тукьумла аллай заманладан кьалгьандыла.

Сюргюнден Кавказгьа кьайтханда бир-бир элле орунларына тюшмегендиле, ѳзенледен ауушла бла бир-бирине джюрюген да бек аз болгьанды. Ёзенден ѳзенге ауушла бла джегилген улоу бла аугьан тьуйюл, суу ызы бла элlege сахарлагьа автомобилле бла джюрюй тебregenдиле. Автомобилле эм чайыр джолла Уллу Кьарачай бла Малкьарны (Гитче Кьарачайны) бир биринден

узакъ этгенди. Миллетни бир-биринден керти айырылыуу, керти экиге юлешингени сюргюн бла башланганды. Сюргюнде халкъ къара къыйынлыкъ сынаб, къан тамгъа бла салынган "карачаевец"/ "балкарец" атларына юрениб, башха болуб къайтханды. Алай болса да **аланчылыкъны эм таулулукъну** билген адамларыбыз кѳбдю. Аллай адамла керти кѳллери бла суйелселе бирлешни къайтарыргъа боллукъду- къайтарыргъа да керекди.

II. Аланхазар

181

сурат 2: Джебден этилген грифонну Татарстанны джеринде, бурун Итиль Булгъарда орта ѳмюрледе ишленген къалалада табхандыла. Туура бунуча болгъан 2 емюрде этилген скиф курганлада да табхандыла⁸. Грифон башы аслан (барс), къууругъу джылан, эки аякълы, къанатлары болгъан тюрлю джанууарды (эмеген? къандауур?). Грифонну аты Булгъарда Барадж болгъанды. Барадж-Итиль Булгъарья къыралны татарлыла чачхынчы джюрютюлген символу (тамгъасы) болуб тургъанды. Барадж ат Бараз/Барас атдан тюрленгенге ушайды.

сурат 3: Барадж грифонну тамалында этилген, Бараджгъа ушагъан 19 емюрде Казан шахарны герби болгъанды. Казанны герби бла Барадж грифоннга ушагъан бюгюнлюкде бу Татарстанны гербиди. Герб алтын къанатлары бла алтын къалкъаны болгъан акъ барсды. Акъ барсны арты къызыл Кюндю. Сейири уа- акъ барс Татарстан джерлеринде эм тюзледе джашамагъанды. Ол джерлеге кёчген булгъарладан къалгъан символду. Бу алан (барс) бла хазны (къазны) бирикдирген символду. Бу булгъарлада сакъланган Кюнге табынган Гунлу АланХазарды. (Татарлыланы джангылычы- Кюнню сары этмей къызыл этгенлери болады.)

182

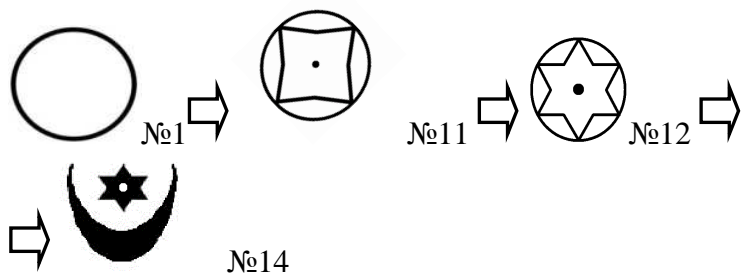
Ал макаледе Барас кюн аты Барс/Барыс сёзден кьуралгъан болур деб джазгъанма. Алай а, Барадж/Бараз грифонга эки минг джыл болгъанын эсгерсек: бараз/барас кюн барс/барыс сёзден болмай барсхаз/барсаз/бараз сёзден болургъа да болур.

Къыргъыстанда Бишкекни, Къазахстанда Алматаны, Астананы, Шимал Осетия республиканы герблеринде акъ барс барды. Хакасия республиканы- герби къанатлы барсды. Алтай

республиканы гербини аты «Кан-Кереде», аны башы кьанатлы, аякълары асланны сейир джаныуарды. Кёрюнгенича бюгюнлюкде гербледе кьанатлы барс кёбюсюне тюрк джерледе салынганды. Кьанатлы барсланы тамалы скиф-булгъар Барадж (Бараз) болгъанына ишек кьалмайды. *(Малкъарда бир-бир джашила Татарстан ала барсны бизники болгъанын тюз ангылаб кьарачаймалкъар барсы этиб салгъандыла. Алай а кьанатларын кьурутхандыла. Кьанатлары барсны хазар бла эм Бараз/Барадж бла джуукълугъун кёргюзтеди. Тарих кертилигин сакълар ючюн Баразгъа ушаш кьояргъа керекди.)*

2.1. Гуналан эм аланхазар тамгъала

Кьарачайда эски сынташлагъа салынган (хилал ичинде алтучлу джулдуз) тамгъа гуналан тамгъадан башланганды. Тюбюнде тамгъа суратлагъа кьарагъанда бу айтыугъа ийнануу кыйын туююлду. *(“Аланхазар сырлары: 2-чи кесек” ал улуу статьяда салынган тамгъаланы номерлери былайда да сакъланадыла. Бу билги ол статьяны ызыды)*

"Аланхазар сырлары: 2-чи кесеги" статьяда джазылгъандан, эркек ючгюл бла тиши ючгюл бир-бирине кьошулуб, алтыучлу джулдуз болуб тукъум кьуралгъанын кёргюзтеди. Бу фикир бла тенгликде башха фикирни, болургъа болур затны хакъын да кьошаргъа керекди. Алтучлу джулдуз - тёртгюл Барс джулдузгъа Къазны эки кьанаты кьошулуб аланхазар алтучлу джулдуз болгъанга ушайды. Онбиринчи тамгъа онекинчи тамгъа болгъан суратла. Алай сагъыш этерге Кюнню тогъай тамгъасы Айны джарым тогъай тамгъагъа бурулгъаны береди. Дагъыда, Барс тёртгюл белгини (джулдузну) арасында да алтучлу аланхазар

белгини (джулдузну) арасында да бирча ("мен" деген) бир нокъта барды.

Кёлюме келген бла хилал (джарым тогъай) алгъа Кюнню белгилеген толу тогъай болуб, ислам дин киргенде джарым ай (джарым тогъай) болуб тюрленгенге ушайды. Ислам динге кёчген тюркюле (хазарлыла) 13 ёмюрде Кюнню толу тогъайын, Айны джарым тогъайына ауушдургъанга санайма. Аны бла бирге тогъай ичинде джулдузну да бешучлу джулдузгъа тюрленгенге ушайды.

III. Бурун тюрк юйюрле къуралыуну кюзгюсю:

къарачай джамагъатны атауул-тукъум-къауум къурамы

Ал башда «Аланхазар сырлары (2-чи кесеги)» макаледе Сылпагъарланы атауулары, Науруз къаум саналыб джазылгъанды. Атауулланы, тукъумланы, къауумну айырыб джазгъан къуру аланы кёргюзтюу туююлдю.

Атауул, тукъум, къаум къураулары юсю бла ал тарихибизни ачыкълау эм бурун ата-баба юйюрлерибизни къуралыуларын ангылау-билиу магъанасы барды. Аны ючюн бу темагъа

джангыдан бир къайтыкъ.
(албашда алан-барсил-басиян-ас аорс юйюрле, хазар-булгъар-гунман юйюрле бир болгъанына далилле)

Наурузлары 11-12 тукъумгъа юлешиниу, Сылпагъарлары 7 атаулгъа эм башха юзюклеге юлешиниу къуру наурузла да сылпагъарла да болгъан адет туююлдю. **Аллай адет эм хали бютеу Уллу Къарачайны джамагъатында болгъанды.** Ал башлада сагъынгынылгъан Петрусевич 1868-1872джылда Уллу Къарачайда къаумланы бла тукъумланы былай джазыб тизгенди:

Будиян къаум: 1.Байрамукълары, 2.Акбайлары, 3.Боташлары, 4.Деккушлары, 5.Эльканлары, 6.Чотчалары, 7.Болурлары, 8.Текелери, 9.Тамбийлери, 10.Джанкёзлери, 11.Эзилери

Науруз къаум: 1.Кочхарлары, 2.Аджилери, 3.Гапполары, 4.Байрамкуллары, 5.Кубалары, 6.Мамчулары, 7.Голалары, 8.Сылпагъарлары, 9.Каппушлары, 10.Бытдалары, 11.Созарукълары

Адурхай къаум: 1.Байчоралары, 2.Батчалары 3.Джаммалары, 4.Тулраплары, 5.Кулчалары, 6. Чычханлары (Батчалары), 7.Байылары, 8.Эрикгенлери, 9.Долалары, 10.Чомалары,

11.Болатлары, 12.Лайпанлары, 13.Шидакълары, 14.Оруслары, 15.Джуккалары, 16.Къатчылары, 17.Абайханлары,

Шадибек къаум: 1.Хубийлери, 2.Мырзалары, 3.Хасанлары, 4.Бытталары, 5.Тохчукълары, 6.Биджилери, 7.Дотдалары, 8.Кечеруклары, 9.Джашалары, 10.Башлайлары, 11.Тюрклилери

Хустос къаум:

1.Бостанлары, 2.Аппачалары, 3.Алботлары, 4.Хосуйлары

Тырам къаум:

1.Джаныбеклери, 2.Семенлери, 3.Коркмазлары

Шипи (Шипши) къаум:

1.Гебенлери, 2.Каракётлери, 3.Къайытлары, 4.Кипкелери, 5.Дотдулары

(Тарихчилерибиз Петрусевични тукъум-къаум тизмесин бирер-экишер тукъум къоша, тукъумланы бирикдире эм тюзете кёб кере китаблада басмалай тургъандыла.

Сёз ючюн, Аппачалары Бостанланы атауулду, Мырзалары Хубийланы атауулду, Чычханлары Батчаланы атауулду, Хустос къаум Тырым къаумну бутагъыды деген да барды.

Былайда Петрусевични тизмелерин тюзетиу умут джожкъду.

Науруз къауум ал башында бираз тюзетилгенди.)

185

Уллу Къарачайны джамагъат джашауунда атауул-тукъум-къауум къурамы бютеу халкъны тамалы болгъанды эм бютеу халкъга белгили бола бюгюнге дери сакъланганды.

Сёз ючюн, кесими атауул атым Хасанладан, тукъум атым Сылпагъарладан болады. Сылпагъар Науруз туудугъу бола, Науруз ата-бабам болады. Алай бла юч тюрлю болумда (ситуациягъа кёре) кесиме **Хасанладанма,**

Сылпагъарладанма, Наурузладанма дегенде кишини алдамайма. Юч тукъум ат айтханда ётюрюкчю болмайма.

Быллай халда Уллу Къарачайда джюзден джетмиш бешини атауул-тукъум-къауум атлары болады эм юч тукъум аты болады!

Петрусевич санаб, къауумлагъа кирген тукъумланы адамлары Уллу Къарачайны бютеу адам санындан джюзден джетмиш беши (75%) болады!

Уллу Къарачайда тукъум къауумлагъа бираз ушаш Малкъарда Чегем, Бахсан, Холам, Бызынгы эл/(ёзен) джамагъатла боладыла. Малкъарда кёб болмасада эки ёзенге бёлюнуб

тургъан тукъумла болгъандыла. Аллай тукъумну адамы тукъумун айтханда ёзен (эл) джамагъатын айтыб, тукъумун алай айыра тургъанды. Сёз ючюн, малкъар ёзени мухолчу Атабийлери эм холам ёзени усхурчу Атабийлери, малкъар ёзени зылгъычы Кючюклери эм чегем ёзени чегемли Кючюклери⁹ эм баишхала.

Хар адамны юч-тёрт тукъум аты болгъанча - хар элни (джамагъатны, ёзенни) юч-тёрт тукъум аты бола тургъанды. Сёз ючюн, Уллу (Гитче) Къарачайда: къарачайчы/къарачайлы, басханлы, чегемли, холамлы, бызынгылы, малкъарлы юйюр (эл) атлары болгъанды. Дагъыда экинчи-ючюнчю «алан эм таулу» юйюр атлары болгъанды.

Бир адамны, бир элни юсюнде эки-юч-тёрт тукъум ат болгъаны хакъды эм кертиди. Атауул-тукъум-къауум болгъан адет къарачаймалкъар джамагъатны бек эски къурамыды эм структурасыды. Бу къурам бир-эки-юч джюз джыл ичинде къуралгъан адет-хали тюйюлдю.

Джамагъатда атауул-тукъум-къауум болгъан адетни эм адамны/элни юч-тёрт аты болгъанын эсде тута, сагъыш этерге соруула:

186

Кеси юсюбюзде биле-кёре тургъан адет-хали-къурам ата-бабабызда башха болгъанды дерге боламыды?

Бир джерде джюз-минг джылланы джашаб тургъан эски юйюрлени бир-биринден айыргъан тюзмюдю?

«Айыуну кёре тургъанлай ызын излей эди» дегенлей кесибизде сакъланыб тургъан адетлени истемей, биреуле тыш адамла джазгъан ётюрюклеге ийнаныб тургъан тюзмюдю?

Огъай! Алан/барсил/басиян, аорс/ас, гунман/булгъар/хазар атла бютеу бары бюгюнгю Къарачайны Малкъарны джеринде бурун джашагъан бир тукъумлу юйюрню атыды. Бизни бурун атларыбыздыла!

3.1. Бир джангыз къауумда бурун ата-баба тукъум атларыбыз

(бу макалени алда «аланхазар сырлары-2чи кесеги» статья бла окъургъа)

Ал джазмабызда хыйсаблагъандан- Науруз къауум тукъумлада 25-28 минг адам барды. Адурхай эм Будиян къауумла Науруз

къауумдан бираз уллудула. Адам саны бла бу юч къауум Басхан,Чегем, Черек джамагъатлары бла тенгишрек-уллуракъ боладыла.

Къарт аталарыбыздан бизге ташлада, къагъытлада джазылыб джетген Науруз сырлада Балас эм Алан ата атла барды. *Ахмад <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1895), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреуюкъ, <Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан(Науруз??)*

Былайда Алан атны магъанасы ачыкъды. «Балас» ат «бала+ас, сабий ас» сёзден къуралгъан болады. Алда **алан, барс, ас** бир магъанасы болгъанын ачыкълагъанбыз. Алан бла Балас алты джюз джылны алгъа джашагъандыла. Аланны баласы алан (ас) болгъаны бир-бирине келишиб, бир-бирин магъанасы бла тутуб турады.

(Аланны туудугъу Мечус атны ал бичими Меджю/Мёчю+ас болгъанга ушайды. Малкъарда Мечиев Казим поэтни тукъум аты Мёчю улу бла Мечус ат бир сёзбашидан къуралгъандыла. Орта Азиядан къайтханлары бла Алан джурту кюсеб эм багъалатыб Алан> Бала-ас> Мечу-ас атла атай тургъан болурламы?)

187

Алай бла Науруз сырында Алан, Балас, (Мечус) ата-баба атла алан къанны (алан юйюрю) туура кёргюзтедиле.

Науруз атны «Джангы гун/кюн, Джангы джыл» магъанасын ачыкълагъанбыз. Науруз тамгъа гунман юйюрледен къалгъанын ачыкълагъанбыз. Алай бла Науруз ат эм Науруз тамгъа гунну/гунман юйюрле бла байламлыды.

Аны ючюн Науруз къауумгъа гуналан къауум, Науруз тукъумлагъа гунлан/кюналан тукъумла деген чырт джангыллыкъ туююлдо.

1897 -1898 джыллада Сылпагъарла ташда алтучлу хазар джулдузланы керке тургъандыла. Алай бла хазарлыла бла байламлыкъларын кёргюзте тургъандыла. Алтучлу джулдузланы Къарачайда эм Тюркийге кёчген башха тукъумла сынташларына сала тургъандыла. Европада гунманладан, хазарладан чыкъган акъсюек тукъумлада алтучлу джулдузланы герблерине эртеден огъуна саладыла. Алай бла Сылпагъарлагъа **аланхазар**

тукъум атаргъа керти хакъ барды. («Хаз-аз» сезбашладан башланыб, хазарлыла бла байламлы болгъан башха тукъумланы тизмесин ал статьяда санагъанбыз.)

3.2. Малчылыкъ турмушда тюрлениуле акъырын болгъаныча адетле да акъырын тюрленедиле

Дуния кьуралгъанлы ата-бабыз не заманда да малчылыкъ* бла джашагъанды. Бюгюн да миллетибизни кёбюсю мал тутады, ючден бири уа кьуру малдан эм бачхадан алгъаны бла джашайды. Малчылыкъ турмушу адам-улуна уучулукъ турмушдан сонграсы болады. Меденийет* джолунда малчылыкъны уучулукъдан мийик дараджадасы барды. Ал меденийетлени* (цивилизацияны) тамалын джерджюзюнде малчылыкъ джашауда тургъан алан-араб-тюрк юйюрле салгъандыла.

Арт эки минг джылда малчылыкъ бла кюрешген ата-бабабызны турмушлары бек аз тюрленгенди. Сабанчылыкъ бла джашагъан юйюрлени джашаулары уа бек уллу тюрленгенди. Эки минг джыл ичинде европа миллетле чегетде къазылгъан тешикледен чыгъыб, агъач саха* бла джер сюре, элле-шахарла ишлей, кемелеге, темир джоллагъа кёчюб, электрика, радио, фото, газет башха затла чыгъарыб, джашаулары бек уллу тюрленгенди. Минг джылланы ичинде ата-бабабызны малчылыкъ джашаулары 1943джылда сюрдюнге дери тюрленмегенни орнунда болгъанды.

Петрусевич 1867 джылда Уллу Къарачайны баямлагъан джамагъат структурасы эм кьурамы бурун ата-бабабыз юйюрлени джамагъат структурасыны эм кьурамыны ызын тутханды. 1867 джылдан бюгюнге дери тюрлениуле уа уллу болгъандыла.

0001-1867 джыллада бютеу ата-бабабыз байы-джарлысы малчылыкъ бла джашагъанды. 2009 джылда къарачаймалкъарны малчылыкъ-тууарчылыкъ бла джашагъаны эм кёбю болса джюзден отузу-къырккы боллур.

0001-1867 джыллада ата-бабабыз бирча тери-джюн кийимле кийгендиле, бирча эт-айран ашла ашагъандыла, бирча юйню башы ачыкъ оджакълары болгъанды, бирча тукъум-тийре болуб джашагъандыла. Бюгюнлюкде къарачаймалкъар джамагъат

кёбюсюне синтетика кийим кийеди, конфет-торт къатыш ашла ашайды, юйлери газ радиаторла бла джылытылады, орус-черкес ичинде къатыш джашайды.

0001-1867 джыллада да узакъ эм джууукъ юйюрле бла кеси тилинде кереклисин ангылата билгенди. 2009 джылда, башха тюрк юйюрлени ангылагъан къой, джартыбыз кереклисича бири-бири бла ана тилинде сёлешелмейди!)

(Сёз ючюн, джырчы Семёнланы Къалтур 18 ёмюрде Къабартыгъа, Къумукъга эм Ногъайистанга барыб джырлары бла ёч ала тургъанды. Къумукълуланы, ногъайлыланы, тюрк тилли къабартылыланы джырларын ангылаб, кеси джырларын! алагъа ангылатыб алгъанды ёчлени. Белгисича, джырлагъанны ангылагъан а къыйынды, сёлешенни ангылагъандан эсе.)

Алай бла миллетибизни эки минг джыл ичинде джашауун-турмушун тенглешдиргенде: 0001 джылдан 1867 джылгъа аз тюрленгенди, 1867 джылдан 2009 джылгъа бек уллу тюрленгенди дерге боллукъбуз.

Малчылыкъ турмуш тюрленмегенча болгъанын билсек, ата-баба юйюрлени джамагъат къурамы, атауул-тукъум-къауум къурамлары да тюрленмей тургъанын ангылайбыз.

Алай бла бурун гуналанлада, гунбулгъарлада, гунманлада, хазарлада башха джууукъ юйюрледе джамагъат къурамы Уллу Къарачайда 1867 джылдача болгъанды. **Бу оюмну тюзге санасакъ, бюгюн Къарачайда адамны юч-тёрт тукъум аты болгъанча бурун юйюрлени-къаумланы юч-тёрт аты болгъанды. Аны ючюн ушаш-джууукъ юйюрлени (къауумну) хар бирини аты башха айтылады деб, башха миллет этиб тургъан терс болады. Сёз ючюн, бурун Уллу-Гитче Къарачайны джеринде джашагъан гунман, алан, барсил, булгъар, хазар юйюрлени бир-биринден айыргъан терс болады.**

189

3.3. Эски юйюрлени аты

тукъум атдан эм адам атдан бола тургъанды

Бу оюмню ачыкъларгъа араб миллетден бир юлгю келтирейим. 1902 джыл араб **Сауд тукъумдан** Абдель Азиз къазауат этиб **Эр-Рияд*** эльчикни, 1912 дж. Недж джерни (къыралны), 1925 дж. Мекканы, 1926дж. Хиджаз джерни (къырылны) алгъанды.

Абдель Азиз 1932 джыл Хиджаз бла Недж кыралланы, кёб араб юйюрлени бирикдириб, кеси кырал патчахы болгъанды. Девлетни атына кесини тукъуму бла **Сауди Арабистан Патчахлыгы*** ат атагъанды. Бюгюн Сауди Арабистанны джерджюзю 2 218 000 км² (Бютеу Шимал Кавказны джеринден он кереге уллуду!), адам саны 28 миллион болады. Сауди Арабистанда джашагъан 28 млн адамны миллет аты саудилиле/саудлула (саудовцы!) болгъанды. Алай демек, кыруу эки тобукъ джашау узунлугъу заманда, 70-80 джыл ичинде патчахны тукъум аты джыйырма сегиз миллион адамгъа миллет ат болуб бегигенди!

*Бу юлгюге ушаш алан (тюрк) халкълада эртде чакълада кёб кере бола тургъанды. Сёз ючюн джууукъ тарихде хан болушчу Ногъайны атындан ногъайлыла, Ёзбек ханны атындан ёзбеклиле (юзбеклиле) болгъандыла. Бюгюн алан (тюрк) миллет тукъум атлада **-эр,- мен** джиклери болгъан бары бурун эркиши ат болгъандыла: Булгъа+эр (булгъар), Тарт+эр (татар), Баджа+эр (маджар), Токъ+эр (тохар), Дюк+эр (дюгер) .. д.а.к. Тюрк+мен (туркмен), Гюн-мен (гунман), Эр+мен (эрмен) д.а.к. Бюгюн бу атла миллетлени атларыдыла.*

190

Энди ангылайбыз: бир тукъум онглу болса, джууукъ эм хоншу тукъумланы бирге джыйа эм бойсундура, онглуракъ тукъумну аты бла къалгъанла айтыла тургъанды. Алай бла бир башчы тукъумну аты саулай юйюрге джангы ат бола тургъанды. Бир юйюрню юч-тёрт аты бола тургъанды. Тарихибизде керти болгъан затланы эсгерсек саулай Кавказда 19 ёмюрге дери башчылыкъ этиб тургъан бир аланхазар юйюр болгъаны ачыкъ болады. Ол юйюрню (халкъны) аты заман узунунда бирер башха айтылсада бир тукъумлу эм джууукъ къарнаш тукъумлу болгъанды. (гунну-гунман-куман, гуналан-гунбулгъар, алан-барсил-басиян-аорс-ас, булгъар-болгъар-балхар-бухар, хазар-азар-азер-къазакъ, аланхазар, аланбулгъар, таулу/къарачай алан таулу/къарачай хазар, таулу/къарачай булгъар, таулу/къарачай гунман, тюзлю алан-хазар-булгъар дагъады башха тукъумлу юйюрле. Быланы тышында башха миллетледе башчы болуб атларын алагъа къойгъан ата-бабаларыбыз: черекас, абхаз-абаза-эбесе-эбзе,

мингерэл, къабар, чечен, ас-овс-дюгер, эрмен, ауар-аварлы д.а.к. башхала...)

Къайнакъла:

01* . Алиев У.Б. «Синтаксис карачаево-балкарского языка» Москва 1973дж

1. Джарашуланы Зайнаф «Джаныурланы дуньясы» Нальчик 2005дж 132-135бетле

2. Wikipedia орус версияда «Джолбарс» сёз

3. Игорь Акимушкин, «Жизнь животных», 1971г.,

<http://gepard.org/akimush1.html>

4. Орус Wikipedia «персы» сёз

5. орус-тегей/дюгер сёзлюк, тегей/дюгер-орус сёзлюк

<http://slovar.iriston.com/index.php>

5. Инглиз Wikipedia «Parsua», «Old Persian» сёзле

6. Боташев М.О. «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы» Нарсана 1998г

7. Кипкеева З.Б. "Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа" Москва 2006дж. 129-130 бетле

8. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>

9. К.М. Текеев «Карачаевцы балкарцы» Москва 1989дж 138-145 бетледе

Бу макалени джазгъанда къайнакъгъа тюшген Боташев М.О.

«Къарачаймалкъар табигъат сёзлюгю» бла Джарашуланы

Зайнафны «Джаныурланы дуньясы»

баиша хайырланган сёзлюкле:

10. Русско-карачаевобалкарский словарь Москва 1965г (Орус-къарачаймалкъар сёзлюк)

11. Къарачаймалкъар-орус сёзлюк Москва 1989г

12. Къарачаймалкъар тилни ангылатма ючтомлукъ сёзлюгю, Нальчик ш. 1-чи том-1996дж, 2-чи том-2002дж, 3-чю том-2005дж.

"Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област- (КъО)" август 1942дж.-январ 1943дж. Унутулгъан эм таша тарих

4.1. Бирлешген эсе-бирди!

Уллу Къарачай бла Малкъар (Гитче Къарачай) бурун бир Къарачай джери болгъанын бегитир ючюн, 1942дж. къуралгъан коллаборант* Къарачай областны юсюнден джазаргъа керекди. Коммунистлени власты кетиб, кёб документле ачылыб, джамагъат халы эркин болгъанлыкъга, къазауат джыллада къуралгъан Къарачай областны тарихи джашырылыб турады. Сталинчи коммунистле бегитгенча къарачайлыла бла малкъарлыла бирлешген Къарачай област темасы бюгюнге дери джабылыбды. Джашырылгъан а ётюрюкню бир тюрюсюдю. Ётюрюк тарих миллетге къоранч, заран келтиреди, игилик келтирмейди.

Коллаборант Къарачай Област къуралгъаны къуру бюгюнгю Къарачай-Черкес Республика джерин белгилеб къалмай, Уллу Къарачай бла Малкъарны (Гитче Къарачайны) бирикдирген ат болгъанын кёргюзтген далилди эм китабда джазылгъан аллай фикирге шагъатды. Совет власты аланланы бир биринден айыргъанлыкъга къарачайлыла бла малкъарлыла 1942 джылда бирлешген Къарачай Област къурагъанлары алан миллетде сакъланган бирикни эм умутну кёргюзтеди.

Большевикле 1935-1938 джыллада бардыргъан реперессиялагъа кёб къарачаймалкъар тамадала тюшгендиле. Ала таулу халкъны бир этейик дегенлери ючюн «буржуазный националист» атда тюрмеледе тас болгъандыла. Таулу халкъны, къарачаймалкъар миллетни бирикмек иннети 6-14 ёмюрледе джашагъан **Алан Кагъанытындан** 15 ёмюрде Къарча къайтаргъан **Барс эли Къарачайгъа** ётюб, бюгюнге дери сакъланган умуту эм хакъы болады. Джазылгъан сылтаулагъа-неденлеге таяна, коллаборант Къарачай Областны тарихин билирге, миллетни башха тарихи бла бирге джашырмай сакъларгъа керекди.

4.2. Бирлешген Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа тергеуле бла билгиле

Тарихлени башларны аллы бла Германиягъа къошулгъан Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа хакъыбыз болгъанына далилле бла билгиле, тергеуле ачыкъларгъа керекди.

Биринчи билги бла тергеуле:

1941-1944 джыллада, Къарачай бла Малкъардан 19 минг адам Къызыл Аскерде эм тышында Иш аскерледе (Трудовая армия) болгъандыла. Бу санны чыгъарыр ючюн белгили цифраланы хыйсаблайыкъ. Сёз ючюн, 1939 джыл Россияда 74,6 минг къарачайлы, аладан Къарачай автоном областда 70,3 минг адам, Черкес автоном областда 0,6 минг адам болгъанды.

Малкъарлыланы саны Россияда 42 минг адам, Къабарты-Малкъар республикада 40,8 минг адам болгъанды. 1941 джылны ахырына къарачайлыланы саны 78,3 минге, 1942 джылны ахырына 80,2 минге джетерге керек эди. 1941 джылны ахырына малкъарлыланы саны 44 минге, 1942 джылны ахырында 45,1 минге джетерге керек эди. **Топламы (бирден) 1941 дж.**

къарачай малкъар 122,3 минг адам, 1943 дж. ахырында 125,3 минг адам болургъа керек эди. Алай а Орта Азиягъа 67 минг къарачайлы, 37 минг малкъарлы кёчюрюлгенди.

Къарачай малкъар бирден сюрдюнге тюшген 104 минг адам болгъанды. Алай бла арада 21 минг! адам тас болады! 21 минг адамыбыздан, 19 минг адам къазауат фронтлада эм тышында иш фронтлада кюрешгенди! Бизнича гитче миллетге 19 минг адам деген- бек уллу, бек ауур санды!

(21 минг бла 19 минг арасында эки минге джуукъ адам барды. Алада былай дадыла:

1. Черек ёзенде Малкъарда НКВД аскерле 1942 дж ноябрда джети джюзге джууукъ гюнахсыз адамны, аланы ичлеринде 155 сабийни къыргъандыла. (Черек геноцидни къысха билгисин "Черек трагедиясы-геноциди" макалеге къара китабны "Ачыкъ ламасында").

2. Уллу Къарачайдан немчала бла бирге 200 арба-200 юйдегиси бла, Малкъардан да 392 адам - къошуб санагъанга минг бла джарымгъа джууукъ таулу кетгенди. Бу тарихлени юсюнден тюбюнде джазарма). Аны бла 21 мингден 2,2 мингни алыб,

Къызыл Аскерде, Иш Аскерде 18,8 минг таулу къазауат этгенин, ишлегенин туура этебиз, ачыкъ болады.

Экинчи билги бла тергеуле:

1939 джыл Совет Бирлешде 170 млн. адам, аланы ичинде 100 млн орусла джашагъандыла. Къазауатны ахырында 1945 джыл аламанла (немчала) джанлы къазауат этген орус аскерчилени саны 124 минг адам болгъанды. (Власовну «Орус Азатландырма Аскери»-(РОА), казак дивизияла, Орус корпус д.а.к. башхала). Къазауатны ал 1942-1943 джылларында (коллаборант Къарачай област къуралгъан джылда) немчала джанлы миллион бла джарым сауутлу совет адам болгъанды! Аланы джарымындан кёбюсю- 800 минг адамы орус солдатла-офицерле болгъандыла. Совет Бирлешни халкъ депутатларыны Къурултайы* къурагъан, А.Н. Яковлев* башчылыкъ этген комиссия, 2.06.1989дж. ачыкълагъан документелеге кёре: 1941-1945 джыллада 851 минг дезертир аскерчиге сюд этилгенди. Аланы кёбюсюне окълатыу* джаза* этилгенди!

Европагъа эки- юч джюз арбада кетген юйдегиледе сауут туталлыкъ таулу эки-юч джюзден кёб болмагъанды. Кёбюсю да коммунистлени ачылыгъындан къоркъуб, юйдегилерин алыб къачыб баргъаныдыла. Кавказдан чыкыган 270-280 юй башчыны бирден немчала джанлы къазауат этгенге санасакъ да - ала саулай къарачаймалкъар миллетни төрт джюзюнден бири 1/400 болады. Немча джанлы болуб сауутну къолуна алгъан 800 минг орусла джюз бла джыйырмадан бири 1/120 болады. Дезертирле болуб сюдге тюшген орус солдатланы къошсакъ а андан да кёб. Кертиси ол 270-280 сауут туталлыкъ эркишиден немчала джанлы сауут алыб къазауат этген болгъан эсе 20-30 адамдан кёб болмагъанды. Бир тарихчибиз айтханлай, «саулай Уллу Къарачайдан чыгыб немчала джанлы болгъан къарачайлыдан эсе, джангыз бир Зеленчукъ къазакъ станседен немча джанлы болгъан адам кёб болгъан эди...». Алай бла къарачаймалкъар миллет "сатлыкъ этди, фашист немчала джанлы болду" деген уллу ётюрюк айтады. Таулу халкъдан немчала джанлы болгъан адамланы санын, процентин алыб, орус халкъдан чыкыган "сатлыкъла" бла дезертирле тенглешдиргенге беш-алты кереге аз боллукъду. Аллайла джожьну орнундадыла!

Алан таулула орус халкъга, къыралгъа дертлик этиб немчала джанлы болмагъандыла. Аланы кёбюсю коммунист партиягъа дертлик этиб, НКВД-чыладан къоркъуб немчала джанлы болгъандыла.

Онтогъуз минг эркиши Совет Бирлеш джанлы болуб сермешген заманда, эки джюз эркиши да Германия джанлы болгъанды деб миллетибизге ат-бет атагъан эм тарихин джашыргъан уллу терсликди. Миллетибизни совет-герман къазауатда къуралгъан «Къарачай област" (Къарачай Вилаети) тарихин джашырыргъа эм унутургъа хакъыбыз да джокъду. Бирикген Къарачай област къуралыуу Черек геноциди бла байламлыды, андан сора бирлешгенди.

4.3. Немчала бла кетген аланланы саны

Бютеу Уллу Къарачайда немчала джанлы эки джюз адамдан кёб болмагъанды. Къарачайлылагъа кир джагъыб, ат-бет атаб кюрешген Попутько "Именем ВЧК" китабыны 290 бетинде бу санны бегитиб: **"Байрамукъланы Къадыны эки джюз атлысы"** болгъанын джазады. Эки джюз атлы да юйдегилери бла бир минг адам боллукъду. Немчала Кавказдан къачханда, аланы биргелерине Къарачайдан атлагъа джегилген эки джюз арба чыкъгады. Биргелерине аш орнуна тана-ийнек да сюре кетгендиле. Попутько джазгъан цифраны бегитиб, немчала бла бирге кетген къарачайлыланы санын тюзете, Байчораланы Мухаммадны къатыны Бостанланы Сулеменни къызы Асият, **"1943 джылны къышында Уллу Къарачайдан эки джюз арбада эки джюз къарачай юйдеги чыкъган эдик"** деб хапарлаша эди. Хар бир арбада бир юйдеги, хар юйдегиде да тёртюшер-беширер адам баргъанды. Сёз ючюн, бир арбада тёртеулен- Асият бла аны къойнунда гитче къызчыгъы, эри, къайын анасы кетгендиле. АБШ-да* джашаб, 2003 джыл ауушхан, Боташ Хамит «Проклятая поляна» китабында билдиргенден арбасында тёртеулен болгъандыла: кеси 21джыллыкъ Хамит, эки гитче эгечи, анасы. Аны бла Уллу Къарачайдан кетгенлени санын 900-1000 адамгъа санайма. Малкъардан кетгенле андан эки-юч кереге аз болгъанды. Немчала бла бирге Малкъардан улусу-гитчеси, эркишиси-тишириуу къуру 392 инсан кетгенди. Невинка джеринде Уллу

Къарачайдан чыкъганла бла Малкъардан чыкъганла бир-бирлерине къошулгъандыла, бир-биринден айырылмагъандыла. Керчъ бла Къырымгъа ётюб, бираздан Украинагъа кёчюб, андан Белорусиягъа, андан Италиягъа 1944джыл джыйылгъандыла. Алайдан Австриягъа Альпалагъа кёчюб, таулада бугъа туруб, 1945джыл август айда кёбюсю Тюркге кёчгендиле. Талай юйдеги алайдан Мысыргъа, Австралиягъа, Германиягъа кёчюб орнашхандыла. 1960 джыллада биразы Тюркден Америкагъа кёчгендиле. Къачхынчыланы кёбюсю адамлагъа къыйынлыкъ-зорлукъ этген адамла болмагъандыла. Ал джыллада сталинчи режимни огъурсузлугъун-ачылыгъын, кёрюб-сынаб, Черек геноцидин да эшитиб, къоркъа-къача тышына кетгендиле. Бусагъатда Нью-Джерси Патерсонда, Американы Бирлеш Штатларында джашагъан къарачайлыла (малкъарлыла) асламысы, 1942 джыл къыш айда ол юч джюз арба бла кетгенлени туудукъларыдыла. Ол эки джюз адам ичинден большевиклеге къаршчы сауут алыб къазауат этген джыйырма-отуз адам боллукъду. *(Былайда тохтаб, бу ойумну далилине "Ачыкъламалада" "Черек трагедиясы-геноциди" макаледе беш солдатны ненча таулу ёлтюраллыгъын окъу)*

196

4.4. Коллаборант Къарачай Областны бир районунда ёлюм бла бошалгъан антисовет этимлери

Бюгюнгю Гитче Къарачай районну джеринде къарачай полицейланы чуруму бла быллай антисовет ишле болгъандыла. Немчалагъа къаршчы чыгъыб, партизан бола айланган эки къарачай коммунистни, бусагъатда Джагъа элни туурасы кюнбетде гебен тюбюнде эслеб, джагъачы полицейла (Айбазладан) немчалагъа билдиргедиле. Немча взвод (такъым) аланы бирлерин Чома-улуну (Преградна районну 2чи секретарын) ёлтюрюб, экинчисин Хубий-улуну (Учулан районну милиция начальнигин) джесирге алгъандыла. Хубий-улу ёллюк джеринде полицейланы бири аны аллына суйелиб, "буну ура эсегиз, алгъа мени уругъуз" деб, Хубий-улуну джанын сакълагъанды. Аны алай этген сылтауу Хубий улу милиционер заманында полицейгъа уллу болушханды. Бу экисинден сора Гитче Къарачай районну адыг-черкес эм къарачай полицейлары Абук къабакъдан бир чуут аптекарны, эм

Ючкёкенден бир чууут милиционер участковыйны немчалагъа билдиртиб тутдургъандыла. Нарсанада джашагъан оруслула эм казакла нарсаначы чуутлула бла нарсаначы коммунист активистлени немчалагъа тил этиб тутдуруб, ала окълатыугъа* салынгандыла.

Чууутлула бла бирге къарачай полицайла немчалагъа билдириб тутдуруб **Сылпагъарланы Муксим Герий къызы** окълатыугъа (расстрелге) салынганды. Муксим (Укъсум) Къарачай областны Баш судьясы болуб тургъанды. 1937джыл ачы репрессияла башланганында Муксимни атасы къызын терсликледен кенг этер ючюн сюдден къоймай чыгъартханды. Немчала Къарачайгъа келир джыл Муксим большевик партияны обкомунда инструктор болуб ишлегенди. Ма саулай 20минглик Гитче Къарачай районда къарачай полицайланы тил этгенлери бла беш ёлом болгъанды. Башха районладан хапарым джокъду. Бу хапарланы къартладан эшитиб джазама.

Бюгюнлюкде къазауат болмагъан КъЧР-ны, Гитче Къарачай районунда джыл сайын артыкълыкъдан, криминалдан 11-12 ёлом болады. Тенгleshдирирге билги: Черекде НКВД-чи* мурдарла тёрт-беш кюн ичинде 700 гюнахсыз саутсуз тишириуланы, къартланы, сабийлени къыргъандыла.

197

4.5. 20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешуу Сагъыш эте билген адам бир тарихни юсю бла башха тарихни иги эм тюз ангыларыкъды. Черек ёзенде НКВД-чыла 1942джыл ноябрь айда бандитге санаб, 700 гюнахсыз адамны къыргъандыла. "1500 бандитни къырдыкъ, ол сермешууледе 5 солдатыбыз ёлдю " деб рапорт джазгъандыла. Бу рапортну ётюрюк болгъанын кёргюзтюр ючюн, Черек геноцидден юч айдан сора къуру бир адам бла НКВД-чиле юч кюнню этген урушну тарихин джазама.

Джыйырма минг адамы болгъан Гитче Къарачай районда 1943 джыл НКВД* аскерле бла джангыз бир полицай сермешуу бардыргъанды. Немчала Кавказдан къачханда ала бла кетмей ючкёкенчи **Ижаланы Хусей** районда бугъуб къалгъанды. Герман оккупация заманда уа Хусей полицай болуб, элчилеге ачылыкъ этмесе да, коммунист активистлеге хыны сёлешиучю, ушкок тагъыб, атха миниб элде ёрге-энишге айланыучу

болгъанды. Алгъа уа совет власт бла къайгъылары болуб тюрге тюшген хапары да барды. 1930 джыллада 36 джыллык колхоз башчысы **Сылпагъарланы Наны улу Хызыр** ёлтюрюлгенди. Шагъат болмагъанлыкъга Хызырны джууукълары, Хызырны мурдарына Хусейни санаб тургъандыла. Джазгъы сууукъ кечелени биринде НКВД-чи солдатла Хусейни юйюне келирин мараб туруб, келгенин кёрюб, юйюн тёгерегинден алгъандыла. Хусейге "юйден чыкъ" деб буйрукъ бергенлеринде, Хусей терезесинден нартюх бачхасына чынгаб, къарангыда къуршоудан ычхынганды. Алай а совет солдатла Хусейни къачхан ызын тутуб сюргендиле. Хусей Ючкёкен суу ызы бла, Токълу Бау Тюзюню* юсю бла бусагъатда Водовод* атлы элчикден 2 километр ёзенни ёрге чыгъыб Байчоралары тургъан къошха джетгенди. Отда суу болгъан чурукъларын-чындаларын кебдириб, ауузланыб, къолуна айран-гърджын алыб къошдан чыкъгаргъа НКВД-чи аскер ызындан джетгенин эслегенди. Хусейни къачар, бугъар джери болмай, къош къатында, бурну чегет бауургъа къараб тургъан къаягъа ёрлегенди. Ёрлеб къая тюбюнде бир ышыкъ табыб букъганды. Мен сабийликде алайда чалкъы чалгъанма. Ол къайагъа "Хусейни тешиги" деучен эдиле. "Хусейни тешигине" ёрлерге боллукъду- тюшген а бек къыйынды, табсызды. Тешик да, дорбун да туююлдю, тик джерден 5 метр мийкликде, къайада бир тапхырды. Къайаны башына дери мийиклиги 30 метр болур. Хусейни хапарын менге айтхан Байчораланы Сейпул, ол заманда къошда 14 джыл болгъан джашчыкъ болуб, шагъатлыкъ эте эди. Аскерчиле джуукълашханда, Хусей ушкогундан атыб уруш башланганды. Сейпул айтыудан Хусей биринчи атмоса аскерчиле аны мийикде къайа тапхырда эслемей кетерик эдиле. Алайдан Хусей тюшмей, къызыл солдатланы да къатына къоймай эки кече бла юч кюн тургъанды. Уруш этгенде Хусей бир аскерчини ёлтюрюб, экинчисин джаралы этгенди. Аллай бир заманны ичинде Хусейни бир взвод аскер (25-30 аскерчи) не джесирге алалмагъанды, не ёлтюралмагъанды. Къызыл офицерле Хусейни атасын, анасын, къатынын келтириб "къаядан тюш" деб тилетиб кёргендиле. Болмагъанында ючюнчю кюн къайаны башындан джыджым бла тобну (динамит) салындырыб, Хусейни къатында атылтыб, Хусейни алай ёлтюрген эдиле. Тоб атылгъандан сора

НКВД-чи солдатла кеслери минерге Хусейни ушкогундан къроркьуб, кършдан кърарачай джашчыкъланы кърыйагъа сюрюб ёрлетгендиле! Ёлгени бла сау къралгъанына къраратхандыла джашчыкълагъа! Андан сора Хусейни ёлюгюн акъ атына къраблаб, алыб келиб, Ючкёкен школно арбазына атыб, эки кюнню да ёлюгюн басдырыгъа бермей тургъандыла.

4.6. Кърарачай миллет комитетни ал кърурамы

Башчы (председатель)- Байрамукъланы Кърды Кърйтбий улу, 33 джылда

(Джаматайны гитче кърнашы. Улду кърнашлары Добай, Алий эм эгечи большевиклени къролларындан ёлгенлери ючюн, большевиклеге бек дертли болгъанды.)

Башчыны биринчи орунбасары Байчораланы Мухаммад. Совет заманда Нальчикде институтну бошаб, кързауат аллында школ устаз болгъанды

Башчыны экинчи орунбасары Сылпагърланы Абдуллах Мыртазны джашы.

(Биченчилени Хакону джашы Мыртаз кулакга саналыб, мюлкю сыйырылгъанды, аны ючюн Абдуллах да Совет властха дертли болгъанды. Бусагъатда Гитче Кърарачайда Терезе къратында "Дорбунла" кафени орнунда Мыртазны 1920 джыллада кърошу болгъанды. Абдуллах да кързауат башлангынчы тамада болуб ОблЗаготскот управлениени директору болуб ишлегенди).

Нарсана шахарны бургомистири- Кочхарланы Хаджи-Мурат Кързауат башлангынчы Нарсанада баш дохтур болгъанды. Немчала Нарсананы алгъанда, джаралы немчалагъа кърарай, ала бла иги танышханды. Сора герман баш офицерле Хаджи-Муратны Нарсанагъа бургомистр этерге разы болгъандыла. Хаджи-Мурат сентябрь 1942-январь 1943джылгъа дери Нарсананы шахар башчысы-бургомистри болгъанды. Кърачхан немчала бла бирге Европагъа ётгенди.

Област полицияны тамадасы Лайпанланы Муратбий (алгъа Кызыл Аскерде офицер болгъанды), аны орунбасары Магъаяланы Япон

Кърарачайны кърдысын Кубаланы Ибрахим *(алгъа апенди болгъанды)*

Финанс бѐломню тамадасы Байрамукъланы Азрет, аны орунбасары Джанибекланы Абюсюп
Джер мюлк бѐломню тамадасы Хачирланы Хасан
Сатыу-алыуну бѐломню тамадасы Абайханланы Деу
Транспортну бѐломню тамадасы Бегеулланы Ахмат (алгъа обком партии "Революция и горец" журналны баш редактору),
Школ-билим отделни эм "Свободный Карачай", "Таулу джашау"
(Горская жизнь) газетлени баш редактору- Къаракѐтланы
Къаншау (алгъа Учкуланда школ устаз)
Комитетни джууаблы секретары Хубийланы Адам, аны орунбасары Байчораланы Халиф
Нарсанада полицияны тамадасы- Каппушланы Хыйса.

(Къазауат аллында Къарачай автоном областда облдоротделни тамадасы (Къарачай областны джолларына къараучу бѐломню тамадасы) болуб, къазауатха лейтенант чында кетгенди. Къазауатдан баиша къарачай офицер нѐгери бла дезертир болуб, немчаланы аллы бла къайтханды. Немчала бла кетгенди. Украинада къача-бугъа айланган Къызыл Аскерге тѐрт къарачайлы болуб джесирге тюшгендиле. Бираздан Хыйса бла нѐгери эс джыйыб, тѐртюсю джабылыб тургъан юйючюкню къабыргъасыны тюбюн къазыб чыгъыб къачхандыла. Баиша экиси къарыусузлукъдан къачалмай, сюдге тюшюб, он джыл тюрме азаб чегиб, Орта Азиягъа къайтыб хапар айтхандыла.)

КъО тарихде атлары айтылгъан адамлагъа иги-аман деген, алагъа багъа берген джокъду, къуру болгъан затны джазгъан болмаса. 1942дж. ноябрьда Уллу Къарачай бла Балкария бирлеширге оноудан сора, 21 декабрда "Къарачай миллет Комитет"-ни тизмесине Малкъардан адамла киргендиле. (Аланы атларын къабыл этилген бирлешуу-сѐзлешмени юсюнден айтылгъан макаледе тюбюнде окъурса)

*Ахырында бу адاملаны кѐбюсю тыш къыраллада джерлешгендиле, биразы НКВД тюремеледе тас болгъандыла. Мен билгенден **Байрамукъланы Къады** Американы Бирлешген Штатларына ѳтюб, **Сылпагъарланы Абдуллах** Тюркге ѳтюб, **Байчораланы Мухаммад** Австралиягъа ѳтюб - сагъынылгъан къыралларында къартлыкъда ауушхандыла, **Лайпанланы Муратбий**, **Хубийланы Адам** НКВД-ни къолуна тюшгендиле.*

4.7. Нарсанада Ораза байрам

Ораза байрам 1942джыл 9-чу (джумакюн), 10-чу, 11-чи октябрьгъа тыюшгенди. (Ораза байрамны Попутько "Именем ВЧК" китабында джангылыч 16-17 ноябрьгъа кёчюрюб джазады). Ал джыллада большевикле дин бла къазауат этиб турганлары ючюн, Къарачай миллет комитети ораза байрамны уллу къуанч эм азатлыкъ байрам этерге умутлу болганды. Нарсана джуугъунда элледен (Къарачайдан эм Малкъардан) адамланы чакъырганды. Ораза-байрамгъа Зеленчук, Джёгетей, Нарсана казакла бла немчала да къошулгандыла. Бу хапарны Каппушланы Хаджи-Исхакъ онбеш джыл болган джашчыкъ, Абук къабакъдан немча солдат джюрютген автобус бла Нарсанагъа барыб, байрамны кеси кёрюб айтады. Нарсанада мал базар болуучу джерде (бюгюн алайда Кутузов орам барды) казакла эм къарачайлыла кёб адам джыйылыб, митинг этгендиле. Митингде немча офицерле, таулула, казакла сёлешгендиле. Бир казак генерал джыламсыраб большевиклеге къаршчы бола, таулуланы ораза-байрам бла алгъышлаганды. (Къылыч Гирей генерал болургъа болур). Сора адамла темир джолну вокзалы къатында Курзалгъа ётгендиле. Курзалгъа къуру пропусклары болганла киргендиле. Курзал бусагъатда Кисловодская филармония болуб турады. Сабийлени иймей, ала тереклеге ёрлеб узакъдан къарагандыла. Курзал ичинде къазанда бишген этле, айран, шорпа, хычын ашла болгандыла, той этгендиле.

201

Бираздан таулу эм орус казак атлыла бир сафда ючюшер болуб, Курзалны аллы бла ётгендиле. Юч джюзден асламыракъ атлы парад этгендиле. (Попутько китабында эки джюз къарачай атлы болганын джазады). Атлы сафланы аллында тёртеулен баргандыла: эм алда Нарсананы бургомистри Кочхарланы Хаджи-Мурат, аны ызындан ючеулен байракълары бла болгандыла. Аланы бири Нарсана полицияны тамадасы Каппушланы Хыйса. Хыйсаны къолунда отузунчу джыллада большевиклеге къаршчы къозгъалыуда (восстанияда) тутулган къарачай байрагъы болганды. Экинчиси казак абычар къолунда къолан казак байрагъы болганды. Ючюнчю атлыда герман байракъ болганды.

Бу ораза байрамгъа немчала бла Европадан келген акъ эммигрант Холам ёзенини бийи Шакъманланы Паго да къошулгъанды. Попутько Пагону биргесине Эфендилени Багаутдин болгъанын джазады. Герман аскерле Балкарияны алгъанда, Малкъарны (Балкарияны) Къабартыдан айырыб Малкъарны бургомистири Багаутдин болгъанды. 10-11 октябрьда Ораза байрамда Нарсанада Паго бла Къады Къарачай бла Малкъарны бирикдириге оноулашхандыла. Октябрны аягъында Балкарияны Къызыл аскер герман аскерлеге къойгъандыла.

Ораза байрам октябргъа тюшгенде, Къурман байрам декабрны арт кюнлерине тюшюб, ол да муслиман адетдеча байрамланганды. Алан хылкъы Оразаны-Къурманны немчала Кавказгъа келгенлери ючюн байрам этмегенди. Попутько эм башха джазычула къарачайлыла эм башха кавказ миллетле* муслиман байрам этгенлерин джашырыб, къарачайлыла немчала келгенине байрам этгендиле деб ётюрюк джазадыла. (*Къабарты коллаборантла Нальчикде немчаланы чакъырыб, Ораза-Къурман байрамланы бардыргъандыла. Гитлерге саугъагъа атны ала ол заманда бергендиле*). Большевикле ачыкъ этерге къоймай тургъан ислам байрамланы таулу халкъы байрым этгенде, немча фашистле кеслери "ислам динге сый беребиз" деб къошулгъандыла. Муслиман джамагъаты Ораза бла Къурманны Москва шахар къуралгъынчы, фашистлени аты айтылгъынчы байрам этиб, багъалатыб тургъандыла. Бюгюнлюкде къарачаймалкъар халкъы, ислам дунясы бла бирликде, немча фашистле эм орус коммунистле властсыз болгъандан сора да, ислам джорукъну толтура Ораза-Къурман байрамланы этиб турадыла.

202

4.8. Уллу Къарачай бла Балкарияны (Гитче Къарачайны) 1942дж. бирлешиую

Ставрополь шахарда октябрь айда 1942джыл алман (немча) оккупацион аралыгъы болгъанды. Акъ генерал Султан Клыч-Гирей эки-юч къарачайлы бла Къарачайны атындан октябрны 22-де, алман оккупацион властладан Азат Къарачай Республика- "свободная Карачаевская республика" къуаргъа эркинлик тилегендиле. Ал макалеледе сагъынган Султан

Кылыч Гирей кёб къарачайлыны таныгъанды эм ала бла шохлукъ джюрютгенди. Къылыч Гирей немчаланы болушлугъу бла къуралгъан кавказлы акъ эммигрантланы "Шимал Кавказ миллет комитетине" башчы болгъанды. Герман оккупацион аралыгъы "Азат Къарачай республика" атны къабыл этмегенди. Къарачайны къыраллыгъы Германиягъа къошулгъан "Къарачай област" халда къалгъанды.

1942 джыл 16-17 ноябрьда Нарсанагъа Балкариядан келечиле келиб, Къарачай миллет комитети бла тюбешиу болады. Келечиле Малкъарны бургомистири Эфендилени Балаутдин бла Европадан келген акъ эммигрант Шакъманланы Паго (Холам ёзенден бий) эмда аланы нёгерлери боладыла. Бирикген Къарачай Област къуралгъанын "единая самостоятельная административная единица Карачаевская область" баямлайдыла. Бу ишге атаб таулула уллу байрам этедиле, атланы чарсха чабдырадыла. *(Попутько бу байрамны ураза байрамды деб джангылыч джазады. Кертиси бла ураза байрам 1942-чи джыл 9-10 октябргъа тюшгенди)*

Бу Къарачай Областха бююнгию Къарачай бла бююнгию Малкъарны халкъы эм джери бирден киргенди. Къарачай миллет комитети Микоян-шахарда чыгъаргъан "Таулу джашау" газетде алан халкъны бирлеш сёзлешмеси баямланганды. Сёзлешме къагъытха къол салгъанла: къарачай халкъны атындан Къарачайны башчысы Байрамукъланы Къады, Карачай миллет комитетни промышленность бёлюмюню башчысы Байчораланы Хаджи-Исхан, Нарсана шахарны бургомистири Кочхарланы Хаджи-Мурат, малкъар халкъны атындан Малкъарны бургомистири Эфендилени Балаутдин, Тёбен Чегемни башчысы Ульбашланы Ибрахим, малкъар халкъны депутаты Джанхотланы Исхан болгъандыла. Сёзлешмеде орусча джазылыб, биринчи пункту былай башланганды: "Къарачай бла Балкарияны халкъыны тили-дини бирди, адети-халиси-турмушу бирди, артыкълыкъ бла бир-биринден айырылгъан халкъбыз, энди биз бир болургъа иннет алгъанбыз...". Къарачай областны аралыгъына Нарсана шахарны сайлагъандыла.

1939 джыл Нарсанада 51 минг адам (ичлеринде 2,5 минг

къарачайлы), Микоян-Шахарда 6 минг адам, Къарачай автоном областда 150,3 минг адам, Малкъарны тёрт малкъар районунда 50 минг адам джашагъанды. Алай бла коллаборант Къарачай област 250 минг адамны, 17 минг квадрат километр джерни бирикдиргенди. Нарсананы джерин санамасанг бу джер къарачай малкъар миллет 19 ёмюрде джашагъан эм Россиягъа кирген заманда болгъан джерлени тутады.

1942джыл 21-чи декабрьда Къарачай областха Ставрополь крайны къыбла джеринде Предгорный район къошхандыла. Бу кюнден сора юч ыйыкъ кетиб, герман аскерле Къарачайны джеринден къачадыла. Къарачай бла Малкъарны бирлеши эки айдан аз заманны болады.

4.9. КъО-ны 1942дж. августда -1943дж январда тарих кюнлери (хронологиясы)

10-чу августда 1942джыл немча (алман) аскерле Черкесск, Нарсана шахарланы аладыла.

12 августда Хурзук-Учкулан элlege джетедиле,

15 августда Къарачайны батысы-Уруп-Лаба ёзенле немчаланы къолларына тюшеди.

14-16 августда герман оккупацион власт Микоян шахарда, Къарачайны бютеу районларында джалларын-хакъларын да белгилеб, совет властха къаршчы болгъан эм джамагъат джумушну баджарлыкъ адамладан (къарачайлыладан, казакладан) администрацияла салгъанды. Сёз ючюн Нарсанагъа бургомистирге (башчыгъа) буйрукъ халда къарачай дохтурну салгъандыла. Элlege джамагъатны джыйыб алман (немча) солдатланы ёлтюрсеги хар бир алман аскерчини орнуна джюз адам ёлтюрлюкбюз деб къоркъутхандыла. Уллу элlege немчала джанлы ишлерге изгенледен 3-4-5 полицейны ишге алгъандыла. 16 августда Уллу Къарачай бла Гитче Къарачайны (бююнгу Балкарияны) айыргъан 4130 метр мийиклиги болгъан Хотю Тау ауушну тау эгер герман аскерчиле джерлегендиле.

17 августда тау эгер герман аскерчиле Минги тауну туура тубюнде (бююнгу Малкъарны джери) "Приют Одиннадцати" гостиницаны (къонакъ юйню) алыб алайда орналгъандыла.

Август-сентябрь айлада Басхан ёзенге тюшелмегендиле.

25 августда герман эгер тау дивизия "Эдельвес"-ни аскерчилери Минги-Тауну тѣпесине герман аскер байракъны такъгъандыла. Сентябрьда "Карачай миллет комитет-Карачаевский национальный комитет" къуралгъанды.

9-10-11 октябрда "Къарачай Миллет Комитети" Нарсанада Ораза-байрамгъа атаб уллу джыйылыу, той-ойун этгенди.

19 октябрда Къарачай миллет комитет Къарачай областда колхозланы къурутургъа эм колхозланы малын-джерин адамла арасында юлеширге буйрукъ чыгъаргъанды. Кертиси бла бу заманга колхоз малланы таулула кеслери арада юлешиб болгъандыла.

22 октябрда Ставрополь шахарда орналышхан алман оккупацион аралыкъга "Азат Къарачай Республика- свободная Карачаевская республика" къуаргъа тилек къагъыт бергендиле. (Авторлары акъ генерал Султан Кылыч-Гирей бла келген акъ къарачаймалкъар эммигрантла Шакъманланы Паго, Келемет улу эм Къарачай Миллет Комитет.)

26 октябрда Нальчик шахар герман аскерлени властына кѣчгенди.

16-17 ноябрда Нарсанада Къарачай бла Балкария (Гитче Къарачай) атындан бирлеш сѣзлешме джазылыб «Къарачай област» атда биригедиле. Келишиу къагъыт джазадыла.

"Къарачай миллет комитетине" Балкариядан адамла киредиле.

Байрам этедиле.

28-30 ноябрда Черек ѳзенде Балкаръядан чыгъыб баргъан НКВД аскерле беш малкъар элни бютеу адамын, джети джюз инсанны уллусун-гитчесин, тишисин-эркегин айырмай, геноцид этиб къыргъандыла. (Кѣлюме келген бла бу эки иш бир-бири бла байламлы болгъанды. НКВД бандитле таулулагъа дертли болуб гюнахсыз адамланы андан къыргъандыла.)

10 декабрда Черек ѳзенине немча эм румын аскерле кириб Къарачай бла Малкъар бирден къысха заманга Германияны властына тюшеди.

21 декабрда немча оккупацион власт Къарачай областха Кавминводы регионну къошуб уллайтады.

31 декабрда 1942джыл Черек ѳзеден алман аскерле чыгъадыла 6 январда 1943 джыл Нальчикге Къызыл Аскер киреди

10 январда 1943 джыл Нарсанагъа Къызыл Аскер киреди
12-14 январда 1943 дж Къарачай миллет комитети Къарачайны джеринден чыгъады. Коллаборант Къарачай областны тарихи бошалады. Коммунист властындан къоркъган къарачай малкъар арбала герман аскерле бла бирге Къырым таба джолну тутадыла.
17 январда алман аскерле Къарачай автоном областны джеринден толусу бла чыгъадыла
19 январда Черкесск шахаргъа, 22 январда Микоян-Шахаргъа Къызыл Аскер киреди.

4.10. Черек трагедиясы эм геноциди

1942 джыл Кавказда баргъан совет-герман къазауатда эки аскер да Къарачайны-Балкарияны шахарларында, уллу эллеринде гарнизонла, аскер бёлекчикле тутхандыла. Таулада бютеу джолланы беклеб турургъа къарыулары да адамлары да джетмегенди. Къоркъуулу болса да бек керекли болгъан таулула тау джолла бла ат бла бир элден бир элге, бир ёзенден бир ёзенге джюрюгендиле. Къызыл Аскерни эм герман аскерни джасуслары да джюрюгендиле. Аны бла 16-17 ноябрда Нарсанада болгъан джыйылыулары эм къарачай малкъар бирикмек оноулары эшитирге излегенле эшитгендиле, билгендиле.

206

НКВД-ны 37-чи аскерни аскербашы генерал Козловну: "Орта Малкъарны эллерин къурутургъа" буйругъун толтура эм Козловгъа бойсунган 11-чи дивизияны командири Шикинни буйругъун толтура, капитан Накин башчылыгъында 150 аскерчиси болгъан отряд 26.11.1942 джыл, Нальчикден бек узаймагъан Фанерный заводдан Черек ёзенни Салты эли джанына атланганды. (Тамада лейтенент Сэсков, 9.12.43 дж. джазгъан докладындан, ЦА МО СССР*, ф. 37А, оп. 8900, д. 33, л. 270, 271)

28.11.1942 дж эртден беш сагъатда Накин рапорт джазады: "Салты элни ариуладым. Элде 1200 ёлюк барды. Бандитлени бир кесеги Огъары Малкъаргъа къачдыла. Отрядымда эки къызыл-аскерчи ёлдю, джетиси джаралы болду" (ЦГАСА*. ф. 38677, оп. 1. д. , л. 12)

Бу рапортха соруу чыгъады. Сауутланган "бандитле" бла кече уруш этиб, къызыл аскерчиледен къуру эки солдатны

къурутуб, "бандитледен" 1200 адам къырыргъа кючлери къалай джетди? Огъесе уллусун-гитчесин айырмай элни бирденми къырдыла?

30.11.1942дж сегиз сагъат ингирде джазыб, Накин Шикинге джангы рапорт ашырады:

"27 ноябрдан 30 ноябргъа беш элни къурутханма: Огъары Малкъар, Салты, Кюнном, Огъары Чегет, Гылаш. 1500 адам къыргъанма (аладан 90 бандит, 400 сауут туталлыкъ эркиши, къалгъаны тишириула бла сабийле...), Даруменидзе бла Кагладзени бандалары алгъан тобну такъымындан* къызыл аскерчиле келдиле (къачыб). Къызыл аскерчиле билдиргенден банда да 150 адам барды.... отрядымда 14 джаралы бла 3 ёлтюрюлген солдат къоранчым барды..." (ЦГАСА, ф. 38677. оп. 1, д. 5, л. 15.)

Бу рапортха биягъы эм джангы соруула чыгъадыла. Сауутланган "бандитле" бла кече уруш этиб, къызыл аскерчиле къуру юч аскерчилерин къоранч этиб, "бандитледен" уа 1500 адам къырыргъа кючлери къалай джетди? Огъесе уллусун-гитчесин айырмай халкъны бирденми къырды? Банда башчылары тукъумлары уа таулу тукъумла туююлдюле- гюрджю тукъумладыла! Гюрджю банда бла къазауат этгенде гюнахсыз таулу тишириула бла сабийлени къырыргъа не иши барды Къызыл Аскерни? 207

Немчала Черек ёзенден чыкъгандан сора сталинчи большевикле къызыл аскерле къыргъан адамлары бир бёлегин атларын табыб, 13.06.1943джыл эки ётюрюк акт джазгъандыла. Этилген геноцидни, "къартланы, тишириулары, сабийлени немча фашистле 6.12.1942дж къырдыла" деб ётюрюк джазгъандыла. Бу актда Огъары Малкъарда къырылгъан 310 адамны аты барды. Актда "немчалагъа болушханлан" атда юч таулу тукъум барды. Бу ючюсю болгъан болурла НКВД-чыла бла къазауат этген. (ЦГА КБАССР*, ф. р-290. оп. 1, д. 19, л. 1-6)

Экинчи 15.06.1943дж джазылгъан актда Гылаш элде НКВД аскер къыргъан 63 адам ат ачыкъланганды. Бу адамлары да немча фашистле къыргъандыла деб джазгъандыла. (ЦГА КБАССР, ф. р-292, оп. 1, д. 69, л. 1-2.)

1990 джыллада балкъар активистле бу джаныуарлыкъны, геноцидни хакъына Къабарты-Малкъар Республиканы атындан

джангы тинтиу этдиргендиле. Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини Президиуму къурагъан Комиссия тюз къараб, кертиликни баямлаб КъМР Баш Совети Бегим алгъанды:

"Черекде 1942джыл болгъан ишлени тинтгенден ачыкъланды, 1942дж 27-чи ноябрдан 1942дж 4 декабрьгъа дери НКВД-ны отряды бандитле бла къазауат этген ат бла 700 хатасыз адамны окълатханды, къыргъанды (аладан 367 атлары белгилиди, ичлеринде 16 джылдан гитче 155 сабий болгъанды), 519 юй кюйдюрюлгенди, 500 ийнек, мал сюрюлгенди...". КъМР-ны Баш Советини Башчысы Х.Кармоков, Нальчик ш., 19.11.1992дж. (№ 1290-ХП-П., Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини (Парламентини) Бюгюнкю Архиви)

Темабыздан узайыб барабыз.

Черек геноцидин толу билдирген башха кёб тарих документле бу интернет адресде салынгандыла:

<http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/1cherek.htm>

Биз анализ этсек тюзюн ангыларча кёз туурада тургъан ачыкъ зат барды. Хатасы-хыянаты болмагъан 700 адамны къырыб, алагъа да "1500 бандит эм аланы болушчулары" ат атаб джазгъаргъа НКВД-чи мурдарла кишиден къоркъмагъандыла. Алай а кеслеринде ёлген-джаралы болгъан НКВД-чи солдатланы санын джашыралмагъандыла. Кеслеринден 5 солдат ёлгенди 14 джаралы болгъанды.

Энди окъуучум сагъыш этсин: тёрт кюнню тау элдеде "1500 бандит эм аланы болушчулары" бла сермешиб къуру 5 солдат ёлгенди, 14-сю джаралы болгъанды дегенге ким ийнаналлыккъды? Къазауат тарихчиле, аскер алимле билдиргенден алгъа баргъан аскерни къоранчы юч-тёрт кереге артыкъ болады сакълаб тургъан аскерден эсе. Таулада, чегетледе, къулакълада букъсала 5 солдатны ёлтюрюб, 14солдатны джаралы этер ючюн тёрт-беш! сауутлу! таулу джетерик эди! 1500 таулу а, къазауатха хазыр болуб, уруш этселе къуру сенекле бла да къырлыкъ эдиле бютеу 150 аскерчини.

НКВД-чилеге къаршчы болгъанланы ичинде гюрджю тукъумланы да эсгерейик.

Былайда тохтаб кертисин билир ючюн китабны аллында "XVIII-XIX ёмюрледен кысха билгиле" статьяда "Таулада къазауатны лагъымлары" макалени окъу. Дагъыда бу статьяны башында Ючкёкенде "20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешу" макаледе джангыз бир полицай бла 30 НКВД-чи солдатла юч кюнню къазауат этгенин окъу.

Черек ёзенде немчала болмагъандыла. Ноябрьда Малкъар башында ауушла адам ётелмезлей къар-буз бла джабыладыла. Налчик шахарны эм Черек ёзен Нальчикге чыкъган джерин немчала алыб тургъандыла. Аны бла аскер ёзенде кълса, капханга тюшгенча эки джаны джабылыб кълады. Ол себебден кызыласкерчиле Черекден Терк башына*, Тегей джанына чыгъаргъа керек эдиле. Кертиси да халкъны кыргъандан сора Тегей джерине аугъандыла. Аны ючюн Черекде не немчаланы аллын тыйгъандан, не "бандит" болса да "бандитле" бла къазауат этгенден магъана болмагъанды. Бу шартланы-халны эсге алсанг халкъны геноцид этиуде башха магъана ачылады. НКВД-чи солдатла сабийни-тишириуну эм къартны, сауутсуз эркишини бир-биринден айырмай, уллуну-гитчени эм эркекни-тишини айырмай барын бирден кыргъандыла.

209

Балкарияны атындан келечиле 16-17 ноябрда Къарачайгъа Малкъарны кьошханлары ючюн, эм коллаборант Къарачай да Германиягъа кьошулгъаны ючюн, къарачаймалкъар миллетни барын бирден кьоркьутур ючюн-кълтыратыр ючюн кыргъандыла. Коллаборант Къарачайгъа, Къарачай бла Малкъар бирлешир оноуларына дертли болуб гюнахсыз адамланы кьурутхандыла. Бу геноцидге, адамланы барын бирден кыргъанга баиха ангылама, баиха версия табмайма.

къайнакъла:

1. А.Попутько, Ю.Христинин "Именем ВЧК", Ставрополь ш. 1982дж, 279-297бетле,
2. Каппушланы Хаджи-Исхакъ 1928дж. Первомай эл.,
3. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qr/3cherek.htm> (хроника Черекской трагедии),
4. Байчораланы Асият (Бостанланы Сюлеменни кызы, Аmina Ајаoglu), 1920дж. Австралия, Мельбурн
5. Боташ Хамит «Проклятая поляна», Москва, 1993дж

6. Кулаев Ч.С. "Народы Карачаево-Черкессии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945" Черкесск 1990г
7. Байчораланы Сейпул (Бёдене Байчораладан), 1928дж. Ючкёкен эл
8. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу 1928дж. Ючкёкен эл
9. Берикетов Х.Б. "Къабарты-Малкъар АССР-ни историясы" Нальчик 1983дж.
10. Wikipedia-да "Русский коллаборационизм во Второй мировой войне" статья
11. Wolfgang Gorter-ни документал киносу "Kamraden unter Edelweiss" эм башха ачыкъ къайнакъладан)

V. Ахыр сёз

(бу "Ахыр сёзню" китабны башында "Ал сёз" бла "Ачыкъламалада" "манкъурт", "орфографияны юсюнден", "миллет", "пассионарий" статьяла бла бирге окъугъанга джараулу боллукъду- идеялары/магъаналары бирчады)

210

«Сёз сёзню айтдырыр» дегенлей, китаб тукъум тарихден къауум тарихге кёче, андан да тукъум-къауум тамгъалагъа джетиб, миллет тарихинден да хапарлашды. Кёб тарихлени эм билгилени ичинде учхара джерлери, кемчиликлери эм халатлары болургъа болур.

Алай а тарихин эм тилин суйгенлеге, «бисмиЛляхи, ассаламу алейкум, Аллах буюрса..» деб сёлешиучюлеге китаб джараулу болур. Ассимиляциягъа эм терсликге къаршчы болуб, тарих эм тил-тин сакълаугъа джараулу китаб болур. Былай ойлашла бла инджуле джаздыртхандыла китабны эм аладыла баш магъанасы бла ара багъанасы аны. Аны ючюн кемчиликледен эсе файдасы эм хайыры улуу болур деген умут барды.

Миллетибизни халы бюгюнча турса, миллет къуругъа ушайды. Джаш тёлю тилни унута барады. 30-40 джылдан тилибизде сёлеше-окъуй-джаза билгенле кетерикдиле. Ала бла тил да кетерикди. Тил тас болгъаны бла миллет тас болады. Тас болгъан миллетни тарихи кишиге да керек туююлдо.

Тил-миллет-тарих тас болуб кьалса, ата-бабабыз аллында бек терс эм уллу айыблы боллукъбуз. Сюргюнге тюшюб Орта Азияда 40-50% адамыбыз кьырылгъанла. Хоншу абаза, адыг халкъла тиллери башха болуб юйлеринде кьалгъандыла. Атабыз-анабыз кьарачаймалкьар (аланхазар) тилде сёлешгенлери ючюн сюрюлгендиле, кьыйынлыкъла сынагъандыла. Сюргюнде шахид ёлгенле бла сау кьайтханланы аллында айыблы боллукъбуз миллет шартларыбызны тас этсек. Бизден туугъанланы алларында да айыблыбыз бизге джетген тинни-тилни алагъа ётдюрмесек. Тил-тин сакълау тема, миллет кеси кесин сакълау тема тынгларча туююлдо, алан халкъны эм баш темасыды, джарсыууду.

Къарачаймалкьарны бирикмеги да кеси кесин сакълау бир-бири бла байламлыды. Алан халкъны душманлары 88 джылны ётюрюкле бла башын къатышдырыб турадыла. Бир-бирлерибизге ётюрюк сингиб "къарачайлыла бла малкьарлыла эки баиша кьарнаш миллетди" дейдиле.

Бир тилли, бир динли, бир адетли, бир джерлешли къарачайбалкьар (аланхазар) халкъны кьарыусуз эм ассимиляция этер ючюн Сталинни партиясы экиге бёлгенди.

Бу сёзню иги ангьлар ючюн коммунист власт бизни миллетге этгени бла хоншу халкълагъа этгенин тенглешидиррге керекди:

1.Кёб джылланы бир бирлери бла кьазауат этиб, бир-бирлерин кьырыб тургъан Уллу бла Гитче Къабартыны бирикдиргенди. (Уллу-Гитче Къабарты атны адыг башчыла бизде болгъан Уллу-Гитче Ногъай, Уллу-Гитче Къарачай атлагъа ушатыб кеслерине алай атай тургъандыла). Сталин Къабартыны бир этгенден озуб, Къабартыны уллайтыр, кёбейтир ючюн бизни джерлерибиз бла адамларыбызны алагъа кьошханды.

2.Муслиман дюгерлиле бла христиан тегейлилени бир-бирине кьошуб, уллайтханды. Гюрджюле бизлеге-аслагъа айтхан «овсети» атны орусча «осетин» этиб, алагъа бирикдирген ат бергенди. Дюгерлилени тиллери бла тегейлилени тиллери башхады. Тегей тилни орта тил этиб, дюгерлени зор бла школлада тегей тилге юретгендиле.

3.Тау артында эзелени тиллери башхады, мингреллени (малгьар) тиллери башхады, гюрджюлени тиллери башхады-

бир-бирин ангыламайдыла. Аджарлыла бла лазланы динлери исламды. Барын бирикдириб уллайтыб, гюрджю тилни ара тил этиб, Гюрджюстан (Грузия) Республика, гюрджю миллет кьурагъанды. Бюгюн 3 млн. саналгъан гюрджюню ичинде 800 минг адамы мингрелди (малгъарды).

4. Абхазлыланы ичинде да 20% муслиман, тиллери бек айры болгъан группала бардыла хачыпсыла- апсуула, аланы да Сталин бирикдиргенди.

5. Сталин 1922 джыл Дагестанда аварлыла (аварцы), лезгилиле (лезгины), даргинлиле (даргинцы) атлы юч юйюр кьурагъанды.

Бу юч юйюрню хар бирини! ичинде бир-бирлерин ангыламагъан, кеслерини энчи тиллери болгъан бек кёб! гитче халкъчыкыла бардыла. Алай бла большевик партиясы бу юч юйюрню хар бирине арагъа бир орта тилни айырыб салдыртханды. Ол ара тилни тегерегине гитче халкъчыкыланы бирикдириб, къарачайбалкъар миллетден, къумукъ халкъдан уллу миллетле кьурашдыргъанды. Кавказда башха миллетлени барысын кючлю этиб, тюрк тилли миллетлени къарыусуз этиб кюрешгенди.

212

Бу башында джазылгъан билгилени ангылатма магъанасы - къарачайбалкъар миллет терслик бла бёлюнгенди.

Китабны башха джеринде, орфографиябызда (джазмабызда) проблемаларыбыз болгъанын кысха джазыб эсгертгенем.

Былайда да миллет сакълауну, бёлюнген миллетни бирикмек кереклисини, керти уллу проблемабыз болгъанны юсюнден сёз арада эсгертеме. Ансы миллет сакълауну эм бирлешиуню юсюнден терсини-тюню айрыб, сакълау мадарланы кёргюзтюр уллу китаб джазаргъа керекди.

Кеси кесибизни эм джуртубузну сакълауда эм бирлешиуню юсюнден айтханда, миллетни кёлюн аз этиучюлеге къаршчы бир юлгю кёргюзтейим:

1897джыл, Швейцарияда Теодор Гёрцль (Герцель), "Чууут девлет" атлы китаб чыгъарыб сионист кьозгъалыу харекет кьурагъанды. Китабны баш фикирине кере чууутлула кеслерин сакълар ючюн эски джуртларына Палестинагъа, Сион тауну тегерегине джыйылыб, чууут кырал кьуурагъа керекдиле.*

1897дж.Т.Гёрцль Истамбулгъа барыб, Осман Императорлукну патчахындан Палестинаны (Филистинни) джерлерин сатыб

алыргъа эркинлик тилейди. Патчах унамайды. Алай болса да чууутлула джерлени таша сатыб алыб Палестинагъа кѣчюб тебрейдиле. Ал заманда ала балчыкъ, къумлу учуз джерлени алыб, алайлада джерлешедиле. 1897 джыл Т. Герцелни сѣзлерине-идеясына кѣбле кюлгендиле. Алай а болушхан чууутла да кѣб чыкъгандыла. Палестинагъа кѣчюу иш тохтаусуз барыб, 50 джылдан чууут девлет къуралгъандыла. 1895-1898джыл ата-бабабыз аланхазар джуддузну, Къарчаны джуддузун ташда керкгендиле. 1897джыл ол джуддузну Т. Герцель къагъытда салыб, чууут джуддуз - чууут символ этгенди.

Бизге чууутлагъача джерле сатыб алыб ары-бери кѣчерге керек туююлдо, алача къазауат этерге керек туююлдо. Россияны конституциясына кѣре бизге Россия ичинде миллетибизни, тинибизни-тилибизни, тарихибизни сакъларгъа эркинлик барды. Халкъ разылыгъы бла республикаланы къурутургъа, джангы республикала къууаргъа эркинлик барды. Ичибизде къанын-джанын айамай тюзлюк ючюн, сууаблыкъ ючюн кюреширик джашла (пассионарийле*) ёрге турсала тил да, миллет да, джурт да сакъланлыкъды, алан халкъы да биригирикди.

213

Ким болгъаныбызны эм тилибизни, тарихибизни, джуртубузну унутмайыкъ, ата-бабабызны сатмайыкъ. Сакълансакъ, Буйуруучу буйуруб, биригирге кюн да келир. Къуранда (49/ 13) бегигенни эсгере: "..сизни миллетлеге, къауумлагъа айырдыкъ..." муслиман эм тюрк миллетлей сакъланайыкъ.

"АЧЫКЪЛАМАЛА"

3-чю к и т а б

Ахмад Сылпагъар

Ючюнчю китабны башлары:

1. Сыр// 2.Манкъурт// 3.Тарих санауну юсюнден// 4. Орфографияны юсюнден//
 5. Уллу// 6. Атауул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет// 7. Къабакъ
- "УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-чи китабны статьяларындан ачыкъламала//
"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" -2-чи китабны статьяларындан ачыкъламала//
ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ//
БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары) //

АЧЫКЪЛАМАЛА БЛА БИЛГИЛЕ

*Алгъа джети ачыкълама (ангылатма) гитче статьячыкъ.
Джети статьяны ызы бла китабны эки ал бёлюгюнде
джазылгъан уллу статьялада тюбеген сёзлени
ачыкъламалары, билгилери, англатмалары джазылгъанды.*

214

1. Сыр

«Сыр» сёзню уллу магъанасын нарт сёзле бла айтыула бла ангыларгъа тынчды:

1. (род, генеалогия), Тукъум, генеалогия. Адам чыкъган джерине, тукъумуна тартады деген магъанада айтылгъан нарт сёз: «Сыр сырына - суу ызына» . Юлгю: Адурхай сыры, Сылпагъар сыры, Боташ сыры...д.а.к., Генеалогия /род Салпагаровых, Боташевых и т.д.
2. (честь, репутация), Сый, намыс
3. (поведение, привычки), Къылыкъ, хали
4. (тайна, внутренний мир человека), Тахса, адамны джюрек сезими

Былайда "Сыр" сёзню экинчи, ючюнчю,тёртюнчю тизгинледе магъаналары бу нарт сёзле бла ачыкъланадыла: «Ата сыры

улунда, ана сыры кызында», «Джаугъа джанынгы берсенг да - сырынгы берме».

"Сыр" сѣзбаш кѣб сѣзлени ѳзегиди (ал джигиди)- сырма ѳзден, алтын сыргъа, сырпын сауут, кенг сырт д.а.к. (**д.а.к.**- кысхартыу сѣз, сѣзлени ал харифлери, толу айтханда "дагъыда аны кибик")

«Тукъум, сый, намыс, кыылыкъ, хали, джюрекни тахса сезими» сѣзлени бирикдириб «сыр» сѣзню магъанасы «улуу къалыт байлыкъ, бабаладан къалгъан тин байлыкъ» болады. "Сыр" сѣзню бу магъанасы орусча «наследие» джууукъ боллукъду. Сѣз ючюн, аланхазар сыры, Къарча сыры... Аланхазарское наследие, наследие Карчи

2.Манкъурт

(«Ал сѣз бла эсгертиуле» статьяны кесегиди)

манкъурт- кесини атын, джуртун, атасын-анасын - несин да унутхан башсыз кѣул. Бурун тюрк юйюрледе джесирге тюшген адамны толу керти кѣул этиулери былай болгъанды: тѳйени-ѳгюзню бойнундан, къалын джеринден алынган терини джесирни башына къаблагъандыла. Башында чачы джюлюнюб, баш териси тобукъча ачыкъ сыйдам болгъанды. Аллаи къапбашха терини чийлей къаблагъандыла. Джесирни кѳл-аягъын байлаб, кюн иссиде кѳйгъандыла. Кюн иссиде чий тери адамны башында кебе келиб, башын джыккыр кѳуршоуча кысыб, адам тѳзмезча бек кючлю ачытханды. Бирлери чыдаялмай ѳлюб къалгъандыла, бирсилери сау къалгъандыла. Ол сау къалгъанла атларын, ата-аналарын, туугъан джуртларын унутуб алай сау къалгъандыла. Аллаи несин да унутхан кѳулдан иги кѳул болмагъанды. Аллаи кѳулну аты - **«манкъурт»** болгъанды. «Манкъурт»- бизни тилде кѳулну керти болумун черте **«мен-къурт, къуртман»** сѣз бла ачыкъланады. Бизлени да тарихибизни унутдуруб, джашырыб аны ючюн кюрешедиле. Аллаи миллетни тарихи, тили, дини, тини тас болуб, ахырында миллетлиги, джурту тас болады, кѳуруйду.

Бир кере межгитде (масджидде) хутбада имамибызгъа былай соргъанем: «Ислам динге кѳре, миллет кеси тилин сакъларгъа керекмиди, тилибиз сакълауда магъана бармыды?» Соруума имам мен джаратхан бир хадис айтды. Аны окъуучума билдирирге сѳйеме: «Ислам дин джайылыб баргъанда,

муслиманлагъа сермеишуледе джесирге кѣб адамла тюше тургъандыла. Муслиманла джесирлени кѣул эте тургъандыла. Бир-бир кѣулну (джесирни) бай джууукълары ачха-мюлк бериб башына бош этгендиле. Неда кѣул ислам динни алса азат болгъанды. Муслиманлада джесир (кѣул) болуб тургъан биреулен (фарслы, урумлу) келиб фыйгъамбаргъа (АСАБ) соргъанды: «Мени не байлыгъым джесокъду, не ислам динни алалмайма, манга башха амал бармыды башыма бошлукъ-азатлыкъ табаргъа?» Фыйгъамбар аны башха миллетден болгъанын билиб : «Эки араблыны кесинги тилинге юретсенг башынга бош эм азат болурса!» деб кѣул халдан чыгъыуну шартын юретгенди.

Хыйсаб: Экеуленни тилине юретген кѣул- кѣул халдан чыгъады! Кесини ана тилин унутхан а джарым кѣулму болады? Ичибизден чыгъыб, кесине ышандырыб, миллетни джаулары джанлы болуб, миллетни тилин унутдуруб, манкъурт этиб кюреишген къайсы джыйиргеишли болады? Бу хадисни тамалында араб тилде «Адам ненча тил биле эсе, ол анча кере адамды» нарт сѣз кѣуралгъанды. Ислам динге уллу сый берген белгили немча/алман поэт Гёте (Göte) 18 ѳмюрде араб нарт сѣзню немча тилге кѣчюрюб: «Wie viele Fremdsprachen weißt der Mensch, so viel er ist Mensch» саулай Европагъа белгили этгенди. Бююнлюкде башха тиллеге юрениу Европа Бирлешде* девлет кюч бла бардыргъан идеологияды эм политикады. Экинчи-ючюнчю тиллени (ингилиз, алман, француз) эркин билмек Европада бютеу джаиш тѣлюде кенг джайылгъан шартды.

216

Эсгертиу: Девлет-государство, къырал- страна

Европа Бирлеш (ЕБ)- (Европейский Союз-ЕС), Европада 27 къыралны бир девлет болургъа излеген, политика-экономика бирлешти. Европа Бирлешни экономикасы 2008джыл 14 триллион долларды, адам саны 480 млн.адамды, (ЕБ-ни эки ѳлчеми бла, адам саны эм экономикасы бла, Американы Бирлешген Штатларындан, АБШ-дан уллу болгъанды)

Биз миллетни аллында суюелген кесибибизни къысха-акъыл район эм республика тамадачыкъларыбыз башха тиллеге юретиуно къой, кеси ана тилибизни сакъларгъа керек болгъанын ангылаялмайдыла. Бу ишге республикаладан, районладан ачха-къырал болушлукъ бермейдиле. Тил сакълауда- ѳсдюрюуде бююнлюкде кечеде-кюнде бардырылгъан

программа керекди. Ыйыкъда джангыз сагъат заман баргъан телевидение-радио туююл- эртенден кечеге дери баргъан къарачаймалкъар тилде ТВ эм радио. Ыйыкъда эки кере чыкъган джангыз газет туююл- кюн сайын, ыйыкъ сайын сабийлеге, тиширыулагъа, джаш тёлюге чыкъган бояулу газетле-журналла керекдиле. Ай сайын 15-20 фильмни кеси тилибизге уста кёчюрюб чыгъарыб тургъан студия керекди. Школда къарачаймалкъар дерслени кёб этиб, сабийле кеси тилибизни уста билиб, анга да тюрк эм къазакъ тилин да къошуб билирге керекдиле.

(Ингилиз-немча-француз тилине школда джети джыл юренеди да юренелмей чыгъады. Кеси тилин иги билсе, 110-120 млн. адам (тюркюле бла азербайджанлыла) сёлешген тилге школда джарым джылгъа юреникди. Сёз ючюн, немча эм француз тилледе тюрк-азери тилден аз адам сёлешеди. Тюркийе бла Россияны арысында 40 млрд.долларгъа сатыу барды. Франция бла Россия арасында беш кереге аз сатыу барды. Тюркийе джуукъду, Франция узакъды. Тюрк тилин билген таулу джаш арада иш табарыкъды-бизнес къуларыкъды.)

Интернетде тилибизде иги сайтла этилирге керекдиле. Къарачаймалкъар тилни сакълаб кюрешиген адамланы, школ устазланы миллет аллында сыйларын кётюрюрге керекди. Былайда мен къысха санагъан ишлени бардырыгъа джал-хакъ алыб ишлеген адамла керекдиле, бу ишлени республикаланы-районланы кючю-ачхасы бла этилликди.

217

Бурун заманлада къарт атасы/атасы бла джашлары, анасы бла къызлары бирге туруб/ишлеб, тил-тин сакъланган заманла эртде бошалгъандыла. Тукъумла бирге туруб, тарих-тил-джыр сакълагъан тийреле эртде чачылгъандыла. Бююнлюкде юйдегиле гитче болгъандыла, атасы бла анасы эртден ишге кетиб, ингирде джыйылады юйге. Сабий эртенден ингирге дери школда-телевидениеде къуру орус тил эшитиб турады. Бир тёлюден экинчи тёлюге тарих-джыр-тил-тин толугъа ётмейди, сакъланмайды. Аны бла тил саркъая, миллет да къуруй барады. Китабны тарих темасындан чыгъалмай, миллетни баш джарсыуун эм ол джарсыуну къурутуу мадарларын бек къысха эм тезис халда чертеме. Сагъыш эте билген ангыларыкъды. Заман келсе теманы толусу бла ачыкълаб джангы китаб джазарбыз.

3.Тарих санауну юсюнден.

Джырлары болгъан, тарихде атлары къалгъан джашланы джашау тарихлерин* тергеуню юсюнден бир-эки сёз айтайым.

Алгъаракъ Иорданияны патчахы Хусейн аушхан эди. Анга Мухаммад файгъамбарыбызны (АСАБ*) сырынданды, 42 туудугъу деб бегитедиле. Мухаммад (АСАБ) 570дж туугъанды, 632 дж ауушханды. Алай бла андан бери 1400 джылгъа 42 тёлү өтгенди. Ол демек, хар тёлүню джылы 33,33 болады. Башхача айтханга, сейид генеалогияда, файгъамбар (АСАБ) юзюкде орта тергеу бла, хар атадан туугъан улан, кеси ата болгъунчу 33,33 джыл өтүб баргъанды. Кёлүме келген бла файгъамбарны (АСАБ) юзюгюнде тёлү эм джылла санауда жангылыч болмаз. Алай бла бир тёлүден экинче тёлүге орта тергеу бла 33 джыл алсакъ терс болмазбыз.

Бу башында джазгъан тергеулеге шагъатлыкъ этеди тукъумумда болум. Кесими, атамы, къарт атамы, аны атасыны туугъан эм юйленген, биринчи бла арт джашлары туугъан тарихлерин билиб санайма да бизде да тёлүлени аралары орта тергеуде 33 джыл болады. Тюппе тюзюн айтханда, бизде тёлүлени аралары тамада джашлада 29-30 джыл болады, кичи джашлада 35-46 джыл болады.

Ол себебден, мен Сылпагъарланы генеалогияда бир тёлүден (тобукъдан) бир тёлүге (тобукъга) өтген орта мүдетни* 33 джылгъа тергейме. Алай санаб, Сылпагъар сырын* да биле, джырлары эм атлары айтылгъан джашланы джашагъан тарихлерин андан чыгъаргъанма.

218

Эсгертиу:

АСАБ=Аллахны Саламы Анга Болсун, файгъамбарны юсюнден сёлешгенде, аты айтылгъанда муслиманга борчду Аллахны Саламын анга теджеген

(арабча:Аллаху уаЛлейху ассалам).

тарих/тарых – бу сёзню эки магъанасы барды 1. «история», 2. «дата»

мюдет- (отрезок времени), заман ичинде белгиленген бир кесек чакъ

4. Орфографияны* юсюнден

Бу чыгъарманы сёзлеринде хариф басмаланмай, неда бир хариф орнуна жангылыч башха хариф басмалыныб, тюзетелмей къалгъан сёзле туберге болурла. Аллай жангылычла ючюн айыб этмегиз. Бир джерде бюгюнгю орфография джорукъну

тугуб, башха джерде ол сёз огъуна орфография джорукъну иш этиб бузуб джазылган сёзле бардыла.

Орфографиягъа кёре "Я" хариф болган сёзледе "ЙА" салыб, "Ю" хариф орнуна "ЙУ" хариф салыб джазылган барды.

Сёз ючюн юлгю бла ангылатыу: орфография джорукъ бла: **"Бу оЮмну кьоялмам"** деб джазылады. Алай а кёб статьялада: **"Бу ойумну кьойАлмам"** деб джазганма. "Къоялмам-къоюгъуз, къоян" сёзледе орфографиягъа кёре сёзлени ал джиги тюз танылмайды. Бу юч сёзде къайсысыды ал джиги (сёзбашы): "Къо"? "Къоя"? "Къою"? Кертиси бла бу сёзлени ал джиги "къой" сёзбашды. Аны бла "къой+угъуз-къой+алмам, къой+ан" деб джазылыргъа керекди. Аныча орфографиягъа кёре сёзну джазылганы "оюм"- китабда джазылганы уа "ойум". Далили: "ой" джикден "ой+нау", "ой+лаш", "ой+макъ" эм башха сёзле къураладыла. Алай бла "ойум" сёзде айырылыб "ой" сёзбаш (ал джикъ) белгиленгени тюз болур. Аны тышындан, "Ю" харифни "оюн, боюн, къоюгъуз" эм ала кибик базыкъ ачыкъ тауушлу сёзледе джюрютюу сингармонизм* джорукъну бузады. "Ю" хариф ингичке Û тауушну белгилеб, ингичке тауушлу сёзледе джюрютюледди. Юлгюсю-далили бу сёзле: "Бююн юлюшню юч юйге юлеш!". Бу беш сёз бирден ингичке ачыкъ сёзледиле. Бу сёзледе "Ю" хариф орфографиягъа кёре джазылганы сингармонизм джорукъну тутады. "Оюн, боюн, къоюгъуз" д.а.к. базыкъ, ачыкъ тауушлу сёзледе ингичке тауушлу "Ю" хариф хайырланганы терсди. "ЙУ" хариф бла джазылыб, "ойун, бойун, кьойугъуз" тюз боллукъду.

219

Эки ачыкъ тауушну арасына къысха и бла къысха у тауушланы сала турганма. Сёз ючюн "сюеди" тьююл, "сюйеди/суюэди", "иеси" тьююл- "ийеси" д.а.к. Башында джазгъанымча сёзбаш (ал джик) ачыкъ болургъа керекди. "Сю", "и" сёзбашла джокъдула "суй", "ий" сёзбашла бардыла.

Джазмабызны эм орфографиябызны тарихи эм джарсылары бир уллу кьонуду-темады. Аланы юсюнден керти терен тинтиуле этиб, энчи китаб джазаргъа керекди. Китабны тарих темасын бузмаз ючюн, орфографиябызны къуру эки-юч проблемасын кёргюзтгенден болмаса башха проблемаланы санамайма. Иш этиб "джангылыч" джазган сёзлени сылтаун/неденин ангылатама.

Орфография темагъа къысха ангылатма бла билги къошакъчыкъ:
Былайда орфография джорукъланы бузуб, проблемала болгъанларын эм аланы тюзетерге кереклисин белгилейме. Алан нартла айтхан, Чеченде сакъланган нарт сёз барды: "къоркъа билмеген туююлдо керти эркиши - душманын билгенди керти эркиши". Аны ючюн орфография джорукъну иш этиб бузгъанма. Миллет джарсыуларына къайгъыргъанла джазмабызда (орфографиябызда да) проблемала болгъанларын эм аланы тюзетирге кереклисин билсинле.

Сталинчи партия саулай Совет Бирлеише тюрк миллетлени бир биринден айырыу, аланы къарыуусуз этиу политиканы бардыргъанды. Къарачаймалкъар эм совет тюрклени джазмалары, кирил элиблери аллай политиканы шартыды, къюзгюсюдо. **Совет Бирлеиш* тюрк миллетлени бёлюр ючюн, ууакъ этер ючюн къуралгъанды. Ахырында тюрк миллетли адамланы саны кёбейиб баргъанда, муслиман-тюрк Орта Азиядан айырылыр ючюн Россия баишчыла Совет Бирлеишни ойгъандыла.**

Россия императорлукъда муслиман тюрк дуньясы бирча арабчалыкъ* джазманы хайырландырыб тургъанды. Арабчалыкъ къараны таныгъан тюрклени бютеу барысы "тюркю" тилде джазыб-окъуб бир-бирин ангылагъандыла. Билимлиле Къарачайда, Къумукъда, Къазанда, Бухарада, Бахчисарайда эм баишха тюрк джерледе бир джазма тилни хайырландыргъандыла. "Тюркю" тили Алтын Ордадан къалгъанды. Тюркю тили сёлешинген тюрк тилледен бираз баишха, алай а ангылашыгъан орта тил болгъанды. Совет власт бегигенде, орта тюркю тили да араб джазма да бир джанына атылыб, 1928-1929 джыллада тюрк миллетлени зор бла латинчеликке* кёчюрюб, сёлешинген тилдеде джангы джазма къуратханды. (Тюрк миллетледе латин харифле бла биринчи "**Qaracay-malqar elible**" дерс китабны Алийланы Умар 1924дж Къарачайда чыгаргъанды). 1938-1940 джыллада латинчелик бир джаны атылыб, биягъынлай зор бла джазма кирилчеликке кёчюрюлгенди. **Кирилчелик* хар тюрк халкъга алай джараишдырылгъанды: бирча айтылгъан тауушла эм сёзле баишха тюрлю джазылыб, джууукъ тюрк миллетле бир-бири джазмасын окъумазлай болгъанды.**

Къарачайда Малкъарда бир-бир сёзлени баишха джазгъан, тюрк тиллени джорукъларын бузгъан эм баишха кемчиликле бизни джазмабызгъа сталинчи къыралны кючю бла салыгъандыла. Бусагъатда демократия келген эсе - къарачаймалкъар тилбилимчиле миллетлени бёлген большевик партияны ойунларын ойнаб турмай, биригиб, джазманы эм орфографияны тюзетирге керекдиле. Мен

ангылагъандан, миллетибиз кеси кесин сакълауда, джазмабыз ызына латинчеликге къайтыб, орфографиябыз да Тюркийени орфографиясына джууукълашдырылса иги боллукъду.

Эсгертиу:

Орфография- джазмасы болгъан тилледе сёзлени джазыуун белгилеген джорукъ, бир нормада джазыу.

Совет Бирлеш - (Советский Союз), Россия императорлугъу ойулгъандан сора аны джерлеринде коммунист идеология тамалында 1922дж. къуралгъан девлет. Совет Бирлеш 1991джыл къуругъанды.

Арабчалыкъ- (арабица) араб харифлени хайырландыргъан джазма

Кирилчелик (кирилица)- славян миллетле тутхан кирил харифледен къуралгъан джазма

Латинчелик- (латиница) европа миллетлени кёбюсю джюрютген, латин харифлени хайырландыргъан джазма.

Урумчалыкъ- (греческое письмо) урум харифледен къуралгъан джазма

Аланчалыкъ- (аланица) эски тюрк (алан) руналадан къуралгъан, Къарачайда дорбунлада, шиякъылада тюбеген эски къарачаймалкъар джазма

Хазарчалыкъ-аланчалыкъ да хазарчалыкъ да бир руна джазмады.

Алгъа бизни джерледе аланчалыкъ эм хазарчалыкъ* руна джазма болгъанды (6-14 ёмюрледе). ("АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ (2-чи кесеги)" башда "Джуртубузда тогъай тамгъаны эскертмелери" макалеге къара)*

Ызы бла эм аны бла тенгликде урумчалыкъ джазма келгенди (10-14ёмюрледе). Минг джылны алгъа Алания джерлерине Архызгъа арабчалыкъ* джазма джетгенди. Архызда араб харифле бла джазылгъан аллай сын ташла табхандыла. Юч-тёрт джюз джылны алгъа, ислам дин бла бирге, орта тюркю тилде арабчалыкъ джазма Къарачайда-Малкъарда бегигенди.*

5. Уллу

«Уллу» деген сёзню хар бирибиз да бюгюн «мазаллы, мийик/бийик, деменгили» деген магъанада айтабыз. Эслеб

къарасакъ а, биринчи бурунгу магъанасы «уланлары, джашлары болгъан» деген магъанада джюрютюлгенди.

Тенгleshдир: **«къол- къоллу, къул-къуллу, къыз-къызлы, д.а.к., бу сёзлеге ушаш ул-уллу...»**. Сонгра алайды да, бурун уллары- джашлары болгъан УЛЛУ болгъанды. Заманла кетгенден сора джашлары, уланлары а кёб болгъанны аты "уллу" бола келиб, бюгюн башха магъанасын табханды. «Уллуну» джамагъат ичинде сыйы хурмети мийик андан болгъанды.

Эсгертиу:

Аны ючюн, кёлюме келген бла **«Уллу Аллах»** демей **«Мийик/Бийик Аллах»** деген тийишли болур.

6. Атауул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет

«Атауул/атаул»- бир тукъум ичинде бёлюнген юзюкню аты. «Атауул/атаул» уллу, эски тукъумла ичинде къуралгъанды. Гитче, джаш, тышындан къошулгъан тукъумлада атауулла джокъдула. «Атаул» эки сёзден «ата»+ «ул» къуралгъанды. «Ул» деген сёзню бюгюн аз джюрютебиз. Ол сёзню орнуна «джаш», «джашы» деб къойабыз. «Ул, улан» сёз, бирер башхаракъ айтылыб, битеу тюрк миллетледе джюрюйдю. Тувача «оол», тюркче/туркменче «огъул», азербайджанча «огълан», татарча, ногъайча «ул» д.а.к. «Атаул» тукъумда болумну тюппе тюз сыфатлагъан сёздю. Атауулну башлагъан киши уланларына, туудукъларына «ата» болады. Тукъумну башы кишилеге (кеси атасына) «ул» болады. Алай бла атауулну башлагъан эр тукъумну ортасындады, "атаул" киши ызындан келгенлеге «ата», андан алгъа джашагъанлагъа «ул» болады. Орусча бу сёзге туура келишген сёз джокъду. «Атауул» «ата+ауал» сёзден тюрленген кибикиди. Бизни тилде «ауал» сезню «болумну/ишни башы» магъанасы барды. Бу версия бла «атауул/ата ауал» баш ата магъанада болады. Татарстанда бек эски булгъар муслиман къабырлада сынташлада «ауал» араб харифле бла джазылыбды- сёзню магъанасы «ул» болады. Бюгюнгю чуваш тилде да ол магъанасы барды.

«Тукъум»- эски сёзлерибизни бириди. Аланхазар халкъ огъуз тилде сёлешген заманладан сакъланады тилибизде. «Тукум, тухум, тукъум» сёз деб битеу Кюзей (Шимал)* Кавказны

халкларында барды. Бизни тилде болган «кысха ў» таууш, (инглизче Ww) огузлулада (тюрк-азери) джорюмейди. Ол тауушну ала «гъ» бла ауушдурадыла. Тенгешдир: бююн кырачай бла тюрк/азербайджанчасын «тау-дагъ», «туўум-догъум», «туўра-догъру» «саубол-сагъбол» д.а.к. Аны бла, тюркче «догъум», кырачайча «тукъум» бир сёздю. Магъанары уа бираз башхады. «Тууум» сёзню ески чакълада ата-бабаларыбыз «тукъум/догъум» деб айтхандыла. «Тууум» бла бир сёзбашдан кыуралыб, магъанасы да джууукъ болган башха сёзле: «туудукъ», «туугъан». Алай бла алгъа «тукъум» эм «тууум» бир сёз болганды. Бююн бу сёзле айырылыб магъаналары башхады.

Къауум/къаум- магъанасы кёб болган эски сёз, тюз джазылгъаны «къауум».

«Къау» сёзбашны эки магъанасы барды:

1. узайгъан, кетген, тайгъан бир зат 2. сермешуу, урушуу зат.

Бизни китабда «къаууум» сёз тукъумла бла байламлыды.

«Къауум» тукъумла бирлеши, джууукълугъун билиб, джууукъ болганга санаб бир-бирлерин тутуб джашагъан тукъумла. Орус тилде «племя, родовой союз» сёз келишеди. Уллу Кырачайны тамалы къауумладан кыуралыб болганды.

223

Юйюр- къауум бирлеши. Бурун кырачаймалкыар, бютеу тюрк къауумла, малчылыкъ бла джашагъан башха къауумла (араблыла) юйюрлеге бирлешгендиле. Орусча «племенной союз». Юйюрлеге кирген къауумла, тукъумла кыан джууукълукъларын биле, джууукълукъларын тамалгъа-мурдоргъа салыб алай бирлеше тургъандыла. «Юйюрле» бирлешселе кыралла: бийликле, кыагъанатла, ханлыкъла кыурагъандыла. Бурун «юйюр» англашмагъа- бююнлюкде «халкъ, миллет» англашма джууукъду.

Миллет- юйюрледен, къауумладан мийик дараджада болган джамагъат кыурам. Тукъумла, къауумла, юйюрле кыан джууукълукъ тамалда бирлешгендиле (кыуралгъандыла). Тукъум-къауум-юйюр тамалда болган джамагъатны баш идеясы-иннети адамын, малын-рыхысын сакълагъан эм кёбейтген болганды. Миллетге да керекди адамын, малын-рыхысын сакъларгъа эм кёбейтирге. Алай а аны тышында миллет кесини ёзеллигин-энчилигин билиб эм багъалатыб

сакълайды. Миллетге къан джууукълукъдан эсе- бир иннетлик багъалыды. Бир иннетлик демек бир тил-дин-тин, бир джазыуу, бир джурт болады. Миллет кесини башха халкъладан айыргъан энчилигин-ёзеллигин: динин-тинин, тилин-тарихин, джуртун-джерин къорууларгъа, сакъларгъа, ёсдююрге керек болады.

*Къарачаймалкъар халкъ алкъын миллет болалмагъанды. Къоймагъандыла миллет болургъа. Тукъумла, къауумла, юйюрле бир-биринден айырылыб, чачылыб барадыла. Къарачаймалкъар халкъны миллет шартлары, ёзелликлери, энчиликлери артына кетиб барадыла. Алай а халкъны кёбюсюнде "мен къарачаймалкъар миллетме, кеси кесими сакъларгъа керекме" ангылашы джокъду. Халкъны ёзеллигин-энчилигин, джуртун, тилин-тинин къорууларгъа **пассионарийле** биригиб, халкъны эм район-республика башчылары уятсала, бизге миллетча сакъланыргъа келеджекде мадар барды. (Пассионарий сёзню магъанасын бу китабны ахырында табарса)*

Эсгертиу:

Шимал (арабча) - Север, **Кюзей** (тюркче), джерджюзюню сууукъ джанын белгилеген сёз. Тенглешир кесибизде **кюз ай-**джылыу кетиб, сууукъ джуукълашхан къач заманы.

Къыбла- Юг, **Гюней** -джерни кюн кёб тийген, гюней/кюн джаны, шималгъа (кюзейге) къаршчы джаны.

Гъарб (арабча)- Запад, Кюнбатыш, **Баты**(тюркче),

Шаркъ(арабча)- Восток, Кюнчыгъыш/Кюнтуугъан,

Догъу(тюркче).

7. Къабакъ

«Къабакъ» сёзню сёзлюклерибизни биринде да эски ал магъанасы джазылмагъанды. Бурун аланхазар халкъ тойлада эм байрамлада эриш ойунла этгенди. Дюккючден джассы кесилген агъачны салыб, неда багъаналыкъны суюеб садакъдан, ушкокдан атыб ургъандыла. Ёчге мал-тууар-ат салгъандыла, артда ушкоккла болгъан заманлада къумачла да къошхандыла. Ол ышанга (илишаннга) салынган агъач бла ёчге салынган малны аты биргелей «**къабакъ**» болгъанды. «Къаб» сёзню - биринчи магъанасы «аша, бираз аша» деген, экинчи магъанасы «хорла, алчы бол» деген болады. Биз сабийликде Ючкёкенде ойунлада (футбол, шахмат д.а.к.) хорласакъ «биз къабдыкъ» дей эдик. Бюгюн да алайды. Ол кюнчыгъыш (малкъар) ёзенленрибизде хорладыкъ-къабдыкъ дегенге «къытдыкъ» дейдиле. Алайды да

бурунгула «кѡабакъ» сѣзню «хорлаб алынган аш» деген магъанада джюрютгендиле. Андан болгъанды адыг-абаза эллени атлары «кѡабакъ» деб, ансы кѡарачаймалкѡар элlege алай айтмагъандыла. Сѣз ючюн, Гитче Кѡарачайда бир адамдан эшитирик тѡйюлсе Ючкекен кѡабакъ, Терезе кѡабакъ, алай а эшитесе Абук кѡабакъ, Улоу кѡабакъ. Алайды да кѡуру бу сѣзден да белгилиди адыг-абаза кѡаумланы керти болумлары. Кѡарачаймалкѡар эм ногъай, кумукъ бийле келе келиб гитче адыг-абаза элчиклеге ийеле эм бийле болгъанлары ачыкъды. Адыг-абаза «кѡабакъла» аланхазар бийlege алда «хорлаб алынган аш» (добыча) болгъандыла. Артда талай тѡлю ауушулгъандан сора биринчи магъанасы унутулуб бюгюн «эл» магъанагъа бурулгъанды. 19 ъмюрде Кѡабарты элле орналышханда "кѡабакъ" сѣз эл/джашагъан джер магъанада Малкѡарда бир-эки джангы таулу элlege айтылгъанды. Джазгъаныма шагъатлыкъ орус тилде барды. Бизден орус тилге кѣчюб, ал магъанасын тюрлендирмей тургъан «кабак» деген сѣз алада «ашы-суу болгъан джер» магъананы тутады.

Бу ойумгъа энтда бир арам, абаза тилде ачыкъ тауушла болуб кѡуру эки тауушлары барды, «А» эм «Ы». Дагъыда бизни тилдеча «къысха у» эм «къысха й» тауушлары барды¹. Адыг тилдеде энчи сѣзлеринде кѡуру юч ачыкъ таууш барды «А, Ы, Э». Эки тилде да энчи эски сѣзлеринде «У, О, И» тауушла джокъдула. Баиша ачыкъ къыйын тауушланы (Ёё-Ӗӧ, Юю-Ӧӧ, Яя-Ӑӑ) сагъынган да этмейик. Алайды да Улоу улу (Лоов) тукъум атны, абаза/абадзех тилде не магъанасы джокъду, не фонетикасы келишмейди. Тюрлю-тюрлю китаблада атлары «кѡабарты бий, черкес бий» деб джазылгъан бийлени чоту да алайды. Кѡарачаймалкѡар эм ногъай, кѡумукъ тукъумладан чыкъган бийледиле аланы барысы. Ала бютеу барысы эки тилли болгъандыла: адыг эм абаза тилдеде кѡулары бла сѣлешгендиле. Тау (кѡарачаймалкѡар) тилде бири-бирлери бла эм бизни бла сѣлешгендиле. Орус патчах бла къырым хан бла 300 джылны бардыргъан джазмаларында бир кѡагъыт джокъду кеслери тилде джазылгъан. Кѡабарты-черкес-абаза бийле 300-400 джылны ичинде бютеу джазмаларын бизни кѡарачаймалкѡар (аланхазар) тилде бардыргъандыла. (бу статьячыкъны ахырын эм баиша далиллерин «XVIII-XIX*

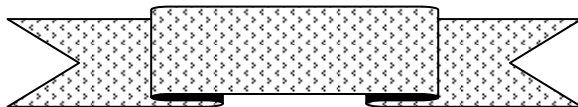
ёмюрледен къысха хапар» макаледе окъурса)

Эсгертиу :

арам (свидетель), болгъан затны/ишни кёрген, эшитген адам. Эски алан сёз арам, бюгюн «шагъат» араб сёз бла ауушунганды. «**Арам-къарам**, эки **арада/арасы**» сёзле бла "арам" сёзню тенглешидирсенг магъаналары джууукъ "ара" сёзбашдан башланганы ачыкъды.

(Былайда "арам-къарам" къат сёзде, биринчи "арам" къатында "къ" тауушу тюшгенин эсгер. "Арам" бла "къарам" сёзлени магъаналары эм тауушлары джууукъ болгъанын эсгер. Бираздан "хазар/азар" юйюрню юсюнден джазарыкъбыз, ол заманда бу джорукъну уллу магъанасы, шагъатлыгъы боллукъду.)

1.«Русско-абазинский разговорник» А.М. Джандаров Черкесск 1991г. стр.166

"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..."

1-чи китабны ачыкъламасы

Былайдан башлаб хар уллу статьяда (башда) англашмасы кыйын болгъан бурунгу сёзлени неда джангы термин сёзлени ачыкылау макалеле джазылгъанды. Дагъыда хар уллу статьяда адам эм джерджюзю атланы ачыкылау эм аланы орнун белгилетиу эм танытыу макалеле джазылгъанды.

Ал статьяда болгъан сёз ачыкъланса, ызындан джазылгъан статьяда ол сёз джангыдан (экинчи кере) ачыкъланмайды.

АЛ СЁЗ

макале, джазы- (статья, статьячыкъ),

1. ёлчеми уллу болмагъан илму, газет, энчи бир джазма

2. (канунда) джорукъда бир бёлюм

канун -(закон, джорукъ), кыйралны кючу бла бегитилген бир низам

(европа тиллеге "канон" деб тюркчеден арабчадан кёчгенди.)

джазар- (автор), илмуда, литературада, джамагъатда, политикада китабла, макалеле башха чыгъармала джазгъан адам

къону -тема), чыгъармачылыкъны, тинтиуню баш магъанасы, баш сюжети, баш къонганы

эдебият- (литература) чыгъармачылыкъ джазма

терджюме - (перевод языковой) бир тилден башха тилге кёчюрюу

атана - ата-ана

ассимиляция- бир миллет башха миллет ичинде эриу, кюруу...

белги - (знак) тамгъа, ойулу сурат, хариф, энчилигин айыргъан хапар

билги – (информация) хапар билдириу (басмада, ТВ-де), бир затны ачыкылагъан кысха айтыу эм джазма

билим - (знания, наука) адамны, джашауну юсюнден хапарла, бир затны терен толу ачыкылагъан сёз/билги (адамны кесинде, басмада, ТВ-де)

къайнакъ- (источник информации) билгини чыкыган орну бла билдирген адамны аты

ёзеллик-(особенность, свойство), энчилик, энчи тукъум айырмасы-башхасы, бир затны-джанны юсюнде башха ушаш затладан-джанладан айыргъан шартла эм белгиле. ("Кесим" магъанада- "Ёз" сёзбашдан, "ёзеллик, ёзден, ёзен, ёзек" д.а.к)
фарс- (перс) парс-иран тилли эски халкъ. Бу сёзден чыгъады «парсыкъ>пасыкъ»

"Башыбыз къалмасын къатын бедииге"- "Къобанланы къой бёлек" джырдан тизгин. 12 кюн баргъан къазауатда Къарачайдан 12 адам, малгарлыладан 40 адам къырылгъанды. Башха айтыу бла къазауат тамлыла бла болгъанды. Бу къазауатха кёб адам къошулгъанды, китабда хапары болгъан Доммайчы да уста сермешгенди. Башха ушаш тизгинле "...малгъарлыла мал сюрелле тишлик ючюн, эт ючюн// Джашла къырылалла, ёлелле, не этейик,// Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн..." Джандар джырдан да магъанасы ушаш тизгинле: "...Джандар Джандар, джанынг барсын Кябагъа//Джайылгъанды шейит къанынг забагъа... Батыр Джандар уят этди бугъаргъа,//Къарачайны бедии бетге сугъаргъа..." (Шейит сёзню ачыкъламасына "Джандар" макалеге къара) Бу тизгинден сёзлени китабны атына салгъанма: "уйат этди бугъаргъа..."

228

байламсызлыкъ-(независимость), кеси эркинлиги болуу/кеси кесине оноуу этиу, ёзтёрелиги болгъан. **Байламсыз** - байламсызлыкъ хал, эркинликде-ёзтёреликде (миллет/къырыл/адам).

байламлылыкъ- (1.зависимость, 2.связность) ёзтёрелиги болмау. **Байламлы**- кесине оноуу эталмагъан, байланган (миллет/къырыл/адам).

адам эм джерджюзю атла

джерджюз- (1.поверхность земли, 2.география), джерни, дуняны башы эм джюзю

Инглизстан (Ингилтёре) - кюн баты Европада, айрымкан къырал (Англия)

Чингиз Айтматов - кёбюсюне орус тилде джазгъан, саулай дуньягъа белгили къыргъыз джазыучу эм джамагъат адамы

Науруз - Бир затны эки кере джазмаз ючюн, Наурузну юсюнден тарих билгилени «Аланхазар сырлары» макалеге кёчюргенме. Китабны ахыр статьяларына къара.

XVIII-XIX ёмюрледен кыысха хапар

е-мейл (е-майл, E-mail)-электронная почта, ингилиз тилден, интернетде бир секунддан аз заманнга джетиучу почта, электрон письмо

мактуб - (письмо,почта), кьол джазма бла ашырылгъан билги,информация

иктидар- (власть) джамагъатны, адамны джорукъга, бир буйрукъга бойсундуруб тургъан кюч эм амал

кеси төресинде - кеси оноунда, кеси эркинлигинде, кеси иктидарында

Төре- къарачаймалкъар халкъны 15-19 ёмюрледе парламенти, меджлиси, кьурултайы.

лагъым-(прием), амал, мадар, бир иш этилгенде энчи ёзел мадары себеби

байламсызлыкъ - (независимость) кеси эркинлигинде, кеси оноунда болуу

далил- (доказательство), кертиликни шагъаты, айтылгъанга шагъат келтириу, туура этиу

чакъдаш- (современник), кимни бла болсада бир заманда джашагъан адам. Юлгю: «джылны чакълары-къыш, джаз, джай, къач». Эски сёзюбюз «Чакъ» орнуна бюгюнлюкде араб «Заман» сёзню джюрютебиз. "Чакъ" сёзден чакъ+даш. Ушаш юлгюле: джол+даш, къарын+даш, кюн+деш,эмил+деш. Тюрк тилледе сёзню «-даш-деш» джиги бирикген дараджаны, бирге болгъан шартны кёргюзтеди.

алыш-беришчи – (торговец) сатыу-алыу ишни баджаргъан адам

мисал – (пример) юлгю

аланхазар, аланбулгъар, гунналан, гунбулгъар – бурунладан келген, къарачаймалкъарны ата-баба атлары. «Гунну» эски сёзюбюз бу **кюн** (**бюгюн**) «кюнлю/кюнню» деген сёзюбюзню бир формасыды, европа тилледе «гюнню» эски форма «гунну» деб бегигенди.

"адыгла кеслери кабар эм черкес аланхазар тамырлы бийлеге бойсунган болуб чыгъадыла"- быллай эски сёзлериме-фикирлериме, "Тюзлюк тюзде къалмаз" дегенча, толу шагъатлыкъла келтириб 2008 джыл, Керменчилени С. Р. бла М. Л. Големба "Миф о Кинжалъской битве" атлы бир иги китаб чыгъаргъандыла. Интернетде китаб барды.

адыг- ногъайлыланы башчылары «Эдигей» ханны атындан кьуралгъан миллет ат. «Ногъай» ханны аты ногъайлылагъа кёчгенди. «Ёзбек» ханны аты юзбеклилеге (узбек) кёчгенди. Эдигей ханны туудукълары бийлик эте келиб, Эдигейни аты да тыш халкъгъа «адыг» формада энчи ат болгъанды.

къабарты адыгла – «къабарла» аланхазар халкъны бир юзюгю болгъанды. Къабар бийлени бирлери адыг къаумлагъа бийлик этиб кеслерине бойсундургъандыла. Артда кеслери адыг тилге кёчнуб, «къабар» атлары да алагъа кёчгенди. Къабар джери Къабарты болгъанды. Бу формада, джорукъда кьуралгъан, сёзбашха –ты/ды аффикс кьошулуб кьуралгъан, джер атларыбыз тилибизде/тарихибизде бек кёбдю. Сёз ючюн, Ышкан+ты, Коспар+ты, Кестан+ты.

черкес адыгла- черкеслиле аланхазар халкъны бир юзюгю болгъанды. Черкеслилени ал джурту Черек суу бойну болгъанды. Алайда джашагъан асланы аты **Черек ас болгъанды**. Артда «черекас» тюрк тилледе сингармонизм джорукълагъа бойсуна «черкес» болгъанды. Эски формасы Украина Черкасы сахарда, Россияда Новочеркасск сахарда сакъланады. Черкес Черек ас болгъанына быллай далилле барды.

230

1. Терек сууну бойнунда джашагъан асла Терк/Терек асла болуб, атлары тарихде «таркас» деб белгили кьалгъанды.

2. Алабугъа булгъарлада (Елабуга татарлылада) «черкес» юзюкле бюгюнге дери атлары сакъланганды. (Кавказ булгъарладан 6-7 ёмюрледе айырылгъан Итиль булгъарла кеслерин бу кюнлеге дери сакълаялгъандыла. Россияда 1926джыл баргъан адам санауда 1,5 млн. адам кесин "булгъар" энчи атда джаздыртханды. 1930 джыллада Сталин аланы барысын "татар" атха зор бла кёчюргенди. Татарны джарымдан асламы булгъар тукъумлу!, къарачаймалкъар тукъумлу! миллетди.)

*3. Къазакълыланы **Кичи Джюзюнде** (казахский Младший Жуз), Итиль-Джайыкъ суула арасын бла Каспий джагъасында къазакъ (къазах) **шеркеслиле** джашагъанлары да белгилиди. Къазакъча "Жуз" (бизнича "Джюз-Джюйюз" айтылады) бирлеш (союз) эм тукъум къауум магъананы тутады. **Джюйюзхан-господин***

(Былайда «адыг», «къабарты», «черкес» миллет атланы эм «къабакъ» сёзню магъанасы бла бирбири бла байламлылыгына къара). Адыг черкеслиле "черкес" сёзню кеслери тилде "шэрджес" деб айтадыла. Сагъыш этгенге "черкеслиле" бла "адыгла" ал заманлада башха халкъла болгъанларына бу сёзле далилди.

баз- (база, склад), адам эм адам джыйын кереклисин тутхан джер
чабыуул- (набег, поход), джайау аскер, не джайау-атлы аскер душманга адам-мал сюрюрге барыу, башха миллетни бойсундурурга къазауатха барыу.

джортоуул- (конный поход) атлы аскерни чабыуул этиуу. Бек узакъ джортоуулга баргъанда аскерчини (чораны) бир джерлен аты эм эки ауушдуруучу аты болгъанды.

ушкок-(ружье), Къарачайда от бла атхан сауутну бирикдирген аты. «шкок» сёзню ал формасы «ушкок» болады. Ногъайдан келген "уч+кёк" сёздю. Бурун Къарачайда ушкоклары бизге белгили тюрюлер: **мылтыкъ, алтынлы, алтыхыр, атарыкъ, тюрк ушкок, фарс ушкок, бердан ушкок** эм башхала.

чора/чура- (воин), бурун аланхазар аскерчи, тюркче "**черий**".

231

"Чора" сёз бла кёб адам атла эм тукъумларыбыз барды:

БайЧора, Акъчора/Акъчура, БекЧора. Орус алим Мичуринни тукъуму, Бий+Чора атдан башланганды. «Черий» сёзню/атны башха формасы «Герий» болады.

абычар- тамада аскерчи, (**абадан) аба+чора**, бурун аланхазар аскер бёлекледе сынамы болгъан тамадалыкъ этген чора/черий. Аврупа миллетледе бегиген «офицер» сёз, малкъар диалектден **абацерий/афацерий** сёзден кёчгенди. Абычарны буйругъунда болгъан «джангы чора», сынамы болмагъан джаш аскерчи «йени черий» тюркче, «янычар» татарча.

къулламанма- (инструкция по использованию), бир затны эм ишни этиу эм хайырландырыу мадары, амалы

хазырлау къулламаным/ къулламанма- (способ приготовления), джарашдырыу-хазырлау амалы

люцерна - (клевер), къудору юйюрлю мал ашарга суйген эмизик ханс

мумий/мумиё- (мумиё), къайаладан чыкыган дарман чайыр

джууа- (гриб), башха аты **тошлакъ**, джерде-ташда догърача ёсген, тюрлю-тюрлю сыфатлы кёгет. Джууа ичлеринде ашаргъа джарагъаны эм ашаргъа джарамагъан, ууу болгъаны барды.

булгъанма- (смесь), эки-юч затны къатыштырмасы

залыкъылды - метр мийикликге дери ёсген тау чырпы.

Таулану орта мийиклигинде (1000-3000м) ёсген , уулу, мал ашха джарамагъан, джай заманда сары гоккалы чакъган кёкен. "Залыкъылды ашагъан улакъча" деб, тели эм мууал болгъан, ёле башлагъан адамгъа да малгъа айтхандыла. Бурун залыкъылдыны чирчиклери бла от этиуде хайырлангандыла. Уллу Къарачайда "залыкъылдыны" орус тилге "азалия" деб кёчюрөдиле (латинча "Azalea"). Малкъарда (Черек ёзенде) залыкъылдыгъа "бюштери" атаб, орус тилге "родендрон" деб кёчюрөдиле. Дуния башында 800 тюрлюсю болгъан ушаш чырпыланы европа тилледе "родендрон" атда бирикдириб, бир чырпы юйюр этөдиле. Азалия родендрон юйюрню бир тюрлюсюдө. Оруслула мийик таулада бузла тюрлюнде, бир къарыш ёсген, кёксюл гокгалы чакъган ёсюмлюкге "родендрон" дейдиле. Бизникиле андан чай этиб ичиб тургъандыла. **"Бузчай гокка"** родендронну атларыны бириди. Мен ангылагъандан чирчигинден от этилген залыкъылды чырпыгъа орусча "жёлтый родендрон", латинча "Rhododendron luteum" келишеди.

232

къазма- 1. (рудник), джерде-тауда тешик/уру къазыб, андан магъдан чыгъаргъан джер/орун. 2 (землянка) джерде уру къазыб, башын топракъдан джабыб, адам джашаргъа джарашдырылгъан орун. **"Къазма"** сёзню эски **"ызма/ызба"** формасы орус тилде **изба** формада, "юй" магъанада сакъланганды.

санагъат- (отрасль), адам улуну джашауунда энчилиги болгъан ишлеу-хайырлануу бёлюм

адам эм джерджюсю атла

Беш Тау эли – орус патчахны заманында айтылгъан бюгюнгю Малкъарда (Балкарияда) беш уллу ёзенледе эллени бирлешдирген аты. Экинчи ал аты **Гитче Къарачай** болгъанды. Уллу Къарачай бла Гитче Къарачайны юсюнден экинчи китабда джазарыкъма.

Осман Солтанлыкъ, Осман Императорлукъ- (Османская/Оттоманская империя) муслиман тюрк халифат, дуня башында 16-18 ёмюрледе эм кючлю, этимли, бай, билим-илму мийик болгъан къырал/девлет.

Г.Клапрот, С.Броневский, Ф.Ф.Торнау- 19 ёмюрню ал джылларында, Кавказда илму эм джасуслукъ (шпионаж) ишле бардыргъан орус патчахны къуллукъчулары.

З.Б. Кипкеева- чакъдаш (современник), къарачаймалкъар тарихни терен тинтген фахмулу тарихчибиз.

Хасаука- Уллу Къарачайда Худес сууну башы, къарачай аскер орус патчахны аскери бла 1828джыл 19 октябрда (джангы санау бла 2 ноябрьда) сермешиу этген джерни аты.

Итиль суу- орусча Волга суу, (Волга атда Булгъа-Болгъа сёзден Итиль булгъарладан орусча кёчгенди)

Джайыкъ суу- Урал сууну башха аты. Уллу магъаналы сууланы, адамланы, тауланы эки-юч атлары болгъанды.

Джырчы Сымайыл (1891-1981дж Семенланы Исмаил) - Къарачайда-Малкъарда джырлары джырланыучу белгили поэт эм джырчы. "Минги Тау", "Анам", "Акътамакъ" эм башхаланы автору.

233

Аман Ныхыт- Уллу Къарачайгъа баргъан джолну тар джери. Бусагъатда Карачаевск шахарны 13-14 км башында джолну бир джаны къая, экинчи джаны Къобан сууну джар башы. 1930-джыллада къайаны динамит бла атылтыб, джолну бир аз кенгергендиле.

Петрусевиц Н. Г., полковник, артда генерал-майор, 1868-1874джыллада Баталпаша уездни приставы (башчысы), Къарачайда «Зукку пристоп», Баталпаша уездге бусагъатдагъы Къарачай-Черкес республика бла Невинка тегереги джерле киргендиле. Петрусевицни аллында эки кере да бир джаман приставла болуб адамланы инджитгендиле. Аланы ызындан халкъга къайгыра билген Петрусевиц тюшюб, таулу халкъ аны джаратханды.

Еммануель Георгий Арсеньевич -Уллу Къарачайны аскерин хорлагъан орус аскерни башчысы, 1825дж Кавказда бютеу орус аскерлени аскербашы, чыны 1828дж атлы аскерлени генералы **Къырымшамхаулланы Ислам-** Къарачай Тёренни атындан Еммануель бла сёз тутхан бий. Орус аскер келирни ал

джылларында, орус къазакъла бла сермешиулеге тюбей тургъан къарачай аланла, Къарачай Тёре, Осман императорлугъундан болушлукъ сакълай, Осман Императорлугъуна бойсуна Къарачай вилайет болгъанды. Вилайетни валий (къарачайча олий) Ислам болгъанды. Ислам барыб Анапада Осман Солтанны сераскиринден Къарачайны валийлигине (тамадалыгына) фирман къагъыт алыб келгенди. Ислам олий (валий) болса да Къарачай Тёре олийден (валийден) баш болгъанды.

Татаркъан - Къарачаймалкъар тарихде белгили джигит. Анасы Сыспагъарланы къыз, Темирджанны эгечи болгъанды. Алай а Татаркъанны джырын, тарихин китабха салмагъанма, аны ата джаны Багъатырладан болгъанга саналады.

ДЖАНДАР

1. джандар- эски аланхазар сёз, «тау этеги эр», «джанындагъы эр», «джанда эр» деген магъанасы барды. Даргинлилени бир тюрлюсю къумукълагъа «джандарти» дейдиле. Ол ат алагъа къарачаймалкъар тилден киргенди. Къумукъда сёзню аллында «Дж» хариф джюрюмейди. Къумукъну джеринде, тау этекледе джашагъан къарачаймалкъар (аланхазар) юзюклени атыды «джандар». Джанда+эр- эркиши адам ат . Ногъайлылада, къумукълада «джандар» этноним «йандар/яндар» форма алыб, дагестан-чечен халкълада джайылгъан адам ат эм тукъум болгъанды.

234

2. джандар/джандыр- чайырдан къатыб таш болгъан, багъалы ташланы бир тюрлюсю. Сернек отдан къабынады (джан ады!). Ногъайлыладан 16 емюрде оруслулагъа кёчюб «янтарь» болгъанды. Бурун джандарны (къатхан чайырны) дарман орнуна аурууладан кеслерин къорууларгъа тутхандыла. Кёз тиймезге дуа орнуна да джюрютгендиле. Джандар/янтар джумушакъ таш болгъандан "джелим таш" аты да барды.

3. джандар >джандауур- бир магъанасы «болушлукъ».Экинчи магъанасы «къоруулаучу адам». Джандауур > джандар сёзден болгъаны башындан ачыкъланады. Джандар бла джандауур сёзле бир-бирине шагъат этедиле.

кюй/кюу- къарачаймалкъар тилде-тинде джигитликни, трагедияны ачыкълагъан мыдах, бушуулу джыр бла макъам. Джырны энчи бир бир тюрлюсю

такъым/тагъым – бир бѐлек адам, группа
малгъарлыла/малгъарла- (мингрел), бурун булгъар/болгъар
(къарачаймалкъар) юзюкlege бойсунган картвел-гюрджю
юйюр. Кеслерине "маргал/мегрел" атайдыла. Мингрел- "мингер
+ эль" болурму? Болгъар/булгъар бий-ѐзден тукъумла
картвеллени ичлеринде ассимиляция болуб атларын
мингрелlege къойуб, андан къарачайлыла алагъа 19 емюрге
джангылыб "малгъар", бир-бирде "маргъал" дегенге ушайды.

*Малгъарлыланы кеслерини "маргал/малгъар атлары"
(мингрельская лошадь) ишге чыдамлы эм къарачай атдан
гитчерек ат болгъанды. Гюрджюlege къошулуб, гюрджюlege
саналыб тургъан, гюрджюледен баишха тилли болгъан картвел
юйюр. Мингреллени (малгарланы) гюрджюлени ичинде
джетиден бири болуб, саны 400 минг адамдан артыкъды.
Къарачайлыла бла малгъарланы арасында эбзеле бла
абхазлыланы бардыла.*

"чыбыдар" сѐзню магъанасын ачыкълаялмагъанма

"...Ананг Манса этген эшек бетли **чыбыдар** кѐк чебген
Чыркы сайын окъ тийди, о джарлы Джандар..."

235

"джауурунга уа къайыкъден" – Абугалий «Джандарны»
джырлагъанда ангылашынмагъан сѐз

тауушджазма (*сес алма*)- (магнитофон) сѐлешгенни-
джырлагъанны, тауушланы джазыб, къайтарыб тынглатьр
мадары болгъан техника керек

ысхат- ѐлгенни ючюнчю кюнюнде чачылгъан садакъа аш
тыбыр таш – юйде, отоуну ортасында отджагъада таш.

кѐр/ кюр - къабыр, ѐлюк асыралгъан орун

(Гиляны да сойдула ма сиримдиге* тиккичге.*

Алтын а тюкчюк а джылтырайды къара тюкюде...)

Былайда джырчы "Гиля" деб **ийнеке** ийнак сѐз бла айтады.

тиккич - (кожаная тесьма), ат керекни, чабырланы тигерге,
бегитирге ийленген териден этилген баучукъ.

сиримди- терини ингичке кесиб тиккичге хазырлау, тиккич ,
ингичке тери бау

чегет Марагъа- Мара ѐзенни чегет баууру, салкъын джаны

хачыпсыла- абхазлыла бир тюрлюсю, Къудору (Кодори) ѐзен
бла Уллу Лаба ѐзенлени къатында Мзымта ѐзенде джашагъан
бир къаум. Хачыпсыланы (абхазча атлары **ахчыпса**) кѐбюсю

Тюркге кёчюб кетгендиле. Мзымта ёзенде, Красная Полянада 2014 дж. Къыш Олимпияда боллукъду. Къартджуртха тамлыладан да, эбзеледен да хачыпсыла узакъдыла. Алай а Уллу Лаба джерине джуукъду. Джырда аты айтылган Махыкки Хачыпсыгъа къачханы да Джандарны урушу Лабада болгъанына ийнаныр мадар береди.

тамлыла- апсуа-абхаз къауум, аланхазар "Там" атдан аталгъанды. Тамлыла алгъа Абхазияны Къудору (Кодори) ёзенинде джашагъандыла. 18 ёмюрню ахырында-19 ёмюрню аллында бизни Лаба джерлерибизге саркъа башлагъандыла. *(тамлыла алда аланхазар (абхаз) юйюр болуб, "апсуа" юйюрлеге къошулгъанга ушайдыла.)* "Апсуа"- бюгюн абхазлыланы кеси кесине айтхан атларыды. Мен ангылагъандан, тамлыла Джандарны къошуна, Уллу Лаба ёзенге 19 ёмюрню башында джортоул этгендиле. Ол заманлада таулуланы Уллу Лабадан къыстаб, тамлыла кеслери алайгъа джерлеширге излегендиле. Сора Къудору эм Уллу Лаба ёзенледен Уллу Къарачайны ёзек джерлеринде къошлагъа чабыулла этгендиле. 1840-1850 джыллада тамлыла Осман Солтанлыкъга кёчгендиле.

236

«там/дам» - (небольшое боевое строение с крышей рядом с рекой) айрылыб джангызлай, суу джагъасында, башы джабыкъ суу ётмезча къалачыкъ. «Там» сёз эски заманлада «дам» тауушлу айтылгъанды. Там/дам сёзден башланыб, бизде адамны шартлагъан, **«дамсыз»**- «ачы, дюрген, башы тюз ишлемеген» магъанада айтылган сёз барды. «Там/дам» сёзбашдан къуралыб, магъанасы «суу тыйыучу» болган орус тилге **«дамба»** сёз сакъланганды.

«Там» атдан къуралган, Будиян къаумгъа кирген **Там+бий** эски тукъум барды. Будиян тамбийледен айырылган къабартылы тукъум барды. Аладан да айырылыб эрменлилеге, орусулагъа кёчген юзюкле бардыла. *(Абук кабакны джерлерин Абукладан 1863-1864дж эрмен Тамбийлери сатыб алгъандыла. Эрмен Тамбийледен большевикле ол джерлени сыйырыб ызына Къарачайгъа къайтаргъандыла.)*

(Адыглада «бий» сёзню магъанысы "душман/джасу" болады.

"XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле" макалеге къара.

«Тамбий» абхаз-адыг ат/тукъум эсе, «Там+ душман» деб сабийине адыг ат атарыкъмыды? Тамлыланы аланхазардан

башланганына "абхаз" атда далил болады. " Абхаз" ат "Эб+ хаз" атдан башланганды. "Хаз" сёз а, "хаз"+ "эр"/хазар юйюрню атыды. Абхазия 8 ёмюрге Хазария ичинде бийлик болганды.)

атарыкъсыз (ушкоксуз), атарыкъ-ушкок

гъаж-гъужла- тамлыланы ангылашынмагъан тиллерин эниклеб аталгъан ат

шейит- алан сёзю "шейит" араб "шахид" сёзден тюрленгенди. Хадисге кёре, мюлкюн кьоруулай ёлген шахид дараджадагъа чыгъады.

джерджюзю атла

Берги Гум (Кичи Гум)- Подкумок, Гитче Къарачайда Терезе-Ючёкен эллени (Гум ёзенни) юсю бла баргъан суу

Аргъы Гум- Кума, Гитче Къарачайда, абаза элни Красный Восток элни юсю бла баргъан суу

Тауарты – Гюрджюстан эм Абхазия джерлери

Баба - 1.бурун Уруп района Уллу Лаба сууну бойнунда джерни аты. Баба джерни орну Лабаны къалайында болганы унутулганды.

Габа – тюз айтыу **Габу** болургъа керекди. **Габу** - Уллу Инджикге къошулгъан Псыш сууну 2.Аманкъол суугъа онг джанындан къошулгъан Баба суу (Баба ёзен). Аманкъол да Къобанга къошулады.

башында тау тизгин.

Къазгъанны Башында Тюртюде- тюзю Къызгъычны Башында Тюртюде. Былайда джырлаучу Аbugалий Къызгъычны орнуна Къазгъан деб джангылыч айтады.

Къызгъыч - Архызда Уллу Инджикге къошулгъан суу.

Къызгъыч ёзен, суу, аууш.

Тюртю- Къызгъычны башында джер ат. Неда **Тюртюлю** атха джангылыч болургъа болур.

Тюртюлю- ёзен Теберди сууну онг джанында.

Гудух башы - бусагъатда Уруп района Рожкао элни къаты, тегереги. Гудух башны джер орнун бундан бек тюзетелген къыйынды.

Черегейден келген уллу чарагъа - **Черек** ёзенге, Малкъаргъа айтылгъанга ушайды.

чегет Лабагъа- Лаба ёзенни чегет салкъын джаны

Муху башы - Теберди суугъа сол джанындан къошулгъан суну башы.

Бардынг эсе уа ма Хачыпсыда не табдынг,

Сынчыкъны къатында къара джерни да ауузунг толу юч къабдынг

Хачыпсы- Хачыпсыны аты бла бютеу Абхазиягъа да айтхандыла. Абхаз-абаза къауумладан болуб хачыпсы юйюрджашагъан Мзымта ёзенни/джерни аты.

Сынчыкъ- Абхазиягъа баргъан ат джолда бир джерни аты. Орну къалайда болгъанын туура ачыкълаялмагъанма.

Эшме Сырт- болгъан джерин табалмадым

адам атла

Джандар- макалени аллына къара

Джылкъычы - Джандарны атасыны экинчи аты, чам аты. Керти аты унутулгъанды.

Илякъуш/ Илякку/Лаккуш— 11-14 джылда джашко, Джандарны гитче къарнашыны аты. Джандар къая ранда баиша нёгерчиклери бла бирге джашыра тургъан къарнашчыгъы. Бир айтыуда Джандар ёлген джыл, Илякку Хумарада Сатанай бийчеде къонакъда болгъан (джашырылгъан?) тамлыланы бир бийлерин акъырын таша къатына барыб, уруб ёлтюрюб къойгъанды. Алайда Иляккуну андан сора кеси сау къалгъаны, ёлгени белгисизди. Илякку атны ал формасы Ильяс болгъанга да ушайды. Иляккушну юсюнден Кавказда эшитген хапарымы Й.Неврузну версиясында табылды.

("Дебош" статьяда джазылгъан Дебошну бир къызы Хумара элге адыг черкеслиге Бесленев Солтанга чыкъганды. Энди бу китабда джазылгъан "Сылпагъар атауулланы юсюнден" статьяда айтыллыкъ, 1820 джыл туугъан Сылпагъарланы Ильяс да Хумарагъа къачханды. Аны бла Хумара эл бла Сылпагъарланы байламлыкълары уллуду.)

Дуда улу Махмуд (1908-1980дж) фахмулу джазыучу, фольклорист, тарихчи. Алман (немча) джесирге тюшгени бла аты къарачаймалкъар тарихде, эдебийетде аты джашырылыб къалгъанды. Амма миллетге джараулу уллу ишле этгенди. Аланы ичинде фольклор джыйгъанды. Къарачаймалкъар халкъ

сюржюнге тюшгенде, миллетни ёкюлю болуб хакъын тохтаусуз кьоруулаб тургъанды.

Йылмаз Неврузну (1938дж) юсюнден "Къошакъла" статьяда кьысха хапар барды.

Манса - Джандарны анасыны аты, **Джудуз**- Джандарны эгечи, **Даута**- Джандарны анасыны Дуда-Невруз версияда аты.

Къызылбек- абазалылагъа бийлик этген кьырым ханны юзюгю. Аны ючюн Къызылбек тукъумгъа бойсунган абазалыланы атлары **къызылбекле** болгъандыла.

Там, Тамбий- башында тамлыла статьячыкъга къара.

Хубийланы Амырхан улу Юсейин- Джандарны кьыйын кюнюнде атыб кетген сатлыкъ тенги.

1.Хазлеулени Алибек (Хазлеулери атаул ат)

2.Къырымшаулаланы Танабаш

3.Махыкки деген Алабаш (Ма Хыкки? улу Алабаш)

4.Къарабашланы Махатчи-

таулу къарачай джангыз кьошлагъа таша джолла бла адам-мал урлар ючюн тамлыланы, къызылбеклени келтириучю сатлыкъла. Махыкки бла Махатчи бир адам болургъа да болур. 239

Рыстау Байрам /Гилассы Байрам – абазалада бий

Сатанай бийче - Хумарада джашагъан аланхазар (тюрк) тилли бийче, кърым ханны юзюгюнден болургъа да болур. ("Сатанай" ат алан халкъга бурундан белгилиди. Кёлюме келгенден матриархат замандан къалгъан ат болургъа керекди. Къарачаймалкъар нарт айтыулада Сатанай нартланы акъылманлары, аналары болады).

ДОММАЙЧЫ, БИЙБОЛАТ, ГАБИЙ

хамайыл- (карманная книга из избранных сур Курана), Куранны сыйлы багъалы сураларындан кьуралгъан, хурджунга сыйынган гитче китабчыкъ

къуу- (фитиль), шкок керек, окъ учурур ючюн шкокда отну (порохну) атылтыучу джыджымчыкъ.

чакъгыч- (огниво), шкок керек, къууну къабындырыр ючюн, эки таш бир бирине къагъыб джилтин чыгъарыучу.

тахыран- (сафьян), иги ийленген джумушакъ, багъалы тери

хора- (породистый конь), къумалы ат, "къара" сёзню ал формасы "хара" сёзден тюрленгенге ушайды.

мылтыкъ – эски шокну бир тюрлюсю, узун шок
кюз къош- (кош августа-сентября), джай бошала-къач башлана тургъан заманда къошну аты.

алысын юйдеги- эркишини экинчи кере, джылы келиб къурагъан юйдегиси

бердан/берданка- (винтовка Бердана), хырлы ушкок, 1870-1939джыллада орус-совет аскерледе болгъан хырлы бир окълу от сауут. Бир минутха 10-15 патрон атхан, 300-1500 метр узакълакъга ургъан хырлы аскер ушкок. *"Тёнгерёб тюшдюнг бердан окъну кётюрмей..." Къанаматны джырындан.*

адам эм джерджюзю атла

Джанукку -Доммайчыны юйде айтылгъан ал аты

Хадагъужукъ улу (Атажукин) Джамболат (Джанботбий)- кабар бийлени Уллу Къарачайда ёсген туудугъу, КъЧР-де Зеюко адыг элни Джанболат къурагъанды. "Атаджокъ" ал аланхазар атны тюрленген адыг формасы Хадагъужукъ болады. Ёксюз (не гыбышы) болгъан болур Атаджокъ.

Ханокълары (=Ханохлары= Ханухлары= Каноковы) – Джамболатны къайынлары, артда Джанболатны ала кеслери ёлтюргендиле

Домбай-Ёльген- 4046 мийиклиги болгъан тау, суу

Доммайчы Дуппур - Гум (Терезе) ёзенде тау, бюгюн аты терсине орусча Людмила-гора деб джазылгъанды.

Доммайчы тала- Биринчи баш версия-Доммайчы дуппурну къатында Доммайчы кёб тохтаучу джер. Экинчи версия Терезе (Гум) ёзенде Доммайчы дуппур бла бусагъатда Терезе элни орта сюреминде джер

Джанболатны Тёбен Тардан танийды. Былайда Ташкёпнор джери не Аман Ныхыт джерине болургъа болур. Алай а Къобан ёзенде башха тар джерле да кёбдюле.

Тамчыбашы тау, **Тамчы суу** - Гум (Кума) сууну сол джанында къошулгъан,

Къаялы Аркъа- (Скалистый Хребет)- экинчи аты **Гитче Аркъа**, ючюнчю аты **Къайалы Сыра-таула** . Къарачайны Малкъарны джерлеринде кёнделенине баргъан таутизгинле, мийик таула бла тау сыртланы айыргъан, Адыгеядан башланыб-Тегейге джетген къаялы таутизгинле, Гитче Аркъа, Сыра таула.

Бузлу (Къарлы) Аркъа, Тау Аркъа (Главный Кавказский хребет)- Къара тенгизден Каспий тенгизге дери мийик къаялы бузлу тау-сынджыры.

БАРАКЪ БЛА ДЕБОШ

Дебош

онча - (1.десятка. 2. отделение)

Бурун Аланхазар (къарачай) аскер къурамда бир буйрукъга сыйынган, саны 10-12 аскерчи (чора) болгъан бѣлюк.

такъым/тагъым – (группа), гитче джыйын, бираз къошулгъан зат («**такъ**, терек **бутагъы**»)

бурун аланхазар аскерни къурамында юч-тѣрт ончадан къуралгъан бир буйрукъда болгъан аскер бѣлюк неда эки джыйырма аскерчи джыйыны, (взводну санына джууукъ аскер)

бѣлек-

1. (группа) саны туура белгили болмагъан адам/аскер/мал джыйын.

2. (полк) орус къазакълада, аскерледе «полк» аскер къурам.

«Бѣлек-пѣлек» аланхазар аскер къурам тамалы ногъайлылада «пѣлек» къазакълада «полк» бола сакъланыб, аладан орус гиназланы патчахланы аскерлерине кѣчюб, аскер къурам тамалы болгъанды.

бѣлюк- (1.доля/часть 2. подразделение) 1.бир-кесек 2. юлюш (Эм алда «бѣлек»-«бѣлюк» бир ангылатма сѣз болгъанлыкъга артда магъаналары джуукъ болса да бираз тюрленгенди. Сѣз ючюн, аскер бѣлек бѣлюкледен къуралады.)

иктидар - (власт) адамгъа, джамагъатха, миллетге, къырылгъа ийелик этиу

Гум сууну тегенеси джанындады. Башхача, Тешикташ къол да дегендиле, алайда Тешикташ атлы суучукъ да барды.

бабас- (поп), христиан динни къулулукъчусу

тегене-

1. (колода) ун элерге, тылы басаргъа бир сауут.

2. (корыто) малгъа къышхыр, будай берирге бир сауут

3. (бассейн) (синоним «бойун») суула эм ырхыла бир уллу

суугъа, не тенгизге саркъан джерлени-ѣзенлени бирикдирген ат

юлле- 1. (мундштук) хазыр бурулган тютюн ичиуге джараган быргычыкь, чубук

2. быргычыкьны учунда тютюн орну-табакьчыгы болган тютюн ичиу керек

кисе- (кисет) тютюн сакьлаучу, джюрютюучю хурджун **солтан-аул/султан ауал** **ногъайлыла-** (салтан аульские ногайцы) Къырым ханны хан болалмаган уланларыны эм тудукьларыны аты солтан/султан болганды. Былайда "аул/ауал" сёз "ул" сёзню орнун тутады. Аллай солтанга/султанга бойсунган ногъайлыланы атлары солтан-аул ногъайлыла боладыла. (*Къандауур Солтанчыкьны хапарына къара: ханны султан юзюгюнден Султан Къылыч Гирей тюберикди*). Ногъайлыланы кёбюсю Кавказдан къысталганындан сора, къалган кесеклери адыглагъа къошулгандыла. Солтан ногъайлыланы солтан гирейлери да адыг черкесле болуб къалгандыла.

"ногъай (къырым) ханла" - 17-19 ёмюрледе Къарачайгъа хоншулукь этген "ногъай/къырым ханла" керти ханла болмагандыла. Ханланы иктидарсыз (властсыз) къалган туудукьлары болгандыла. Таулула бурун солтан эм герий тукьумлу ногъайлыладан, адыг черкеслиледен акъсюек къызыны урласала "къырым ханны къызын, ханны къызын урладыкь-алдыкь" деб кьойгандыла.

кюбе- (панцырь), темир габрай, темирден этилген, къат-къат къалын кьайишден да этилген садакь окъдан, кесиучю сауутдан сакьлаган кьорума дженгсиз кёлек-габрай

къалмыкьлыла/къалмуклула- (калмыки)-монгол юйюрлю миллет. Къалмыкь/къалмукь ат былагъа аланхазар сёзден бегигенди. Ислам динге кёчмей эски буддист динлеринде къалганлары ючюн "къалмакь/къалма+укь" ат атагандыла.

Баракь

къатаргъа - (каторга) Россияда патчахлыкь заманда тутмакьны турган джеринден тышына Сибирге ашырыб, азап-джеза чекдириу.

урун/урунла-(товар) урунууда сатаргъа хайыр алыргъа этилген, адамгъа джараулу керек

тапанча- (револьвер) бурунгу от сауут, бир къолдан окъ атылтыучу гитче сауут.

герох- (пистолет) тапанчадан кеч чыкган кьол от сауут.

къадама – «(неприступная твердыня) «Кьолунга да къадаманы салдыла, /Джолунга да чыгынакъла джайдыла» 1.адам кючюкъярыу джетмез зат/къурам 2. кьоруу, джауну аллын ётмезден тыйган кьурам. **«Къадау»** бла **«къадама»** сёзлени магъанасы бирди, синонимледиле.

бегенда/бегенди – (аренда) Эм алгъа ийеси башха болган джерни алыб, ачха бермей хайырланыу. Артда патчахны заманлары джуукъ заманлада хайырланган джерге ачха бериб башлагъандыла.

алтынлы ушкогуму- (нарезное ружье) от сауут, шкокну бир тюрлюсю. Эм алгъа окъ быргъысында алты хыры болган Уллу Къарачайда патчахны аскери келгинчи джюрютюлген ушкок. Артда ал магъанасы "алтылы" унутулуб, агъачында оююлары (алтучлу джудуз) болганы ючюн алтынлы ат берилгенди. Гитче Къарачайда «керексиз джигитлик этген» эркишиге **«алтыхыр»** деучен эдиле.

адам эм джерджюзю атла

243

Хурзук аууш- Къобан суугъа къошулган Узункьол сууну ызы бла чыгыб Тау артына аууган 3291 метр мийикликде болган аууш. Хурзук ауушну экинчи аты **Далар аууш**

Абукланы Бийаслан- Абукъланы Хаджини джашы

Абукланы Хаджи= Абукъланы Махамет (Махамет-Хаджи?) –

. Къабартылылагъа джангылыб къошадыла Абуклары абадзех

къаумлагъа бийлик этегендиле. **Абукланы Атажукону**

юйюрюнденделе. Абукъланы Атажуко Дудаланы Амантиш бла

Уллу Къарачайгъа орус аскерлеге (Еммануелге) таша тау

джолланы кергюзтюб, джол устасы болуб Уллу Къарачайгъа

келтиргенди. Аны ючюн Абуклагъа орус генералла Къарачайны

бюгюнгю Первомай элни джерлерин бошуна бергендиле.

Ходжаланы Умар

Сарай- Баракъны анасыны аты

Акъ-Къалада сары илячин джырлайды,

Хусюн кызы ариу Залихат джылайды.

Уллу Лаба (Большая Лаба)- бюгюнгю Къарачайны кюн батыда кыйыр уллу ёзени

Инджикле- (Уллу эм Гитче Инджик) (Зеленчуки-Большой и Малый) –Къарачайны (Аланьяны) ара джерлери эм суулары, Архыз ёзенлери

Балыкъ- (Малка) - Минги тауну тюбюнден башланган суу бла ёзенни аты. Балыкъ суу/ёзен Басхан суу/ёзен бла байламлыды.

Тешик-Таш– (название местности) Ючкёкен ёзенни огъарысы, Бийчесынга кирген бир джерни ёзенни атыды. Тешик таш суучукъ Ючкёкен суугъа къошулады.

Дундук-Омбо хан- 20-25 минг къалмыкъ къазаннга (юйдегиге) башчылыкъ этген хан болгъанды. Орус патчах джанлы болуб, Шимал Кавказда Къырым ханлыкъ бла бла къазауат этиб тургъанды. 1768-1770 джыллада тюрк муслиман юйюрле бла Къарачайны (Малъарны) джерлеринде ногъайлыла бла къабартылала бла сермешулерин болгъанды. Къатыны къабарты тукъумдан, аты къарачаймалкъар ат "Джана" болгъанды. Дундук Омбо ёлгенде адамлары Къытайгъа кёчюб кетгендиле.

Кубран- Мара ёзенге бурулгъан джерден бираз тёбен тюшюб, Къобан сууну сол джагъасында джерни эм къулакъны аты.

Нарсана-Кисловодск

244

(Нарсана атны эки версиясы барды:

1. Нарсана –бурун **гун-алан** къала «**Нартсана**» атдан чыкъганды. **Нартла** (гуналанла) Минги тауну эки джанында ёзенледен бир джерге саркъыб, джортууул аллы бла кеси кеслерин, аскерлерин санаучу джерге айтхандыла. Кечирек алайда къала ишлениб аты **Нартсана** болгъанды. Къала 6-14 ёмюрледе бюгюнгю Кисловодск шахарны Аlikоновка районуну джеринде, «Замок коварства и любви» ресторанга баргъан джолну сол джанында, къая башында орналыб тургъанды. Бусагъатда алайын юй орунлагъа чачхандыла.

2. Нарсана аскер башчы тишириу **Нартсана** атдан чыкъганды. Гун-аланланы (нартланы) башчысы джигит **Нартсана** урумлуладан джуртун къоруулай, ала бла ачы къазауат этгенди. Урумлуланы (византийцы) саны кёб болгъанды. Ахырында **нартла** Урум-тауну башында къалада букъгандыла. Бусагъатда Урум-тау орусча «Римгорка» сёзге тюрлениб Ючкёкен-Кисловодск арада, тёгереги къая башы тюз болгъан тауну атыды. 6-14 ёмюрледе Урум-тауну башында тюзде къала болгъанды. Урумлула къая башында

къаланы алалмай, нартла да къаладан тюшелмей кёб заманны тургъандыла. Гуналанланы (нартланы) ашлары суулары бошалгъанда аскер баичылары Нартсана урумлуланы юслерине къаядан аты бла секиргенди. Тишириу тулпарлыкъны юлгюсю бла нартла алайда эрикген урумлуланы кёблерин къыргъандыла, эм джуртларындан къыстагъандыла. Кисловодскиде «Нартсана» къала бла «Нартсана» аскер баичы сермеш этген Урум-тау къала бир бирине бек джууукъ болгъанын эсгерсек-эки версия бир-бири бла байламлы боладыла. Урум тау бла Нартсана къала болгъан джерни арасы он къычырым боллукъду.

«Кисловодск» Нартсананы къатында чыкъган, **Ачы суу** деген гара сууланы атын орусха кёчюрюб айтылгъанды.)

Сантукъ-Ессентуки

(**Сантукъ**-бурунгу алан сахарны аты. Бюгюн ол джерде Ессентуки сахар орналыбды. «Эсентюк» гара суу чыкъган джерде алгъа аланла, артда ногъайлылла къойла джуундуруб, аладан орусха Ессентуки ат кёчгенди. «Сантукъ» ат «Эсентюк» атдан эскиди, аланхазар къала-сахарны аты болгъаннга ушайды. Сантукъ атха ушагъан Теберди ёзенде «Сынты» къала-сахар болгъанын билебиз. Теберди ёзенде Сынты къалада Сынты атлы 10 ёмюрде ишленген килиса сакъланганды. Сынты бла Сантукъ бир сёзден къуралгъанга санайма.)

245

Исси Суу – Пятигорск

(Машук тауну къабыргъасында **исси суула** (радон) чыгъадыла. Алгъа исси гара сууну тюбюнде , атын орусха кёчюрюб, Горячеводский элчик къуралгъанды. Пятигорск кечирек Горячеводский районда къуралыб баишланганды. Артда сахарны кёбюсю Бештау тюбюне къысылыб аты орусча тауну аты бла айтылыб экиси эки баишха болгъандыла. Къарт къарачайлыла аланы бир биринден айырмай Иссисуу дей эдиле. Революциягъа дери къарачайлыланы Иссисууда къонакъ эм аш юйлерин болуб, Иссисуугъа барыб сатыу-алыу этгендиле. Бай къарачайлыла фазтонлагъа миниб, солургъа Иссисууда ипподромгъа барыб, чарсха къараб келиб тургъандыла. Пятигорск ипподром 1885дж ачылгъанды.)

Тау арты- Южный Кавказ, Гюней (Къыбла) Кавказ. Бурун Гюрджюстан-Абхазия джерле. Бюгюнлюкде Гюрджюстан, Эрменистан, Азербайджан къыралла болгъан джер.

Улоу- къабакъ- абаза Улоу бийни аты бла (Лоов), Красный Востокну элни эски аты

Абук- къабакъ- абадзех Абукланы бийни аты бла (Абуков), Первомай элни эски аты

Акъ-Къала –Къобан сууну онг джанында бюгюнго Къарачай районда джерни аты. Эски алан Акъ Къаланы аты бла айтылады.

ГАПАЛАУ

бегенди/бегенда-аренда

мылталамакъ/мылталаргъа – (угонять)-мал урлагъанга, сюргенге «мылталады» дегендиле

адам эм джерджюзю атла

Уллу Гапалау бла Гитче Гапалау- туугъан къарнашла

Наны улу Мухаммад

Зекерия улу Окъуб, Зекерия улу Хаджи-Махмуд

Ижаланы Мусса- Гапалауну мурдары, джырланган джырдан уяла, Сыспагъар дертден къоркъа Осман Солтанлыкъга кёчюб кетгенди.

Шаухал бла Шакай – Гапалауну къаугъалы къонакълары.

Гапалауну ёлюмюню юсюнден басмалагъан хапарында Лайпанланы Сейит экисин да (айырыб Шаухалны) уллу айыблаб, адамлыкъларын сёгюб джазгъанды. Сейит бу экисини юсюнден джазгъанын кесибизни «Гапалау» хапарыбызгъа кёчюрмейбиз. (Хапар Сейитни «Бырмамытны джыры» китабында Черкесск ш.1987дж 243-250 бетледе басмаланганды).

Инджургъота - Карачаевск-Джёгетей арасында «Красногор» совхозну, Къобанны кюнбетлериндеги къызыл къаялы джерлеринде бир ёзен

Мурдух-башы - Гум-башы ауушдан Бийчесын таба ёргерек барыб, (Уллу) Мурдух суу Аманкъолгъа, Къобан бойнуна саркъган ёзенлени бириди. Бир-бир картадалада джангылыч Муздух деб джазылгъанды.

Макъалы кёлчюк - Мурдух ёзенде гитче кёлчюкню аты.

ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ

манс – (вид кожаного плоского каната) бир ёгюз териден кенг-кенг кесилиб, бир бирлерине кьошулуб бегитилген узун кючлю джассы джиб

сюргюн- (высылка) артыкълыкъ эм терслик бла джарашыб джашаб тургъан джеринден кысталыу

сафар/сефер- (арабча путешествие)- кыбырым ханны Москвагъа уллу аскер кючле бла (100минг чорасы бла) джортоуулу

чабыуул-

1. кыбырым хан джесир алыргъа (50-40 минг чорасы бла, орта кючлю аскери бла баргъаны.

2. джайау эм атлы аскер бирге этилген джортоуул, узакъ джерге болмай джуукъ джерге этилген джортоуул

бешбаш-джесир алыргъа гитче джортоуул (4-5 минг аскерчи бла)

портупея (герох бау)- герохну белбауда тутар ючюн имбашлары бла баргъан тери баула

шахид дараджа- хадисден: «сьйын,мюлкюн, юйдегисин кьоруулай ёлген муслиманлы шахид дараджада болады».

асыр - ёмюр, джюз джыл

адам эм джерджюзю атла

Тохтар (Наны, Зекерия (Бешбаш), Чора)- Тохтар бла аны юч джашы

Сылпагъарланы Герий-апенди (Добарлары)- 18 ёмюрню ахырында айтылгъан алим, билимли апенди

Сылпагъарланы Джашар эм аны джашы Абдурахман

Байчоралары- Революцияны аллында Байчоралада бай атауул-Бёденелери

Лайпанланы Сейит – Ючкёкенден белгили журналист, джазыучу.

Яшка Белогуб - 1919-1920дж. Беккич (Бекешевская) къазакъ элден чыкъган, Гитче Къарачайда кьошлагъа тонау чабыуул этиючю бандит джыйынны башчысы

Махамет-Мырза, Окъуб, Хаджи-Махмут –Зекерияны уланлары

Шкуро- Шкуро́ А. Г.– (1887- 1947) Акъ Аскерде белгили генерал-лейтенант, корпусну башчысы, 1918-1920дж , Кюзей (Шимал) Кавказда (Нарсана, Сантук, Къарачай, Ставрополь,

Екатеринодар, Воронеж джерледе) большевикле бла кёб къазауат этгенди.

(Къабартыдан Нарсанагъа келечиле Шкурогъа саугъагъа ат бла ат керекле алыб келгендиле. Къабарты келечилени баишчысы Кодзоков Шкурону атын унутуб: «Генерал Кожя прими от нас коня» дегенди. Шкуро да : «Бу мени атымы нутмазча бир этчигиз, 40 шампалны сыртындан бегитигиз» деген буйрукъ бергенди. Терс-тюз болгъанын билген Аллахды-биз къартлада быллай хапар джюрюй эди)

Чыракъсырт (Чыракъ Сырты) – (название местности, плоскогорье между Учкеекским и Терезинским ущельями) Ючкёкен ёзен бла Терезе ёзенни арасында, Чыракъ Дуппур тауну энишгесинде 6-8 кычырым узунлугъу бла 2-3 кычырым кенглиги болгъан джерни (сыртны) аты.

Терезе - Гитче Къарачайда Берги Гум бойнунда бюгюнго эл. 1920 джыллада Уллу Къарачайдан, тар ёзенледен кенг ёзенлеге чыкъганда джер терезеча кёрюнюб, элге алай Терезе ат аталгъанды.

Урумтау=Римгорка Гитче Къарачайда Ючкёкенни къатында тау. Тауну башында эм тегерегинде 6-14 ёмюрледе аланхазар шахары-къаласы болгъанды. 1395-1396джыллада Тамерлан къурутханды. Нарт айтыулада аты айтылады.

Беккич - Бекешевская, Къарачайны чеклери къатында Баталпашинск бла Сантукъ арасында къазакъ эл

Ысхауат=Хасауат – Балыкъ суугъа къошулгъан, Бийчесындан саркъган Ысхаут сууну бойнунда орналгъан, Къарачайны эски эллерини бири.*(Алгъа айтылгъан аты Хасаут сёздю)*

Къобан -Инджик джанлары - Къобан суу бла Инджик сууланы арасы джерле,ёзенле

248

КЪАНДАУУР УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ

къаст- (намерение) иннет, мурат, умут

урумлу-бюгюнго греклилени эски атлары.

ромалы- Рим/Ром шахарда, империяда джашагъан латин халкъны адамы. Ром империя 4-5 ёмюрледе экиге бёлнюб, бизге джууукъ Шаркъ-Ром империяны аты бла Византиягъа да Урум деб, анда джашагъан грек миллетге «урум» ат кёчюб къалгъанды.

чын- аскер эм кырыл башчылык (иерархияда) дараджада ат (чиновник бу сёзден кечгенди орусча). Бизге да гунну/гунман юйюрге бла келгенди. Алада Хунну/Гунну императорлугунда кырал ишлени кытай адамлары бардыргандыла. Кытайны эски аты «Чын/чин» болганды, сёз ючюн аладан келген «чин мияла»- фарфор.

Октябрь Инкилаб/Ынкылаб- (Октябрьская Революция), орус тарихде большевикле иктидарны алган кёзгялыгу ишни аты **Кавказлы атлы тюмен** – (Кавказская туземная конная дивизия), Кавказда 1914дж орус патчахны буйругуу бла кыуралган, джюзден 90-ны муслиман атлы болган дивизия. **«Кийик Тюмен»** - «Дикая дивизия», тарих литературада Кавказлы атлы тюменни аты

тюмен/туймен -бир буйрукда турган, он минг аскерчиси (чорасы) болган аланхазар аскер белек. Орусда бу сёз «тьма» деб бегигенди. Бу эски сёзюбюз бизни джыллагыа дери магъанасын бек бузмай, онсомлукъ кыагытха «тюмен» деб кечгенди.

аскербаш – (военноначальник), уллу аскер белеклени баш командири (комутаны)

249

«Бирлеш Россия» - «Единая Россия», 2002-2009дж. Россияда власта болган партия

абычар- (офицер),ал статьяда ачыкъланганды.

полк-«белек/пелек» аланхазар сёзден, уллу аскерни ичинде бир буйрукыга сыйынган бир кыурам

кёрюнджю- бурун аланхазар аскерлени аллында байракъ тутуб узакдан кёрюнчю болуб турган. Аланхазар

кёрюнджю/хёрюнджю сёз орус кыазакылагыа, полякылагыа

хорунжий болуб кечгенди. Артда орус казак аскерледе лейтенантха келишген абычар чын.

эсаул/ йасауул/джасауул – (есаул)

1. джуукъ заманлада -кыазакъ аскерледе майор, подполковник орнунда джюрюген чын

2. бурун заманлада патчахлыкъ тукъумдан чыкыган, не патчахлыкъ тукъумгыа кысха джуукъ болган, Хазарыада (Аланьяда), минг атлы аскерни неда юч-тёрт минг санлы джайау аскерни башчысы, синоними мингбаш. (Неда Чингизханны

«Йаса» джоругъун сакълаучу «йасауул» болургъа да болур. Тюрк тилде «ана йаса»- конституция магъана тутады)

окъбыргъы -(пулемёт) окъланы кёзюулетиб атхан отлу сауутну бир тюрлюсю

окъбыргъычы – (пулемётчик) окъбыргъыны устасы
узун джортоул- талай айгъа, джюзле-мингле кычырым узакълык болгъан джерлеге джортоуул

окълату (окъ тизмети) - расстрел, отлу саутдан атыб ёлтюрюу, окъ бла уруб ёлтюрюу

джаза /джеза - (наказание), азаб салыу/чекдириу

ОГПУ- Объединённое государственное политическое управление, КГБ-ны 1923-1934 джыллада ал аты. Биринчи аты ЧК, ызындан ОГПУ болгъанды

(ВСЮР) - Вооружённые силы Юга России – 1918-1920 джыллада Россияны кыбласы бла Украинаны кыбла-догъу джерлеринде большевик кызыл аскерле бла къазауат этген Акъ Аскерни аты.

«Орус Азатландырма Аскер» - Русская Освободительная Армия –*РОА (Къарачайда, Инджик районда 1920дж. большевиклеге къаричы кьуралгъан орус къазакъ аскерчикни аты. Джыйырма джылдан сонгра РОА атны Власов немчала джанлы болгъан орус аскерлеге 1942-1945джыллада атагъанды)*

250

уполномочанна* Черёмухин* - уполномоченный Баталпашинского Ревкома. Аты да белгисизди, алай а Къарачайны мамырлыгъын бу адам чачханды.

узун джортоул- узакъ джоллу, кёб заманлы (2-3 айгъа барыу) джортоуул.

адам эм джерджюзю атла

Урум – эски заманлада Византияны къарачаймалкъар (аланхазар) аты.

Къыйрым/Къырым- (Крым), Къара тенгизде джарым айрымкъаннны аты

Румэли- Балкъан джарты айрымкъанда джер аты, Грецияны бир региону. Фессалия Румэлини бир джери, Пинд 2000 метрден мийик тау джитиси

Ариукъыз (Невиномыск), Аланхазар (ногъай) джерни тюз эски аты. (*Ариу къыз атлы джерни тюз кѣчюралмай, Невинная девушка деб айталмай **Невинный мыс** деб кѣчюргендиле. Тенгиз болмагъан джерде мыс деб неге айтхан эселе да?*)

Къапы къойундакъ -Бештаудан Нарсанагъа дери джерни ёзенни бурун аты.

Гюрджю- Тау артында къарачаймалкъаргъа хоншу эски халкъны эм **Гюрджюстан** къыралны аты.

Сухум-Согъум эски тюрк къала, къарачайлыла таулула Россиягъа киргинчи, сюрюб барыб къой-тууар-ат, джюн урунла сатычу ауушдуручу джер эм къала.

Баталпаша уезд- орус патчахны заманында бусагъатдагъы Къарачай Черкес республиканы джери бла Невинка стансени тѣгерегинде джерлени бирикдирген административ къурам.

Карданик –Инджикде къазакъ эл, бюгюн кѣбюсю къарачай болгъанды

Георгий-Осетиновка- тегей эл, бюгюнгю Къарачай шахарны къатында орунлашхан

Царицыно- Волгоградны патчах заманында аты, эски аты Сарай-Берке

Лепшокълары, Джаммалары –эки тукъумда Сылпагъарланы къатында, аладан кечирек орналгъан, Къартджуртда хоншу тийреле болгъандыла. Экиси да Малкъардан кѣчюб келиб, Сылпагъар тийреден кечирек орналгъандыла. Лепшокълары Къудайладан айырылгъандыла,

Джаммалары Малкъарда Заммалары болгъандыла. Джаммалары Сылпагъарлагъа сют къарнаш болуб, къатларында алай тийре болгъандыла. (Кеслери Джаммалары айтхан бла: Малкъардан Къарачайгъа кѣчген тюйюл, Уллу Къарачайдан Черек бойнуна (Малкъаргъа) кѣчюб анда Джаммалары Заммалары болгъанды дейдиле.)

Гутча (Гитче), Солтанчыкъ бла эки къарнашдан туугъан, **Гутча-бѣрю** балачыкъ

Къырымшаухалланы Мырзакъул – Къызыллагъа, большевиклеге къаршчы Акъ аскерде полковник, 1940дж., эмиграцияда аушханды

Хвостиков генерал- Къарачай историяда аты генерал болгъанлыкъга, башха къайнакъладан ол генерал болгъанына

далил табылмайды. Граждан къзаутда чынланы кеси кеслерине тынч бергендиле. Кертиси бла полковник болган болур.

Л.Г. Корнилов-Лавр Георгиевич Корнилов (1870-1918),
Россияны айтылган эм пахмулу аскербаш, 1917-1918дэжыллада бир бирини ызындан болганды:

1.Петроград Аскер округу башкомутаны, 2.бютеу Россия Аскерлени Башкомутаны (Верховный Главнокомандующий), 3.Разылы Аскерни Башкомутаны (Главнокомандующий Добровольческой армией)

аскербаш-военноначальник, уллу аскерлени башчысы

Казбулат Улагъай - Улагай Кучук Касполетович – (1892-1953дэж), 1918-1920дэжыллада, Черкес атлы полкга башчылыкъ этген, тамыры ногъай мырзаладан болган полковник. Къатыны орус. Къзауатдан сора Болгария,Албания,Германияда джашау эте, ахыр дэжылларын Чилиде ётдюргенди.

Къылыч-Герий - Клыч Султан-Герий 1880-1947 черкесли (ногайлы) Кийик Тюменде ротмитср, полковник, Разы (Гёнюллю) Аскерде генерал-майор, Къарачайда, Кавказы башха джерлеринде 1918-1920дэж большевиклеге къаричы къзауат этгенди. Къарачайлыла бла уллу шохлукъ тутханды.

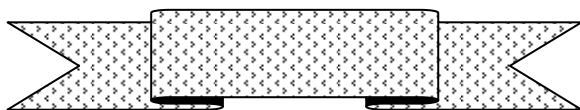
252

Керенский- патчах властан тайгъанда, биринчи кърал тамада **Байрамукъланы Джатдай-** 20 ёмюрню алында джашагъан Къарачайда Малкъарда белгили джигит. 1922 (1921?) дэжылны ал сюреминде Къабартыдан большевик милиция Балыкъ ёзенледе орналган къарачай къошлагъа чабыуул этиб талай адамны да ёлтюрюб, малларын сюрюб кетгенди. Большевикледе къуллукъда ишлеген Хасан улу А., Айбаз улу М. Къарачайны джерлерин къабартылыладан къорууларгъа атлы полк (карачаевская милиция) къурагъандыла. Анга башчылыкъга Джатдайны сайлагъандыла. (Къарачай полк къызыл полк болганы ючюн Къандауур улу Солтанчыкъ бу полкга кирмегенди). *Алай а, большевик оноуда къуралса да полк таулу Къарачайны джерин къабарты джыйынладан къоруулагъанды. Къабарты джыйынланы башчысы большевик Бетал Калмыков болганды. Къарачай атлы полк къабарты большевик аскерлени Къарачайны Балык (Малка) джерлеринден къыстаб, Къабартыны аралыгъын Налчыкни алганды. Юч кюнню*

Нальчикни беклеб тургъандыла. Будённый-Ворошилов Беталгъа болушлукъга Атлы Аскерни бригадасын ийгендиле. Аны ючюн къарачай полк Нальчикден чыгъаргъа керек болгъанды. Къарачайгъа къайта къабарты элледен бютеу малларын сюрюб алай келгендиле. Ол малны Гитче Къарачайда къошлагъа юлешгендиле. Сюрюб келген малладан алгъа тул къатынлагъа бергендиле. Гитче Къарачайда 13 къой джетгенди хар юйдегиге. Артда большевик власт бегигенден сора Балыкъ (Малка) ёзенни джерлерин Совет власт Къабартыгъа бериб Къарачай бла Малкъарны арасын бир биринден айыргъанды. Бюгюн ол джерле Золка районну тау джерлеридиле. (Къарачай полк Нальчикни юч кюнге алгъананын тарихле джыйыучу Алийланы Солтандан эшитгенме. Къабарты адыгланы сюрюлген малларын хар юйдегиге 13 къой юлешгенлерин ючкёкенчи Сыспагъарланы Исламдан эшитгенме)

Алийланы Таукъан-Алийланы Умарны джуугъу, аны бла бирге къызылла джанлы болгъанды, большевиклеге къуллукъга киргенди, граждан къазауатда ёлгенди.

Темирболатланы Алий-Чыракъ Сыртында къызыл аскерлени къыргъанлагъа къатышхан

"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ"-

2-чи китабны ачыкъламасы

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр

джерлеш- (населённый пункт) эл, тийре,

илипин-(лоток, небольшой канал) къазылыб ишленген, ташдан салынган суу ыз

илкич – (коновязь) атны «парковкасы», атны юй аллында, арбазда тагъаргъа джарагъан темирден, агъачдан, ташдан къурулгъан керек.

202 минг къарачайлы- къарачайлыланы керти адам саны 2002 джыл 202 минг адамдан артыкъ болгъанды. Россияда адам санаб, тергеуню ачыкълардан алгъа Израильде чыкълан газет Россияны миллет адам саны баямлагъан эди. Израиль ачыкъланда: татарлыланы саны 7млн. артыкъ адам кёргюзте эди, артда переписьде уа 5,5 млн. кёрюндю, **къарачайлыланы саны 202 минг адам кёргюзтдю**, переписьде уа **192 минг адам** кёрюндю, къабартылыланы саны 480минг кёргюзтдю, переписьде уа 530 минг адам кёрюндю. Ол демек, Москва власты тюрк миллетлени адам санларын не заманда да аз кёргюзтюб кюрешгенди. Бирси башхаланы уа (сёз ючюн эрменлилени, къабартылыланы, тегейлилени) адам санларын артыгъыракъ огъуна джаза тургъанды).

254

Юнус - Лайпанланы Къазийни «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж китабыны 216 бетинде Зукку пристопну **факсимиле** халда чыкълан тукъум

*тизмесинде Юнусну джашы болмагъаны танылады. (Бу версия бла Петрусевишни тизмесинде 128 улан боладыла). Алай а Лайпанланы Къазийни «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж китабыны 142 бетинде Зукку пристопну **басма** халда чыкълан тукъум тизмесинде Юнусгъа 3 джаши джазылгъанды. Юнюсюн туудукълары айтыудан: Петрусевич пристав болгъан заманда Юнюсюн юч джашы болгъанды. Аланы бириси Чухма тизмеге джазылгъанды. Тизмеде эки кере санаугъа тюшмез ючюн, Юнюсюн эки джашы джазылыргъа керекди.*

шартлаб - (условно) сёзге айтханда, болур дегенде

осуй- (опекун) аталыкъ; сабийге, къарыусузгъа-рахынга аталыкъ эм джууукълукъ этиу

къышылыкъ- (кишлак) къыш да джай да бир джерде тургъан къош

топлаб- бир бирине къошуб

топлама-(сумма,итог) бютеулей, бары биргелей

сѣзбаш- (корень слова) сѣзню башы эм ал джиги.

(лингвистлерибиз орусдан кѣчюрюб сѣзбашха «тамыр» деб джангылыб белгилейдиле.

Алай а бизде орус сѣздеча «корень»-«тамыр» джокъду, бизде сѣзню башы барды.

Сѣз ючюн: орусда о+без+глав+л+енн+ый,

бизде баш+чы+ла+ры+быз+ны+къы+ла.

Бу юлгюде ачыкъланады- орусда тамырдан бутакъла

чыкъганча сѣзню «глав» джигине эки джаньындан

(приставка,суффикс) къошулуб джангы сѣзле алай

къураладыла. Бизде уа ал «баш» джикге башха джикле

(аффиксле) къуру бир джаньындан, ызындан къошулуб, джангы

сѣзле алай къураладыла. Аны бла кертисин айтханда, бизде

сѣзню ал джиги «сѣзбаш», орусда «корень» болады.)

динбилим- религиозное знание/образование, хадисле,фикх,

Куран тафсири башха ислам билимле

АСАБ- Аллахны Саламы Анга Болсун, файгъамбарны юсюнден

сѣлешгенде, аны аты айтылгъанда муслиманга борчду Аллахны

Саламын анга теджеген.

сырпын – (меч) аузу, къылы (къылычы) тюз, узунлугъу 1-

1,4метр, эки джаньыда джити болгъан кесиучю чанчыучу

бурунгу ауур сауут. Биринчи джез, артда темир, ызы бла болат

сырпынланы ата-бабаларыбыз минг-минг джылланы алгъа этиб

тургъандыла. Бу сѣз орусха "**серп**"-"оракъ" магъанада кѣчгенди.

(Сырпын сѣзню лингвистлерибиз ауузу бираз тогъайракъ

болгъан сауутну джангылыб «сабля, шашка» деб кѣчуредиле.

Аны ючюн, къонубузгъа да келишгени ючюн башха

ачыкълымала къошайым:

сарпын-сырпынны бир тюрлюсю, атлы джюрютюучю,

сырпындан ауууракъ, узунракъ.

къыл/къылы/кылыч/- (клинок)- саблы саутланы кесиучю-

чанчыучу кесеги (джиги)

КЪЫЛЫЧ-

1.(клинок) биринчи ал магъанасы-бычакъланы, сырпынланы сабындан артыгъы, кесиучю-чанчыучу кесеги

2. артда бегиген магъанасы- сырпындан къысхаракъ эм дженгилрек кесиучю, чанчыучу сауут.

саблы-(сабля) кесиучю-чанчыучу сауутланы бирикдирген ат. Орусха бизни тилден «сабля» деб орта ёмюрледе кёчгенди. Орта ёмюрледе саблы сауут дженгил болуб, ауузу-къылычы тюзден къынгыракъ болгъанды. Аны бла «сабля» орусда сырпындан кеч чыкълан, къылы бюгюлерек сауутну аты болуб бегигенди.

шешке- (шашка), сырпындан, къылычдан кеч чыкълан, орта ёмюрлени арт сюреминде джюрютюлген, ауузу-къылы къынгыр эм къуру бир джаны джити, дженгил, атлы джюрютген, узунлугъу 0,8-1,0метр болгъан сауут.(Шешке/шашка **тиш/шиш** сёзден башланганды, сёз ючюн **тишлик/шишлик/шашлык**)

къама- (кинжал), къылы тюз къысха эм эки джаны да джити бычакъ, юй джумушха джараулу адыр (керек) эм сермешиге джараулу сауут. (**адыр**-инструмент)

Саблыны (къылычны) юч къурамы (джиги) барды: биринчиси **саб**, экинчиси **къылычы/къылы**, ючюнчюсю къл бл сабны ортасында **горда**.

аууз- (лезвие), кълны/къылычны джити биленген, кесген джаны,

ауузучу- (остриё чего-либо)- кълнычны джити чанчыучу учу **горда-** «гору/къору» къл бл сабны ортасында къл къоруучу (горда-гору).

(Быланы джазыб айланганымы сылтауу-биринчиси: Сылтагъар бычакъ бла байламлы сёзледиле. Экинчиси: шашка, сабля сауутланы биягъы адыгла кеслери чыгъаргъан этиб джазадыла.

Wikipedia-да былайдача джазгъанем, бир айда турмагъанлай, мен джазгъанны сюртюб, ётюрюклерин кълтаргъан эдиле)

тахта (трон, престол, царский/ханский двор)- падчакны, ханны тёр орну/джериде

15-10 минг джылны алгъа бир тил болгъанды-

1950-1960 джыллада американлы Морис Сводеш бек кёб анализле тинтиуле этиб, джууукълугъу болмагъанга саналыб тургъан тиллени тамыры бир болгъанына далилле табханды. Сводешге болушханча, 1960-1980 джыллада орус тилбилимчиле Владислав Иллыч-Свитыч, Сергей Старостин джангы далилле

бла бир бирине ушамагъан тиллени бир тамыры болгъанын къаты бегитгенди. Была глобтохронология деген джангы илму къурагъандыла. Энди бу илму айтыудан, белгили тил юйюрлени, андан да уллу юйюр (макросемья) этиб бирлешдиргендиле. Бу тубюнде саналгъан тил юйюрлени, бирлешдириб, бир тамырлы этиб евростатика (ностростатика) уллу тил юйюр (языковая макросемья) атагъындыла:

индоевропа тил юйюр (славян, герман, иран эм башха тилле), алтай тил юйюр (тюрк, монгол, япон, корей эм башха тилле), урал тил юйюр (маджар, эстон, финн башха тилле), африка-азиялы тил юйюр (араб, чууут, ассирия эм башха тилле), картвел тил юйюр (гюрджю, эбзе, мингрел тилле)

Сёз ючюн, къарачаймалкъар тил бла япон тилде бир-бирине ушаш, магъанасы да джууукъ болгъан 300 сёз табылгъанды. Евростатика уллу тил юйюрге киргени бла къарачаймалкъар тил бла шумер тилдеде магъанасы таууушу бирча болгъан 400 сёз барды. (Иракда Ефрат-Тигр суула арасында 4-5 минг джылны алгъа джашагъан шумерлиле-сумерлиле дуньяда эм эски меденийети (цивилизация) болгъан миллет).

Аны ючюн къарачаймалкъар тил бла араб тилде магъанасы бирча болгъан сёзле табыладыла. Анданды аллай бирча сёзлени бизни тилде магъанасы да тамыры да тынч ачыкълангы, сёзбашы да биз тилде сакъланганы.

257

адам эм джерджюзю атла

Аман Ныхытны Илипини - Аман Ныхытха ушаш Сылпагъар тийрени къатында илипини болгъан къоркъуулу джолну да аты **Барс эл - (Барсилия)** Аланьяны ёзеги Къарачайны эски атларыны бири. «Барс» бла «Алан» бир джыртхыч джануурны атыды.

Н.Г.Петрусевич, башында билгиге къара.

Молдау (Молдавия)- Днестр бла Дунай (Дуна/Туна) суула арасында 1359-1861 джыллада болгъан Молдау/Болдау бийлик. 15-18 емюрледе Осман императорлукъга байламлы (вассал), кеси эркинлиги азайгъан бийлик болгъанды.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала

хилал - джарым айны тамгъасы, муслиман тамгъасы/символу
байламсыз – независимый, кеси төресинде, кеси эркин оноунда
катакомба- джер тюбюнде, таш ичинде адам, табигъат этген кьууушла. Бурун аланла аллай таш ичинде кьууушлагъа ёлюк салыргъа ёч болгъандыла.

каган- аланхазар (тюрк) дуньясында ханлыкълардан алгъа болгъан кьырылланы башчысы. Эски формалары «хакан, гаган». Бюгюн къарачаймалкъар тилде тауушу «къакган» болады. «Хакан-каган» Кюнге табынган заманлада дауурбазгъа **къагыб**, тилек-алгъыш этиб, Кюнге кулдукъ этиб, «къакъган-каган» андан болгъанды.

алтуч =**алтыучлу**, (шестиконечный), **алтымюйюшлю** (шестиугольный)

гьибадат/ибадат- Аллахны Бирлигине ийнаныб, Анга бойсунуб, Ол салгъан борчланы толтуруу

ил- Тюркийеде административ бёлюмю Россияда область/край орнун тутады. Илни ичинде административ бёлюшю **ильчи**. Тюрк тилдеде «ил» сёз бла бизде «эл» сёз бурун бир магъанада болгъандыла.

милатдан алгъа 2-чи ёмюр- (2 век до нашей эры) христиан орузламадан алгъа заман

милат/милади- христиан хиджраны (календарны) башлагъан орузламасы - заманы

матриархат - юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлкlege тишириула башчылыкъ этген бурун заманла бла тишириу башчылыкъ этген джамагъат джашау

патриархат- тишириу башчылыгъы эркишилеге кёчюб, юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлкlege эр кишиле башчылыкъ этиб аллай джамагъат джашау

къачлы- (крестоносец)- юсюнде кьызыл къач сураты бла христианлы. **Къач**- (крест) христиан динни символу бир-бирине кёнденен эки сыздан этилген тамгъа эм сурат. **Къачлы джортоуул**- крестовый поход

къач сафарлы- орта ёмюрледе юсюнде кьызыл къач сураты бла христиан дин ючюн деб муслиманлыланы джерлерине Куддусха (Иерусалимге) джортоуулда болгъан

аксюек/акъ-сюек- (аристократ, высшее дворянство), къаумлада эм миллетледе джамагъатны баш къаймагъы, бий-сырма ёзден, **акъсюек тамгъа джыйымдыгъы** - общий гербовник дворянских родов (ОГ) Российской империи
ишлетмен- (предприниматель/бизнесмен)- ишлетиючю, иш бериучю, бизнес бардырычу адам
девлет, (даулет)- (государство), (Къырал сёз бла къатышдырмазгъа, къырал-(страна) халкъ эм халкъла турушхан джер). Девлет-даулет, «**деу** -бек кючлю» магъанасы сёзден. Бир буйрукъга-джорукъга сыйыныб тургъан, джери-чеги, байрагъы-аскери-башчысы джарашыб бегиб тургъан политика-джамагъат къурам.

къалыт- (наследство/наследие)- сыр, атадан **къалыб** уланга кёчген мюлк эм ата-бабадан **къалыб** тёлюлеге джетген байлыкъ. **къалытчы-** (наследник) къалытны ийеси.

азери- хазар атны "аз+эр" сёзден башланган тюрлюсю.

Къарачаймалкъар (тюрк) сёз болгъаны ачыкъ бола тургъанлай эрмен джазыучула азери миллет иран тилли миллет болгъанды деб джазадыла. Азерилени (азербайджанлыланы) джерлери болмагъанды дегенни сингдирир ючюн этедиле ала алай. Аллай идеология бла Эрменистан Азербайджанны джерин алгъанын (оккупациясын) джакълаб, эрмен азери джерин алмагъанды, бурун иранлыланы джерлерин алгъанды деген ётюрюкню джаядыла.

адам эм джерджюсю атла

Тамерлан- Орта Азияда, Иран, Афганистанда уллу империя къураб, Чингизханны туудукълары бла кёб къазауат этгенди. Юзбек халкъны тамалын салгъанды. Кавказгъа да чингизидле бла (Алтын Орда бла) къазауат эте келиб, алан халкъын къырыб, тюрк этиб кетгенди. Алан халкъны кёб адамын Орта Азиягъа сюргенди.

Алтын Орда-(Золотая Орда) 1224-1481 джыллада болгъан татар ханлыкъ. Къыралны халкъы: алан, гунман, хазар, булгъар,акъ ногъай, кумукъ,къазакъ эм башхала къаумла болгъандыла. Аланьяны джерлери Уруп, Ариу Къыз (Невиномыск), Исси-Суу (Пятигорск), Къалачыкъ (Прохладный), эм халкъы Алтын Ордагъа киргендиле.

Ногъайистан/Ногъайстан- 16-18 ёмюрледе бюгюнгю Россия бла Украинаны Къыбласы (Гюнейи), ол джерледе джашагъан ногъайлыланы бирлеш аты. Алтын Ордадан сора ногъайлыла къурагъан Уллу Ногъай Орда, Кичи Ногъай орда, дагъыда быладан айрылгъан Буджак Орда, Джембойлукъ Орда, Джетисан Орда бирикдирген аты. 18 ёмюрде Къара тенгиз бла Каспий тенгиз арада тюз джерле бла алайлада джашагъан миллет.

Зангезур-Нахичевань- Азербайджанда таулу джерлени атлары
Бюйюк Селджук Девлети - Уллу Селджук Султанатны тюрк аты

Куддус -Иерусалимни араб-тюрк аты.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай

хилал - джарым айны тамгъасы, муслиман тамгъасы/символу
байламсыз – независимый, кеси тѳресинде/оноунда
катакомба- джер тюбюнде, таш ичинде адам, табигъат этген къууушла. Бурун аланла аллай таш ичинде къууушлагъа ёлюк салыргъа ёч болгъандыла.

каган- аланхазар (тюрк) дуньясында ханлыкълардан алгъа болгъан къырылланы башчысы. Эски формалары «хакан, гаган». Бюгюн къарачаймалкъар тилде тауушу «**къакган**» болады. «Хакан-каган» Кюнге табынган заманлада дауурбазгъа **къагыб**, тилек-алгъыш этиб, Кюнге куллукъ этиб, «къакъган-каган» андан болгъанды.

гъибадат/ибадат- Аллахны Бирлигине ийнаныб, Анга бойсунуб, Ол салгъан борчланы толтуруу

ил- Тюркийеде административ бѳлюмю (Россияда область/край орнун тутады). Илни ичинде административ бѳлюшю **ильчи**. Тюрк тилледе «**ил**» сѳз бла бизде «**эл**» сѳз бурун бир магъанада болгъандыла.

милатдан алгъа 2-чи ёмюр- (2 век до нашей эры) христиан орузламадан алгъа заман

милат/милади- христиан хиджраны (календарны) башлагъан орузламасы/заманы

матриархат - юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлклеге тишириула (къызла-окъкызла-огузла) башчылыкъ этген бурун заманла бла тишириу башчылыкъ этген джамагъат джашау

патриархат- тишириу башчылыгы эркишилеге кечюб, юйюрле, тукъумла, мюлкле эр кишилени башчылыгында болгъан джамагъат джашау

эмеген- нарт таурухлада кёбюсюнде нартланы джаулары.

Эмегенле тарухланы биразында нартланы шохлары, эмчек аналары. Мен ангылагъандан бизни нарт таурухлада айтылгъан **нарт**-Махти Джуртубай нарт сёзню магъанасын былай ачыкълалар: Къзакъ тилде «нарт»-къызыл, монгол тилде «нар»-кюн, татар-башкир эм чуваш тилдеде «Нартуган»- кюн туугъан байрым болгъанын билдиреди.

*Мени къошарым, бизде сёзню аллында **Й** таууш болгъан эски сёзлерибиз бардыла: быйыл- бу йыл, огъесе- йокъ эсе, огъай-йокъ+ай. «Нарт» сёз да бу тизмеденди, нарт сёз «**йанар**» сёзню кеч бичимиди. Бизни тилибизде сёз аллында «**Й**» болмагъаны себебли «йанар» сёзден «йа» таууш кебиб, «нар» къалады.*

*«Нарны» артына «Т» таууш къошулуб, джангы сёз «нарт» болгъаны тилибизде джорюген евростатика тилдеде болгъан джорукъду. Былайда «Т» таууш, орус тилде «это», ингилиз тилде «it» сёзню орнун тутады, сёз ючюн алада «это-Тохтар», «It's Tohtar», бизде уа **Тохтарт**. Алай бла, нар+т деген, бу нарды> нард >нарт джорукълада тюрленгенди. Сёзню артында «+ды/ты, не «+т» сёз къошагъы бла джер, эл атларыбыз кёбдю: Къабар+ты, Бишкан+ты, Къоспар+ты, **алаша>алашад>лошадъ** д.а.к. Алай бла «нарт – йанар/нар» сёзден къуралгъанына ийнанган къыйын туююлдо. Аны бла нартла гуналан/гунболгъар юйюрледен чыкъланларына ишек салмайбыз.*

***Науруз** сёзге бу кёзден къарасанг **нау+оруз** (джангы джыл) туююл, **наур/нар+ыз** (кюнню ызы-кюнден туугъан) болады. Огъесе **нау+оруз** (джангы джыл/кюнню **узунга** айланганы) бла **наур/нар+ыз** (кюнню ызы-кюнден туугъан) бир ассоциатив магъанада болгъанга ушайды.*

эмегенле бла урумлула джазгъан «**амазон-амазонкала**» бирдиле. **Амазон**- эски урум джасмаланы юсю бла Европагъа белгили болгъан урумлула бла ачы къазауат этген джигит тишириуланы атларыды. Урумлала джазгъандан, «амазонла» эркишиледен айырылгъан, къуру тишириудан къуралгъан

джамагъат болгъандыла. Бурун гуналан/гунболгъар, аланхазар юйюрле «окъгыз джамагъат» (матриархат) къурамдан «окъулан/огълан джамагъат» (патриархат) къурамгъа кѣчгенин нарт айтыулада къалгъанды. **Нартла бла эмегенле сермешулері эркиши бла тишириу арада башчылыкъ айырыуу кѣргюзтген ызларыдыла.**

Аны ызындан кюнге табынгандан халдан барсха, акъ къазгъа табын халгъа кѣчгенде болгъан конфликт эмегенни сыфатына къошулгъанды. Аны ючюн, бир-бир нарт айтыулада кюнден туугъан нартла эмегенни дракон кибик джау этедиле. Бир-бир нарт таурухлада эмегенлени алты-тогъуз башлары, къанатлары, адам ашаучу сыфатлары барды. Бараз/Барадж (барыс/барсхаз) да эмегенни бир тюрлю ал сыфаты болургъа болур. Бир тотемден (Кюнден) баиша тотемге (барсха/къазгъа) кѣчген конфликтни белгилеген сыфаты болургъа болур.

киштик юйюрлю джыртхычла/ (киштиксил этчиле) барс (леопард), акъ барс/ала барс (ирбис), джолбарс (каспийский тигр), кичи/уучу барс (гепард), сюлесин/джаз киштик (рысь), киштик (кот), къаракъулакъ (каракал)...

262

Ботаиш улу бла Джарашыулары Зайнаф сѣзлюклеринде «ала барс» деб гепардха айтханлары джангылычды. Уллу сѣзлюкледе уа бу сѣзле джокъдула. Гепардны бурун аты «кичи барс» эм «уучу барс» болгъанды. Ала барс бла акъ барс бир джанууарды. Акъ/ала барсны аты орусча «ирбис» деб айтылады. «Ирбис» атны оруслула Орта Азияда «эль берс», Тывы джеринде «ирбиш» сѣзледен алгъандыла. «Эль берс» сѣз «ала барс» сѣзден болгъаны кѣрюнюб турады. Ала барсны баиша аты- аланды!

«Барс-алан» сѣзлени анализи, биз шумер джерледен келгенибизни, алай болмаса да, шумер къыралы/миллети бла уллу байламлы болгъаныбызны да кѣргюзтеди. Шумерлиле (сумерлиле) бурун 4-5 минг джылны алгъа Ефрат-Тигр суула арасында уллу меденийет (цивилизация) эм къырал къурагъандыла.

гиназ - орусча «князь» болуб кѣчюб, ызыбызгъа къайтхан сѣз. «Князь» Эски Орусда джамагъат эм аскер башчы. Орус тилни этимология сѣзлюгюн джазгъан Фасмер, «князь» сѣз герман тилледе «король» магъанасы болгъан «konung/könig» сѣзден

кёчгенди деб баямлайды. Кертиси уа «**князь**» да «**король**» да «**konung/könig**» сёзле аланхазар (къарачаймалкъар) сёзледиле. (Бу оюмгъа ийнаньр ючюн Аланья/ Булгарья/ Хазарья карталада, къыралларыбызны джерлерине эм чеклерине къара). **Принц-prens-prinz** европа миллетледе корольну/конунну къалыт джашы, мюлкюне-халкъына ийелик этер ызы. Ол биринчи джашы бола тургъанды. Аны бла "принц" титул "биринчи/биринци" сёзюбюзден бизни Европа миллетлеге гуналанла башчылыкъ этген заманладан къалгъандыла. «Князь» сёз/титул орусха, «**кан/хан+ ыз**» аланхазар сёзден кёчгенди. Бизге белгилиден орус «гиназла» аланхазар, булгархазар каганладан, татар ханладан эркинлик алыб, алагъа бойсунуб, башчы (аланы «**ызлары**») бола тургъандыла. Аны ючюн «**кан+ыз**» аланы тиллеринде «**князь**» болгъанды. Герман къаумлада «**konung/könig**» сёзню «къаум башчы, патчах» магъанасы барды. Сёзню башы бизде «**къон**»- «мийик бол» магъанасы болгъан сёзден башланганы ачыкъды. Аны ючюн, «конунг-кёниг» герман къаумлагъа башчылыкъга «къонуучу» гунладыла. «Король/карол» сёз да «**къыр+ал**» сёзден тюрленгенди. «Къырал/кърал» сёзню бир-бирле билмей араб сёзге санаб джасалада-ол бизникиди. Бу фикирни далили, ол сёзге ушаш ёнге не араб, не славян, не герман юйюрге джашамай, гунболгъар/гуналан юйюрге турушхан джерджюзю атла **Урал** таула эм **Арал** тенгизи. (Магъаналары: «Урал-ур+ал»- уруб алгъан/ётген таула, «Арал-ара+ал» **аралыб-излеб** табылгъан, джерни **арасы** тенгиз).

263

къыр сёзбашны- «тюз джер, сабан джер, батыкъ джер» магъанасы барды. Тюзлени-къырланы алгъан «**къырал**» болгъанды, башха тилледе ол тюрлениб «**корол**» болгъанды. **тотем**- (божество, животное для поклонения), бурун меджису заманлада, адам кесин бир джаныуар (зат) бла бирикдириб, кесин андан туугъанга санаб, анга табыныу джаныуар эм аны багъсытыу джаныуар. Меджису тюрк дуньяда тотемни атын кесине алгъан адет болгъанды. Сёз ючюн башкирилени керти атлары «**баш корт**»- «**баш бёрю**», бёрюню тотем этгенден къалгъанды. Республикаларыны атлары да «Башкортостан»- «баш къуртла»

джашагъан кыралы. Мени сартын бизде да «алан» ат аллай ат болуб сакъланганды.

алан- 2006 джылда Пятигорскиде бир орус тишириу къарачай келин бла, джумуш юсю бла кысха сёзюм болду. Ол адам, **Хандогина** Валентина джетмиш джылында болгъан сёз арада «**бизни тукъум Пятигорскиде джашагъанлы тогъуз тобукъ болады**» деди. Мен аны сёзлерине ийнанмай: «оруслула Пятигорск джерлеге келгенли 210-230 джыл болады, сизни тукъум ол заманга аллай бир тобукъ болаллыкъ туююлдо» дедим. Валентина мени андан да бек сейирсиндире: «**А биз оруслула туююлбюз, биз аланлылабыз**» деб джууаблады. «Бизни тукъум эм алгъа бусагъатда Железноводск джеринде джашаб тургъанды. Сора оруслула келирни аллы бла былайгъа Пятигорск джерине кёчгенди. Къарт атам къарнашында сакъланыб тургъан эски сырпын эм кюмюш керекле бар эдиле. Туудукълары аланы тас этдиле эм сатдыла. Мени атам къазауатда кёб айланганды, бизни тукъумуча болгъан бир адамгъа да тюбемегенди. Бизни адамларыбыз Пятигорскиде, Железноводскиде эм Ессентукиде джашайдыла. Биз алан болгъаныбызны, тукъум хапарланы мен къарт атамдан эшитгенме» деб хапар айтды. Соргъанымда Валентина къарт атасыны атасындан ары атларын билмей эди. Билген атлары да бары урум-орус атла эдиле. Мен адамгъа дженгил ийнаныб къалмайма. Алай Валентинагъа ийнандым. Тюз адамгъа ушатдым, ол менге ётюрюк айтыб, андан хайыр табар зат кёрмедим. Ийнанганым да аны ючюн болду, оруслула Пятигорск-Железноводск джерлеге келгинчи, алайда **Хубийладан** адамла джашагъанларым биле эдим. (Лайпан Къазийни джазмаларындан). Аланы бирлери Машук Къабартылагъа кёчюб кетиб, къабарты **Машуковы** тукъум кзурагъанды. (къабарты джазмаладан билеме). Пятигорск шахарда Машук тау Хубийлени Машукну аты бла аталгъаны ачыкъ болады. Ол джерде Хубийлени къарачай тукъум джашагъан эсе, аны къатында, къарачай малкъарны аллы алан тукъум джашагъанына нек ийнаныргъа болмайды. Кеси да Хандогин тукъум биз тилден болгъаны ачыкъ болуб турады. Орусча «Хандогин»- аланхазар огъуз диалектде «**Хандогъан**» атдан айтылгъанды. Бюгюн «**Хан-туугъан**» тауушлу

болады. Баласына «Хан-догъан» ат эски къарачаймалкъар тилде болмаса, башха тилде (сѣз ючюн, ногъай, тегей тилде да) ат атаяллыкъ тьююлдо.

маджар– (венгр), Кеслери тилде атлары «мадьяр». Аланла эм гунла бла бирге 2-3 ёмюрледе джашагъан бизге, къарачаймалкъаргъа къаны бла джууукъ миллет.

малчылыкъ– адам-улуну ал турмушу малчылыкъ болгъанды. Малчылыкъ бла гуналан, тюрк, араб, монгол юйюрле джашагъандыла. Джер юсюнде ал меденийет* (цивилизация) тюрк-араб юйюрледен башлагъанын джашырыб, европа тарихчиле адам улу алгъа уучулукъ эм сабанчылыкъ бла джашай туруб, артда малчылыкъга кѣчгенин ётюрюк джазадыла. Амма, уучулукъдан сабанчылыкъга кѣчген къыйынды, уучулукъдан малчылыкъга кѣчген тынчды. Сууукъда, къуулукъда будай-арпа ёсдюрген, аллай ишни аз заманда амалларын билген къыйынды. Огъай, адам улу алгъа уучу, ызы бла сюрюучю-малчы болгъанды. Кийик тайны, улакъны, бузоуну, домбай-буу баланы-ханса, къауданда, терек чапракъда ёсдюрюб, кесиб этинден терисинден хайырланган тынчды. Алда адам улу малчы болуб ызы бла сабанчы болгъанга ушайды. Европача сууукъ джерледе алай болгъанына ишек да джокъду. Биздеча сууукъ джерледе ал меденийетни гунну, аланхазар юйюрле къурагъандыла.

Бу оюмгъа тилибизде шагъатлыкъла, «бал» джыйыудан балыкъчылыкъга эм малчылыкъга кѣчюу болгъанды: «**бал**» > «**балк**»>«**балык**», «**бал**»> «**мал**». Бал джыйыу эм балыкъ тутуу уучулукъну бир тюрлюсюдо. «**Бен-мен, бийик-мийик, бал-мал**» сѣзледе «**Б**» тауушлу сѣзле ал бичим (форма) боладыла. Аны ючюн «бал-мал» сѣзледе «бал» сѣз ал сѣздю- бал джыйыу да малчылыкъдан алгъа болгъанды.

Ата-бабабызны кѣбюсю дуния къуралгъандан 1943джылда сюргюнге дери малчылыкъ-тууарчылыкъ-атчылыкъ бла кюрешиб келгендиле. **Малчылыкъ джолда миллетибиз энчи къарачай къойла, къарачай атла, къарачай ийнекле бла эчкиле, къарачай итле къурагъанды.** Къарачай итлени атлары бюгюн терсине «кавказская овчарка» атда белгилиди. Къарачай ийнекле бла эчкиле къагъыт джаны бла джазылыб бегимей сюргюн заманында тас болгъанды.

Миллетибизни малчылыкъ ишин селеке этгенлени ауузларын джабар ючюн бу хадисни билирге керекди: «Аллах адам улугъа джиберген файгъамбарла бютеу бары мал сюрюучу болгъандыла. Мен да сабий заманымда къурайшланы къойларын кюте эдим». («Къурайш» Мухаммад файгъамбарны (АСАБ) тукъуму). Джер башында файгъамбарладан иги эм керти адам болмагъанды. Аланы ичинде да мал кютмеген болмагъанды! Дунияда биринчи Адамны эки джашы болгъанды: **Кабиль/Каин** (ислам/христиан динде аты) сабанчы болгъанды, **Хабил/Авель** (ислам/христиан динде аты)-малчы болгъанды. Малчы Хабил/Авель Аллахны суйген къулу, сабанчы Кабиль/Каин Аллахны налатына тюшген джазыкъ.

Аны ючюн малчылыкъны учуз этерге кюрешген бизни ата-бабабыз тарихин-турмушун учуз этерге кюрешеди. Миллетни къарыусуз этерге излейди. Малчылыкъда учузлукъ джокъду, малчылыкъ тарихин билгенге - малчылыкъда ёхтемлик барды.

меденийет/маданият-(цивилизация) Бурун тукъумла къаумлагъа биригиб, къауумлада юйюрлеге биригиб, джорукъ, аскер эм джазма къураб къырал къурау болуму болгъан миллет. Аллай миллетни (юйюрлени) дараджасы мийик болуб, меденийет къурай билген миллет (юйюр) болады. Бизни ата-бабаларыбыз дуня башында биринчиле болуб къыралла, джазмала, аскерле, джорукъла къурай тургъандыла. Аны да тамалы малчылыкъ, (тууарчылыкъ, атчылыкъ) болады. Джерчилик-сабанчылыкъ турмушну джангыз бир адам, бир юйдеги баджараллыкъны. Малчылыкъны бир джангыз адам, бир джангыз юйдеги бардыралмагъанды. Аны ючюн малла бла кюрешген тукъумла бириге эм кёб-кючлю бола меденийет (цивилизацияны) аллын-тамалын салгъандыла.

саха (агъач саха)– соха (плуг деревянный)- сабан ишге, сюрюрге джарагъан адыр. Алгъа аланхазар юйюрледе **суха/соха** атда, хайырланган сабан иш керек. Бу атда орусха кёчюб, сёз унутулгъандан сора ызына орусдан къайтханды. Орусдан къайтыб "саха" болгъанды. "Соха" сёз бюгюнню "сукъ/сукъа" сёзню эски формасыды.

Алийланы Умар Баблаш улу- 1911-1972 джыллада джашагъан тюрк тилбилимчи, къарачаймалкъар тилни излем-тинтиу ишлери кёб болгъан алим. (политик Алийланы Умар башха адамды)

Параскева - Параскева 3 емюрде урум ичинде джашагъан, христиан шыйых тишириуну атыды. Бурун оруслулада «Параскева» деб Байрым кюнге айтхандыла. Алай бла урум шыйых Параскева атдан минг джылланы алгъа ата-бабабыз барсны таныгъандыла. Урумлулагъа бизден бараскай (гитче барсчыкъ) сёз кёчюб, Параскева болуб, аладан да оруслулагъа кёчгенди. Оруслула барас кюнню алджашдырыб, байрым кюнге кёчюрюб «Пятница-день Параскевы» бола тургъанды.

Ассирия- 3,5-2,5 минг джылны алгъа Ефрат эм Тигр суула арасында семит юйюрле къурагъан къырал. Семитле - араблыланы атабабаларыдыла. Илму билдиргенден, Ашшур/Ассур/Атур шахарчыкъдан башланыб, аты саулай миллетге/къырылгъа Ассирия бичимде джайылгъанды. Алай болгъа болургъа да болур. Мен ангылагъандан, ата-бабаларыбыз «ассы» атны ол миллет бла тюбеше-сермеше атларына «ассы» атны бергендиле. Адамлары да джерлери да «ассы+эр» Ассирия /ассыэр болгъандыла. **«Ассыдан туугъан ассы»** айтыу, «ачы динсиз адам» магъанада бизге **ассириледен** келгенди.

19 ёмюрде Къарачайдан хаджиликге баргъан муслиманла «ассылагъа» тюбей туруб, атларына «ассы араблыла» дегендиле. «Ассы араблыла» хаджиликге баргъан-келген адамланы мараб туруб урлагъан эм тоноул этгенлери болгъанды.

Бир кере Къарачайдан хаджиликде 18 адам болгъанды. Джолда ичлеринден биреулен кеси кереклиси бла бир джанына джанлагъанды. Джол усталары, Биджиледен тири ётгюр киши адамларын санаса- бири джокъ. Эрлай тёгерекге чабыб кум тёппеге ёрлесе, къарачайлыны урлаб, эки ассы араблы къолларын-аякълын байлай тургъанларын кёрюб, чабыб джетиб, экисин да уруб джыгъыб ол адамны къутхаргъанды.

«Ассы араблыла» бедуинлени атлары болгъанды. «Ассы» сёз бла араблыладан башха миллетни айырмагъандыла, сёз ючюн тилибизде «ассы черкесли, ассы чыганлы, ассы оруслу д.а.к» миллет ат джокъду.

Мухаммад Будай- Сирияда 1957дж туугъады, анда ёсгенди, ата-джуртуна Къарачайгъа 1990 дж. къайтыб келгенди.

Къарачаймалкъар тарихин къоруулай, тюзлюкню джакълай кёб китабла, брошюрала джазгъанды, басмалагъанды.

Сирия- эски аты Шам. Дамаскны къатында минге джууукъ адам бла къарачай таулу эл болгъанды. Бюгюнлюкде элни адамыны кёбюсю шахаргъа Дамаскиге кечгенди. Къарачайлыланы тамада къаууму ана тилин биледи, сёлешеди. Къыркъ джылдан джашы къарачайча сёлешелмейди.

Хидаyet Бахче (Батчаладан)- 2008-2009дж. Тюркийеде, Афонкарахисар къарачаймалкъар дернекни (джамагъатны) башчысы, 2005 дж. башлаб къарачай-тюрк тилде «Кюзгю» джыллыкъ журналны чыгъарыуда баш джумушчуланы бири.

Махти Джуртубай-къарачаймалкъар халкъны юсюнден фольклор эм тарих джыйыучу-джазыучу, Нальчикде джашайды

Сауди Арабистан Патчахлыгъы- (Королевство Саудовская Аравия) Аравия/Арабия/Арабистан джарым айрымканда араблыланы патчахлыкъ девлети.

Эр-риад- Сауди Арабистан Патчахлыкъны ара шахары

268

Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област - (КъО)

Орус сёзю «област» сёзге тюрк-араб сёзю «вилаyet» эм къарачаймалкъар сёзю «эл» келишеди. Алай болгъаны бла Къарачай Областха «Къарачай Вилаyet, Къарачай Эл» атаргъа да болур.

коллаборант- душманга къошулгъан, джау бла бир-ишлеген

окълатыу- (расстрел)- отлу сауутдан окъла бла уруб ёлтюрюу

Токълу Бау Тюзю- Ючкёкен ёзенде, сууну онг джанында,

Ючкёкен элинден 6 километр ёргеде кенг тюз джер

Водовод- Ючкёкенни 10 км огъарысында 1950-2000 джыллада

тургъан элчик. Алайдан сууну Нарсанагъа, башха шахарлагъа

аладыла. Бюгюнлюкде къуругъан Водовод элчикни къатында

Ючкёкен сууну аллын тыйгъан 60 метр мийиклиги болгъан

беджен, 25 километр узунлугъу болгъан суу-тутуу барды.

Совет Бирлешни халкъ депутатларыны Къурултайы- (Съезд

народных депутатов СССР), Совет Бирлешни (Совет Союзу)

баш къурултайы, меджлиси

А.Н. Яковлев- Политбюроу члени, 1980-1990джыллада, СССР-ни баш тамадаларыны бири

АБШ-(Соединённые Штаты Америки), Американы Бирлешген Штатлары/Девлетлери

НКВД- (Народный Комиссариат Внутренних Дел), Ич Ишлени Халкъ Комиссариаты-Сталинни заманында Ич Ишлери Министерлиги бла ОГПУ (огапэу-ну) бирикдирген девлет кьурамы.

НКВД-чи,-энкавэдэчи, НКВД-ни кьуллукьчусу, солдаты. Къазауат заманда НКВД-ни власты бек уллу, кьолунда ич аскерле, тюремеле, джасус (разведка) ишле, заводла, илму институтла болгъандыла.

ЦА МО СССР- (Центральный Архив Министерства Обороны СССР)- Бирлешген Совет Социалист Республикаларыны Кьорулама Министирлигини Ара Архиви (БССР КМ АА)

ЦГАСА - (Центральный Государственный Архив Советской Армии)- Совет Аскерни Ара Девлет Архиви

ЦГА КБАССР- (Центральный Государственный Архив КБАССР), Къабарты-Малкъар Республиканы Ара Девлет Архиви 269

тобну такьымы-(артеллирийский расчёт), тобну кьулландыргъан аскерчи джыйын, тобха кьараб тургъан аскерчи команда.

Ахыр сёз

харекет- (движение, (политико-общественное), джамагъат кьозгъалыу

пассионарий- (пассионарий), джамагъат-тарих англамды: халкъ (миллет) алчы, кьоруучу, кёлтюрюючу, халкъны (миллетни) хакъын сакълаучу, халкъ ючюн терсликге кьаршчы туруучу.

Фахмулу орус тарихчи Л.Н.Гумилев (1912-1992дж) инглиз тилден алыб "passion" сёзю "пассионарий" сёзге

тюрендириб илму тилге кьоиханды. Passion сёз орусча-

"страсть", бизнича-"къызыныу-учунуу". Л.Гумилев эски тюрк тарихин (хунну-гунну, куман, хазар, татар тарихлени)

тинтгенди эм миллетле (юйюрле) кьуралыу-кьуруу

джорукъланы излегенди. Тюрк тарихни джазгъаны ючюн,

Гумилев кьыйынлыкъ сынаб, сталин тюремеледе алты джыл!

олтургъанды. Гумилёв кеси тюрк тукьумдан болгъанын

билгенди, атасы да анасы да белгили орус поэгле болгъандыла.

Гумилёв билдиргенден, миллетни (юйюрню, девлетни) пассионарийле къурайдыла эм миллет джумушун пассионарийле бардырадыла. Халкъны санында пассионарийле джюзден бешди (5%), халкъны кългъаны- джюзден тогъузсан беши (95%) пассионарийле ызындан барадыла. Пассионарийле халкъны алчылары болуб, жанларын-рысхыларын аямай кюрешиб, миллетни (юйюрню) къоруулайдыла, хакъын-интересин сакълайдыла, миллет джаулагъа эм терсликге къаты кършчы боладыла. Миллетни (элни) иши бир-бир пассионарийлеге кеси джашауундан эсе багъалы болады. Пассионарийле къарысуз эм аз болса миллет (эл) дунъядан тас болады.

ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ

Карта №1: Тарихлери джазылган джашланы (кёбюсюню) сермешген эм къала ишлеген джерлерини картада кёзтермеси

271

бла джыл тарихлерин белгилемеси. Уллу Къарачайда эски аланхазар къалала биразын эм аланы къатларында 18чи-19чу ёмюрлени арталлында болган эллени белгилемеси.

1. Джандар: къошу орналган джер, джигитлик оруну- Рожжао элли төреси, аты тас болган Гудух башы ёзенде. Бу ойлашны баш вариантха санайма.

(1-1 белги: Уллу Лабаны башы Габа/Габу джерден бек узакъ болмай болургъа да болур). Джигитлик джыллары 18чи-19чу ёмюрлени арталлында.)

2. Къандаур: 1795-1820джыллада Уллу Къарачайны джерин сакъларгъа, Науруздан къалгъан чеклени белгилей, къарауул къала бегитгенди. Ол къаланы аты бюгюн Адиюхду.

3. Доммайчы: Сермешу джыллары 1820-1843джыллада болур. Джери уа туура белгиледи Доммайчы дуппурну (Людмила гора) къаягъа кысылгъан тар джаны.

4. Дебош: Ючкёкен суугъа къошулгъан Тешик таш сууну башы джерде. Сермешуу 1820-1845 джыллада болургъа керекди.

5. Габий: Аргъы Гум суугъа (Кума) кошулгъан Тамчы сууну (къулакъны) башы джерде. Сермешуу 1839-1840 джыллада болгъандыла.

6. Гапалау: къошу **Мурдух-башында.** Мурдух Бийчесындан башланыб Аманкол суугъа кошулгъан суу бла ёзенни аты. Сермешуу-ёлюму 19 ёмюрню ахыр бешинчи кесеги.

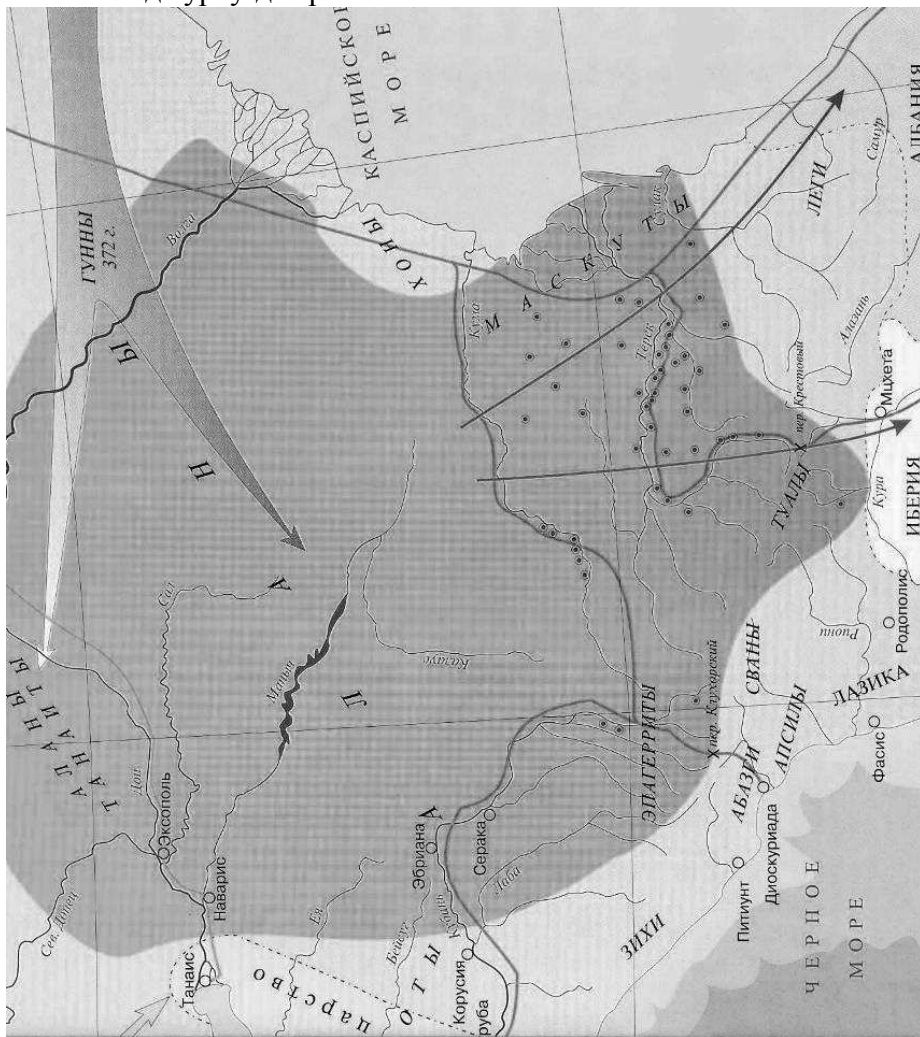
7. Солтанчыкъ: башчылыгъында, август 1920дж, Уллу Къарачайдан Тебердиге баргъан ат джолда къарачай аскер бёлек бла кызыл аскер бёлекни сермешуу

272

8. Бешбаш: ноябрь 1920дж, Берги Гумну (Подкумок) къатында бусагъатда Римгорка элни башында къазакъ банда бла сермешуу.

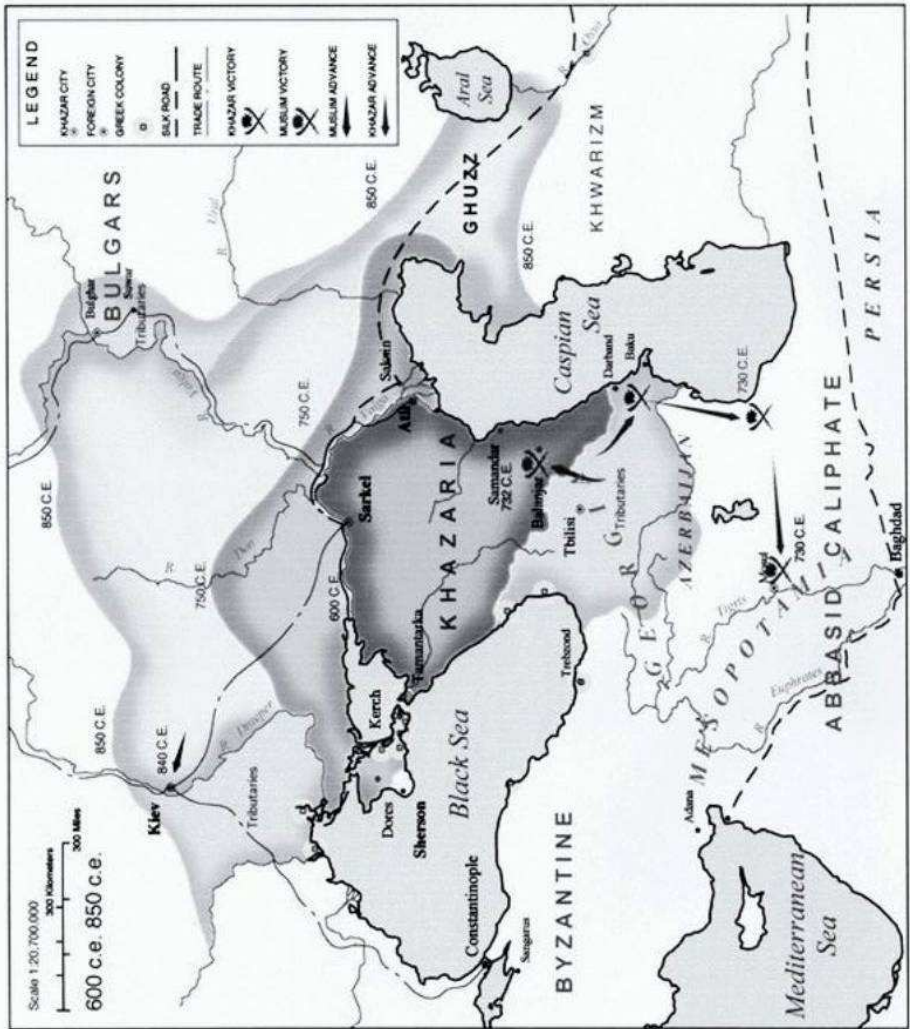
Энди Къарачайда 19 ёмюрню ортасына дери джангыз бир тукъумну ичинде атлары, тарихлери, сермешуулери белгили болгъан (башында картада биринчи-бешинчи номерле) адыг «историкле» джараидыргъан Къарачайны ётюрюк картасы бла бир тенглешидиригиз. Джангыз бир Сылпагъарладан чыккъан джашланы сермешуу этген джерлерин салсакъ картагъа (№1), бизни джуртубузну гитче этиб салгъан адыг ётюрюк карталаны кёрутады. Атлары эм кёош орунлары унутулгъанланы, баиха тукъумланы кёош орунларын эсге алсакъ, 18-19 ёмюрлени арасында - бюгюнгю Къарачай-Черкесни джери бютеулей Къарачайны джери боллукъду

Карта №3: 1-4 ёмюрледе Шимал Кавказгъа иелик этиб тургъан Аланьяны картасы. Азау/Азак тенгизден Каспий тенгизге дери, Кавказ тауладан Итиль-Дон суулагъа дери джерлешиб тургъан аланланы джурту-джери.

Карта № 4: Хазарьяны 600-850 джыллада чеклери.

Бу карта Wikipedia да инглиз, алман, француз, орус, испан, итальян эм башха европа тилледе хазарланы, Хазарьяны юсюнден джазылган статьялада бериледи. Хазарья 8-9 ёмюрледе Европада эм кючлю, эм бай каганат (девлет) болуб турганды.

850 джыл Хазарьяны Шималда чеклери Днепр суу бойнунда Киев шахардан, Итиль суу бойнунда Булгъар шахаргъа дери болгъанды, Гюнейде (Къыблада) чеклери Гюрджюстан, Азербайджан, Карс джерлени къошуб болгъанды. Хазарьяны Кюнбаты чеклери Молдау джерледен, Къыйрымдан башланыб, Кюнчыгыш чеклери Азияда Арал тенгизге дери болгъанды. Хазарьяны ёзеги, арасы не заманда да Аланья болгъанды, Аланьяны да ёзеги эм арасы Къарачай болуб келгенди. Хазария чачылгъанында Аланья дагъыда 450 джылгъа джууукъну къыраллыгъын тас этмей тургъанды. Алан къагъанатын 1396джылда Темирланны аскери къурутханды.

Карта №5: Уллу/ Бийик Булгъар/Балкъар 632-668 джыллада (Великая България)

Бу картаны бюгюнго славян Булгаристанда тарихчиле чертгендиле. Башха миллетли тарихчиле алыб, Wikipedia-да кёб тилледе салгъангандыла. Тинтиб къарагъанга Бийик Булгъар бла Хазарьяны чеклери 7 ёмюрде бирчады. 7 ёмюрде Булгъар бла Хазар бирден Шимал Кавказ бла Къыйырымны джерлерине сыйыныб турады. Алман (немча) Wikipedia-да Бийик Булгъарны чеклерин 10 ёмюрге дери Хазарьяны чеклерича берилгенди. Булгарья-Хазарья-Аланья карталары урум-эрмен-араб тарих джазмалагъа таяна этилгендиле. Алай а бир замандада, бир чекледе эки миллет бирден джашагъандыла, эки къырыл болгъанды дегенге ийнанган къыйынды. Бир миллетни бир юйюрню эки аты болгъанды дегенге ийнаныргъа боллукъду. Кертисин айтханда атыбыз эки тнойюлдо юч-тёртдю. Булгъарны бюгюнча айтханга болкар/балкар болады.

276

Балкъарла бир Черек ёзенде болмагъандыла- саулай Кавказда джерлешиб болгъандыла. България/Болгария/ Балкария бир сёзледиле, бир атды. Темирланга дери Булгъарны/Балкъарны ёзеги Алания, Аланияны ёзеги да Къарачай (Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай) болуб келгенди.

БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары)

Ауаз бергенле:

1. Алийланы Къайсынны кызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
2. Байчораланы Асият (Бостанланы Сюлеменни кызы, Amina Ajaoglu), 1920дж. Австралия, Мельбурн
3. Байчораланы Сейпул (Бёденеледен), 1928дж. Ючкёкен эл
4. Байрамкъулланы Ахмат Гергокъа улу (Маршал Ахмат) 1910-1997дж. Ючкёкен эл
5. Будаи Мухаммад 51 дж. Карачай шахар (Сирия-Дамаск)
6. Газаланы Алим CD-джазмадан джыры
7. Ёзденланы Абуллалий Адурхай улу (1897-1992дж) Сарытюз эл. магнитофонга джазылгъандан
8. Каппушланы Хаджи-Исхакъ Хаджи-Умар улу 1928дж. Первомай эл
9. Лайпанланы Къазий Тана улу Черкесск ш. 1924-2009дж.
10. Мамаланы Халис Мухаммад улу 1950дж. Нарсана ш. Пятигорск ипподромну директору
11. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен эл, Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.), Джингирик эл, кеси атындан эм Сылпагъарланы (Добарлары) Назбийден (1916-2008дж)
12. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж) Ючкёкен эл
13. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учкёкен
14. Сылпагъарланы Ибрахим Халит улу (1950дж) Терезе эл. (103джыллы Сылпагъарланы Кёккёзден эшитиб)
15. Сылпагъарланы Зекерияны кызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
16. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
17. Salime SilpaIar, Türkiye
18. Сылпагъарланы Илияс Махамет-Мырза улу 1930дж-Ючкёкен эл. < Сылпагъарланы Махамет-Мырза Зекерия улудан эшитиб 1893-1943дж
19. Сылпагъарланы Мазан Хызыр улу 1938дж., < Сылпагъарланы Айшат (Деккушладан) 1905-1995дж Ючкёкен эл.
20. Хатуаланы Рашидни Т., Черкесск ш., 2006дж.

Сѣзлюкле, энциклопедияла:

21. Боташев М.О. «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы» Нарсана ш. 1998дж.
22. Джандаров А.М. «Русско-абазинский разговорник» Черкесск 1991дж.
23. Джанибеков С.Ю. «Времена и люди Карачая Словарь-Справочник» Карачаевск 2009дж
24. Русско-карачаевобалкарский словарь Москва 1965г (Орус-къарачаймалкъар сѣзлюк)
25. Къарачаймалкъар-орус сѣзлюк Москва 1989дж
26. Къарачаймалкъар тилни ангылатма ючтомлукъ сѣзлюго, Нальчик ш. 1-чи том-1996дж, 2-чи том-2002дж, 3-чю том-2005дж.
27. Рыбальченко Т.Е. Турецко-русский и русско-турецкий словарь Москва 2002дж.
28. Орус-Къазакъ сѣзлюк
29. Орус-тегей/дюгер сѣзлюк, тегей/дюгер-орус сѣзлюк <
<http://slovar.iriston.com/index.php>
30. «Советская историческая энциклопедия», Т. 2, - М., 1962дж.

Къуран терджумеле бла

файгъамбарны (АСАБ) биографиясы:

31. Къуран, Хубийланы Абу-Хасан кѣчюрген версия Ставрополь 2008дж.
32. Къуран, Эбзелени Абу-Юсуф кѣчюрген версия «Ас-Алан» журнал №4 (9)
33. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-
Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI,
MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
34. «Толкование Священного Корана» Абд ар-Рахман Саади,
Э.Кулиев кѣчюрген, Минск ш. 2006дж.
35. "Жизнь пророка"-Шейх Сафи Ар-рахман аль-Мубаракфури
(индиялы джазар) Москва 2002дж.

Фолклор китабла:

36. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж .
37. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Отарланы Омар Нальчик ш. 2001дж.
38. «Къарачаймалкъар фолкълор», Нальчик ш. 1996дж.
39. "Къарачай поэзияны антологиясы" Москва ш. 2006дж

Чыгъармала:

40. Аджаматов Багаутдин «Мусульманские имена и их значение» Махачкала 2000дж.
41. Акимушкин Игорь, «Жизнь животных», 1971г., <
<http://gepard.org/akimush1.html>
42. Аланский мир-2. Храмы и башни Черкесск-2001дж.
43. Алиев У.Б. «Синтаксис карачаево-балкарского языка» Москва 1973дж
44. Алиева А.И. башчылыгъында «Нарты», Москва ш.1994дж..
45. «Ас-Алан» журнал №1,1998дж,
46. Байрамукъ улу Умар Къарачайлы «Кладезь народной памяти» Черкесск 1993дж.< «Советская тюркология» № 1, 1984дж.
47. Байчоров С.Я. «Тайны клада золотого» Карачаевск 2004дж.
48. Баскаков Н.А. «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993дж.
49. Бларамберг Иоганн "Историческое топографическое статистическое этнографическое и военное описание Кавказа" Москва 2005дж.
50. Блимготланы Кочар «Хаджиликни джолунда» Черкесск 1996дж.
51. Безугольный А.Ю. «Народы Кавказа и Красная армия 1918-1945гг» Москва 2007дж.
52. Берикетов Х.Б. "Къабарты-Малкъар АССР-ни историясы" Нальчик 1983дж.
53. Боташ Хамит «Проклятая поляна», Москва, 1993дж
54. В.П. Бутков "Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803г" Нальчик 2002дж.
55. Джарашыулары Зайнаф «Джаныуарланы дуньясы» Нальчик 2005дж
56. «Донские войсковые ведомости» газеты №2 (89) 1995дж.
57. Вернадский Г.В. "Московское царство VI. Русь между Востоком и Западом 1667-1682гг"
58. «Военная литература» - <http://militera.lib.ru> , Малинко В. и Голосов В. Справочная книжка для офицеров, Часть I, -Москва 1902дж.
59. Глаш Алан «Карча», Нальчик 2008дж.,
60. Ёзденланы Аbugалий «Джашауну ойуулары» Черкесск 1988дж.
61. Журавлёв И.В., Мельков С.А. «Воина Аллаха» Москва 2004дж
62. Карта «Карачаево-Черкесская Республика» масштаб 1:200000, 1 см -2 км карта
63. Каппушланы М.З. «Къарт атамы атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж.

64. З.Б. Кипкеева, Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение (60-е годы XVIII в.- 60-е годы XIXв), Москва ш., 2006дж.
65. Кипкеева З. Б. «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» Ставрополь 2000дж.
66. Койчуев А.Д. "Сыны и дочери Карачая-фронту" Черкесск 1995дж.
67. Кулаев Ч.С., "Народы Карачаево-Черкессии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945", Черкесск ш. 1990дж.
68. Кундухов Мусса «МЕМУАРЫ», <http://www.darial-online.ru>
69. «Къарачай» газет №18, 2.03.2005дж
70. Лавров Л.И. башчылыгъында «Карачаевцы», Черкесск 1978дж.
71. Лайпанов К.Т. «Этногенетические взаимосвязи карачаево-балкарцев с другими народами» Черкесск 2000дж.
72. Лайпанов Къазий «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж.
73. Лайпанов Къазий «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж.
74. Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
75. Мизиев Исмаил «История карачаево-балкарского народа с древнейших времён до присоединения к России», «Ас-Алан» журнал №1 1999дж.
76. Нахушев В.Ш. башчылыгъында "Народы Карачаево-Черкессии: история и культура", Черкесск ш. 1998дж
77. Ногмов Ш.Б. «История Адыгейского народа» Нальчик 1994дж. > Кумыков Т.Х. «Жизнь и деятельность Ш.Б. Ногмова» 37-38 эм 46 бетле
78. Попутько А., Христинин Ю., «Именем ВЧК» Ставрополь ш. 1982дж.
79. Потто В.А. "Кавказская война" 5-чи т., Ставрополь ш. 1994дж
80. Сылпагъарланы Алибекни 32 дж., къол джазмасындан, Терезе эл. 2009дж,
81. Сылпагъарланы Аубекир улу Салисни 27дж, генеалогия джазмасындан, Джэгетей ш. 2009дж
82. Хабичев М.А. «Карачаево-балкарское именное словообразование» Черкесск 1971дж.
83. Текеев К.М. «Карачаевцы балкарцы» Москва ш. 1989дж.
84. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск ш. 1994дж.
85. Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины» Ас-алан журнал №2 (7) 2002дж.

86. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVIIвв., РПП, 1979дж.
87. Чомаев К. «Наказанный народ» Черкесск 1993дж.< У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927дж.
88. ЦГА Республика Северная Осетия фонд 262 опись 1 дело 23 листы 50-86
89. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları»- Ankara,2004с
90. «Къарачай-малкъар дестанлары» Анкара 2004-чю дж. Уфук Таукьул (Тохчук улу)
91. Wolfgang Gortel-ни документал киносу "Kamraden unter Edelweiss"

Интернет сайтладан:

92. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>
93. <http://gerbovnik.ru/>
94. http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskojj_i_storii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html
<< www.djeguako.narod.ru
95. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>
96. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
97. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/3cherek.htm> (хроника Черекской трагедии)
98. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Пинд>
99. http://ru.wikipedia.org/wiki/Звезда_Давида
100. Wikipedia орус версияда "Русский коллаборационизм во Второй мировой войне" статьясы
101. Wikipedia орус версияда «герб» сёз.
102. Wikipedia орус версияда «джолбарс» сёз
103. Wikipedia орус версияда «персы» сёз
104. Wikipedia англиз версияда «Parsua», «Old Persian» сёзле
105. *Алгъа окъугъан 12-15 чыгъармаладан билгилени китабха къошууб хайырланганма. Алай а информациясы болгъан бетлерин унутуб, джангыдан да окъуялмай китабланы атлары бу тизмеге тюшмегенди.*

Ахмад СЫЛПАГЪАР

**АЛАНХАЗАР СЫРЫ:
НАУРУЗЛА, СЫЛПАКЪ-ЭРЛЕ, ТАМГЪАЛА**

на карачайбалкарском (аланхазарском) языке

Корректор - Ахмад Салпагаров
Дизайн и оформление - Ахмад Салпагаров
Фотографии - Ахмад Салпагаров
Верстка - Ахмад Салпагаров

284

ISBN 978-5-89571-184-2

Подписано в печать 20.07.2010г
Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная
Усл.печ.л. 16,86
Тираж 500 экз.Заказ 2137

Отпечатано в ЗАО "Невиномысская городская типография"
357100, Ставропольский край, г. Невиномыск,
ул.Первомайская 66-а

Ниже: Обложки книги. Тюбюнде: Китабны тышлары

Ахмад Сылпагъар

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:
наурузла, сылпакъ-эрле, тамгъала

